تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

شیعری ناوچەی موکریان

نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

د. عوسمان دەشتی

شیعری ناوچەی موکریان

نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

د. عوسمان دەشتی

مەڵبەندی کوردۆلۆجی

هەرێمی کوردستان
سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران
مەڵبەندی کوردۆلۆجی

- ناوی کتێب: شیعری ناوچەی موکریان
- نووسەر: د. عوسمان دەشتی
- پیتچنین: نووسەر
- دیزاین و سەرپەرشتیی چاپ: بریار فەرەج کاکی
- بەرگ: رەنج شوکری
- ژمارەی سپاردن: ١٣٢٦/ ساڵی٢٠٠٩
- چاپخانە: رەنج/ سلێمانی
- تیراژ:١٠٠٠ دانە
- نرخ: [redacted]دینار
- زنجیرە: ٣٠

مەڵبەندی کوردۆلۆجی
ناونیشان: سلێمانی، گردی ئەندازیاران- گەڕەك/ ١٠٥، کۆڵان/ ٢٥، ژ.خانوو/ ٤، ژ. پۆست/ ٩٥
تەلەفون: ٣١٩٣٠٩٣
kurdology2006@yahoo.com

نـــاوەرۆك

بابەت	لاپەڕە
پێشەكی	٧
بەشی یەكەم: ناوچەی موكریان و شوێنی لە ڕووناكبیری كوردیدا	١١
باسی یەكەم: موكریان....	١٣
باسی دووەم: بڵاو بوونەوەی شیعری كلاسیكی كوردی...	٢٩
باسی سێیەم: ڕاچەنینو گۆڕانكاریو پێشكەوتن	٤٣
بەشی دووەم: شاعیرانی ناوچەی موكریان / نیوەی یەكەمی سەدەی بیست	٥٣
باسە یەكەم: مەلا مارفی كۆكەیی	٥٥
باسی دووەم: ئەبولحەسەنی سەیفی قازی	٦٦
باسی سێیەم: قازی زادە مستەفا شەوقی	٧٧
بەشی سێیەم: زمان و شێوازو وێنەی شیعری	٨٧
باسی یەكەم: زمانی شیعر	٨٩
باسی دووەم: وێنەی شیعر	١٢١
بەشی چوارەم: بنیاتو ئاوازی شیعری	١٤٣
باسی یەكەم: بنیاتی شیعری لە نێوان یەكێتی بەیتو یەكێتی بابەت دا	١٤٥
باسی دووەم : ئاوازی شیعری	١٦١
بەشی پێنجەم: مەبەستو ناوەڕۆك لە بەرهەمی شیعری شاعیرانی ناوچەی موكریان	٢٠٥
باسی یەكەم: مەبەستەكانی شیعری لە بەرهەمی مەلا مارف	٢٠٧
باسی دووەم: ناوەڕۆكی شیعری سەیفی قازی	٢٢٣
باسی سێیەم: ناوەڕۆكی شیعری مستەفا شەوقی	٢٣٧
ئەنجام	٢٤٣
كورتەی باسەكە بە زمانی ئینگلیزی	٢٤٥
سەرچاوەكان	٢٤٦

پێشکەشە بە:

◆ بە خێزانو بە منداڵەکانم کە لە ڕێگای سەختو پێچاوپێچی ژیانو خەباتدا هەمیشە مایەی سەبووریو دڵنەوایم بوون.

◆ بە گیانی بەرزە فڕی ئەو نەمرانە:

کۆکەیی و سەیف و شەوقی

پێشـــــەكی

ئەو لقەی قوتابخانەی ئەدەبی كرمانجی خواروو كە لە دەڤەری ڕۆژهەڵاتو ناوچـەی موكریان دامەزراوەو نەش‌و نمای كردووە، سامانێكی ڕازاوەو بە بڕشـتی پێشكەش بـە ژیانی ڕووناكبیریی كورد كردووە، بەشی زۆری ئەو گەنجینە ئەدەبیەش تـاوەكو ئێستا بە دەسـت لێنـەدراوی‌و دەق نەشكاوی ماوەتـەوەو نەكەوتۆتـە ژێـر تیشكی ڕوونـاكی‌و توێژینەوەو لێكۆڵینەوەی زانستی لەسەرنەكراوە، هەر ئەو ڕاستیەش بوو بە هانـدەری ئێمە كە ئەم نامەیە بۆ لێكۆڵینەوە لـە سیماكان[1] و هەنـدێ لایـەنی بەرهـەمی شیعری ناوچەی موكریان لە نیوەی یەكەمی سەدەی بیستدا تەرخان بكەین.

لەم ماوە زەمانیەدا شیعرو بەرهەمی سێ شاعیرمان بـە نموونـە وەرگرتـووە كـە لـە وێنـەی سێ كۆڵەگـە ئـەزموونی ئـەدەبی ناوچـەی موكریانیـان پێكهێنـاوە. ئـەم سێ شاعیرە لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ لایەنی تاقیكردنەوەی شیعری لە یەكتری جیاوازن‌و هەر یەكێكیان دەنگێكی ڕەسەنی سەربەخۆیە، بەڵام لە جەوهەرو چوارچێوەی گشتی ئەدەبیـدا یـەك دەگرنــەوەو لایــەنێكی ئــەزموونی ئــەدەبی ناوچــەی موكریــان لــە سەردەمێكی دیاریكراودا نیشان دەدەن.

ئـەو سەرچاوانەی كـە ئێمـە لـەم بـاس‌و لێكۆڵینـەوەیـەدا پـشتمان پێبەسـتوون دوو جۆرن:

یەكەم: سەرچاوەی تیوری/ كـە كتێـب‌و گۆڤـارو ڕۆژنامـە دەگرێتـەوە، بـۆ مەسـەلەی كتێبی كوردی تایبەت بە لێكۆڵینەوەی ژیان‌و بەرهـەمی شـیعری شـاعیرانی مەبەستی ئێمە، ئەوا لەم بارەیەوە كتێبخانەی كوردی زۆر هەژارە، هەر چی تایبەتیش بێت بەو بـاس‌و بابەتانـەی لـەو بـارەوە لـە گۆڤـارو ڕۆژنامەكانـدا بـڵاو كرابێتـەوە، ئـەوا كـەم‌و دەگمــەن‌و هــەم ئــەوەی كــە هەشــە ئــەوا بــە قەڵــەمی زۆر درشــت‌و ڕاگوزەریانــە شاعیرەكان‌و بەرهەمەكانیان بەسـەر كردۆتـەوە. ئێمـە بـۆ پڕكردنـەوەی ئـەو كـەلێن‌و

کەمو کورپیانە دەستمان بۆ کتێبو سەرچاوە بە هەردوو زمانی فارسیو عەرەبی درێژکردووەو بەهرەیەکی چاکمان لێیان وەرگرتووە.

دووەم: سەرچاوەی مەیدانی/ بۆ خۆ نزیکخستنەوەو تێگەیشتن لە راستی مەسەلەکانو پەیداکردنی شارەزایی تەواو لەمەڕ ژیانو هەڵسوکەوتی شاعیرانی مەبەستی ئێمە، گەشتی مەیدانیمان بۆ ناوچەی موکریانو زێدی شاعیران ئەنجام داوەو لە نزیکەوە لەگەڵ نووسەرانو شارەزایانی ئەدەبی ناوچەکەو بنەماڵەو کەسو کاری شاعیران دیدارو گفتوگۆی سوود بەخشمان ئەنجام داوە، بەشێکیش لە وێنەو نامەو دەستخەتی شاعیرانمان لەو گەشتەدا چنگ کەوتووە.

گیروگرفتی بەرچاویش لەمەڕ سەرچاوەکانەوە لەوەدابوو کە هەرچەندە هەر سێ شاعیری مەبەستی ئێمە بەناو دیوانو کۆ بەرهەمی شیعری چاپکراویان هەیە بەڵام کێشەکە لە دوو لایەنی دیکەدا بووە:

١. ئەو نووسەرانەی دیوانو کۆبەرهەمی ئەو شاعیرانەیان رێکخستووەو بە چاپ گەیاندووە، ئەو راستییەیان راگەیاندووە کە ئەمەی بەردەست بەشێکی بەرهەمی شاعیر پێك دێنێو هەموو بەرهەمی نییە.

٢. ئەو کۆبەرهەمو دیوانانەش لە هەڵەو پەڵەو کەموکورتی بەدوور نینو تەنانەت هەندێکیان گوایا دەستیشیان تێوەردراوە.*

یا ئەوەتا تا ئێستا دەقو تێکستە شیعرییەکان بە تەواوەتی ساغ نەکراونەتەوەو بە چاپ نەگەیەنراون، وەکو لە دیوانی مەلا مارفی کۆکەییو تێکستە شیعرییەکانی مستەفا شەوقی بەدیار دەکەوێت.

مەودای باسەکەی ئێمە، کە ساڵانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمە ماوەی گۆڕانو هەژانە گەورەکانی جیهان پێکدەهێنێ، ئەم ئاڵوگۆڕە جیهانییە خاکی کوردستانو کۆمەڵی کوردەواریشی گرتۆتەوەو شوێنەوارەکەشی لە ئەدەبو رۆشنبیریو لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا رەنگی داوەتەوە. هەر بۆیەشە ئەم قۆناغە لە ئەدەبیاتو مێژووی کوردەواریدا بە سەردەمێکی گرنگو پڕ بایەخ سەیر دەکرێت. بەتایبەتیش لە رەوتی مێژوویی شیعری کوردیدا، کە رابەرانی نوێگەریو تازەکردنەوە لە ئەستەمبولو

---

* لەدیدارێکدا لەگەڵ مستەفا کۆکەیی نەوەی شاعیر مەلا مارفی کۆکەیی، لەماڵەکەی خۆیاندا لە مهاباد لە رێکەوتی ٢٠٠٥/٩/٢٨دا، ناوبراو پێی راگەیاندم کە مەرحوومی سەیدیان لەکاتی لە چاپدانی دیوانی مەلا مارف دا هەندێ دەستکاری لە تێکستی شیعرەکاندا کردووە.

سلێمانی‌و مهاباد وەخۆکەوتن‌و چەندان بناوان‌و سەرچاوەی تازەیان بۆ شیعری کوردی هەڵبەست‌و چەندان پەنجەرەو دەروازەی تازەیان بە رووی شیعرو ئەدەبیاتی کوردیدا کردۆتەوە. ئێمە وای دەبینین کە گرنگی بەرهەمی شیعری شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمەش هەر لەم روانگەیەوە دێت کە وەکو جۆگەڵەیەکی گەورە ئاوێزانی رووباری جولانەوەی بیستەکان‌و سییەکانی شیعری کوردی دەبن‌و لە ئاکامدا رێبازو ئەزموونە تازەکانی دەریای ئەدەبی کوردی پێك دەهێنن. باسەکەی ئێمە لێکۆڵینەوەیەکی وەسفی شیکاری‌و پراکتیکییە لەمەڕ هونەرەکانی روخسارو ناوەڕۆك لە شیعری ناوچەی موکریانی ئەوماوەیە. لە بارەی بنیات‌و ستراکتووری ئەم کتێبەیش، بە شێوەیەکی گشتی لە پێشەکی‌و پێنج بەش‌و ئەنجام‌و بیبلۆگرافیای سەرچاوەکان‌و چەند بەڵگەنامەو پاشکۆیەك‌و کورتەیەکی نامەکە بە زمانی ئینگلیزی پێکهاتووە.

سەبارەت بە میتۆدو رێبازی لێکۆڵینەوەشمان رێڕەوێکی مێژوویی‌و ئەدەبی، وەسفی – پراکتیکیم پەیرەو کردووەو لەمەڕ هونەرەکانی رووخسارو ناوەڕۆکی ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان لەماوەی زەمانی باسەکەدا، بە گوێرەی تیۆرەکانی رەخنەی تازە چەند لایەنێکی هونەری روخسارم خستۆتە ژێر رۆشنایی لێکۆڵینەوە، لە وێنەی زمان‌و شێواز، کێش‌و مۆسیقا، بنیات‌و وێنەی شیعری. ئەنجا لە بەرهەمی هەر سێ شاعیردا شەقڵی ئەم هونەرانەم دەستنیشان کردووە، سەبارەت بە بابەت‌و ناوەڕۆکی شیعری، لە مەبەستە کۆن و تازەکانم لە بەرهەمی ئەو شاعیرانە کۆڵیوەتەوەو باس‌و بابەتەکانم بە نموونەو تێکستی شیعری بە پێز، دەوڵەمەند کردووە. بەو هیوایەم لە بەجێگەیاندنی ئەم ئەرکەدا توانیبێتم هەوڵێکی زانستیی خاکەسار، پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی‌و پسپۆڕان‌و دڵسۆزانی بواری ئەدەبی کوردی کردبێت‌و خزمەتێکی بچکۆلانەشم لە ئاست ئەستانەی رەوانی پاکی مەلا مارفی کۆکەیی، سەیفی قازی‌و مستەفا شەوقی، هەر سێ کۆڵەگە شیعرییە بەرزەکەی ناوچەی موکریان، بەجێ گەیاندبێت.

بەشی یەکەم

ناوچەی موکریان و
شوێنی لە ڕووناکبیریی کوردیدا

باسی یەکەم
ناوچەی موکریان و شوێنی لە ڕووناکبیری کوردیدا

١. **موکریان:** شەرەفنامە وای بۆ دەچێت کە لە ڕۆژگاری سەرنگونبوونی تەختوبەختی پاشایانی تورکمانی (قەرەقۆینلو – ئاق قۆینلو)، میر سەیف الدین ناوێك دەرکەوتووە کە بە سەرزنجیرەی سەردارانی موکری دەناسرێت، پیاوێکی زۆرزان و بە فەندوفێڵ و داهۆبووە ژمارەیەکی زۆری لە کوردانی بابان و شوێنەکانی دیکەی کوردستان لە دەوری خۆی کۆکردۆتەوەو بووە بەدەسەڵاتداری ناوچەکە، بۆیە بە (مەکری یان مەکرۆ) ناوی دەرکردووەو لە دوایی ناوی تیرەو تایفەو ناوچەکەشی لە (مەکریان، مەکرۆیان)ەوە گۆڕاوەو بۆتە (موکریان)[1]. لە کتێبی (تاریخ مهاباد)یشدا ئەم بیرو رایەی شەرەفخان دووپاتکراوەتەوە[2]. هەندێ کەسیش بە دووری نازانن کە ئەم ناوە لە ناوی خێڵی (موکریت)ی تورکمانییەوە داکەوتبێ کە بەشێکیان لە کۆنەوە لە ئازەربایجانی ڕۆژئاوادا نیشتەجێن[3]. کەچی مێژوونووس (مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی) ئەم بۆچوونانە ڕەتدەکاتەوەو پێی وایە واژەو ناوی (موکریان) زۆر لە ڕۆژگاری میر سەیفەدینی سەرداری موکری لە مێژینەترە، لەبەرئەوەی ئەم دەشتی موکریانە سەرە ڕێی موغەکانی پەیڕەوی ئاینی زەردەشت بووە بۆیە ناونراوە (موغ ڕێ، موغ ڕێیان)و سەرەنجام بووەبە (موکریان). هەروەکو (سەردەشت) کە ئەویش دیاردییە بۆ زاینگەی(زەردەشت)[4]. جا بۆیە (ئەو هەرێمە لە هەزاران ساڵ بەر هاتنە دنیای عیساوە تا ئەمڕۆ ئاوەدان بووەو ناوی (موکریان)یش لە سەرەتای سەدەی هەشتەمی کۆچییەوە (چواردەیەمی زاینی) کەوتۆتە لاپەڕە زێرینەکانی کتێبە مێژوویی و جیۆگرافیاییەکانەوە[5].

---

(١) بڕوانە: شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی:٥٣٠.

(٢) تاریخ مهاباد: ٣٠.

(٣) فەرمانڕەوایی موکریان: ٨.

(٤) سەرچاوەی پێشوو: ١٠ – ١١.

(٥) سەرچاوەی پێشوو: ١٠ – ١١.

موکریـانی ئـەمڕۆ ژینگـەو نـشینگەی گـەلێ هـۆزو عەشـیرەتەو بـەدەیان هـۆزو تـیرەو تایفـەی هەمـەجۆری لـێ دەژیـن لـە وێنـەی پیران‌و مامـەش‌و مـەنگورو دیبـوکری‌و فەیزوڵلاَ بەگی، وەکو چۆن بە مەڵبەندی سەرەکی هۆزە کوردەکانی کوردستانی ئێران (بەشی ئازەربایجانی ڕۆژئاوا) دەناسرێت.

٢. **ناوچەی موکریان:** ناوچەو مەڵبەندێکی جیۆگرافییە لـە کوردسـتانی ئێـران، ئـەم سـەر زەمینـە لەسـەردەمانی زوو ئـەم هەرێمانـە دەگرتـەخۆ: مەراغـە، سەلماس، شـنۆ، لاجـان، نەغـەدە، ورمـێ، سـایین قـەلاّ، سـابلاغ، بۆکـان، میـان دواو، خانـە، سەردەشـت، سەقز، بانەو...جێگاکانی تری ناو ئەم سنوورە کە ئەمڕۆ بەشی هـەرە زۆری ئوسـتانی ئازەربایجانی ڕۆژئـاواو ئوسـتانی کوردسـتان لـە ڕۆژئـاوای ئێـران پێکدەهێنن. لـە دێـر زەمانەوە ناوچەکانی کوردسـتانی ئێـران لـە ژێـر نـاوو نیشانی کوردستانی موکریـان، کوردستانی ئەردەلان، کوردستانی کرماشان دابەشکراوەو ناسراون.[٦]

ئەمڕۆ ناوچەی موکریان لە بەشێك لەسەر زەمینی خوارووی ئوستانی ئازەربایجـانی ڕۆژئـاواو بـاکووری ئوسـتانی کوردسـتان پێکـدێت، کـە شـارو بازێڕەکـانی سەردەشـت‌و بانەو مەهابادو سەقزو بۆکان‌و خانەو شنۆو نەغەدە دەگرێتەوە.[٧]

موکریان ناوچەیەکی شاخاوییەو، لوتکەی کێوی (حاجی برایم) کە بـەشێکە لە زنجیرە چـیای قەنـدیل‌و کەوتۆتـە ناوچـەی سەردەشـت بـەرزترین چـیای ناوچـەکەیە کـە بەرزاییەکەی (٣٥٥٠م) دەبێت‌و نزمترین شوێنی ئەم ناوچەیە ٩٣٠ مەتر لەسەر ئاستی دەریا بـەرزە[٨]. ئاووهـەوای خـۆش‌و سـازگارەو لـە ناوچـە کوێـستانییەکاندا ساردو لـە دەشتەییەکانیـشدا مامناوەندییـە، ڕێـژیمی بـاران بـارین لـەو ناوچـەیەدا سـەر بـە ئاوهەوای ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاستە.

ناوچـە دەشـتاییەکانی لـە نێـوان زنجـیرەی کێـوو چـیاکاندا هەڵکـەوتوون کـە ناودارترینیان دەشتی لاجان‌و وەزنێ‌و کەپرانە، دەشتاییەکانی دەوروبەری گۆڵی ورمێ فراوان‌و بەربڵاوترن وەکـو دەشـتی شـامات‌و شـاروێران‌و دەشـتەکانی ناوچـەی سـەقزو بۆکان‌و نـەغەدە. ڕووباری لاوێن کە بە (زێ) ناسـراوە، لـە شـاخەکانی ناوچـەی شـنۆوە هەڵدەقوڵێ‌و دەشـتی لاجان پـاراو دەکـاو لـە دەربەنـدی ئـالان دەپەڕێتـەوە بـۆ دیـوی

---

(٦) جغرافیای طبیعي کردستان موکریان: ١١.

(٧) سەرچاوەی پێشوو: ٦.

(٨) تاریخ وجغرافیای کردستان (سیر الاکراد): ٧٠.

کوردستانی عێراقو زێی بچوك پێکدەهێنێ، ناودارترینو مەزنترین رووباری ناوچەکەیە، لە پاڵ چەمو رووبارەکانی (جەغەتو – زەڕین رود) و (تەتەهو – سیمین رود)، رووباری مهاباد کە دەرژێنە نێو گولی ورمێوە.

موکریان ناوچەیەکی ئاپۆڕەو ئاوەدانە بە گوندو دێهاتی گەورەو بچووك کە لە ناوچە دەشتاییەکانو بناری شاخەکاندا هەڵکەوتوون. خەڵکی دێهاتی ناوچە شاخاوییەکان بە مەڕداریو پەروەردەکردنی رەزو باغاتەوە خەریکن لەمانە هەندێکیان نیوە کۆچەرنو بۆ مەڕداری کوێستانو گەرمیان دەکەن. خەڵکی دێهاتی ناوچە دەشتاییەکان بایەخی زیاتر بە کشتوکاڵ و بەرووبوومی دانەوێڵە دەدەن، ناوچەکە خاوەنی زەویو زارو خاکێکی بە پیتو بە پرشتە، زۆربەی دانیشتوانی موسلمانن‌و لە پەیڕەوانی ئەهلی سونەو لەسەر مەزهەبی شافعین.

٣. ناوچەی موکریان – کورتەو پێشینەیەکی مێژوویی:

مێژوونووسانی کوردو بیانی لەو باوەڕەدان کە لە هەزاران ساڵی بەر لە دایکبوونی عیسای مەسیحەوە ناوچەی موکریان ئاوەدانو شوێنی فەرهەنگو شارستانیەت بووە[٩]. لە سەردەمی (ماد)ەکاندا بەو خاکەیان گوتووە (مادی بچووك) لەپاشانو لە سەدەی چوارەمی پێش زایین بووە بە خاکی (ئاتورپاتەگان – ئازەربایجان)و ئەمڕۆکە بە موکریان ناودەبرێ[١٠]. ناوی مادی بچووكو سەر زەمینەکەی لە ساڵنامەی (ئاشوری)دا هاتووە، (هیرۆدۆت)ی باوکی مێژوونووسانیش باس لە تیرەکانی گەلی ماد دەکات.

مێژوونووسان لەو باوەڕەدان کە (زەردەشت) لە خاکی موکریانو لە ناوچەی (سەردەشت)ی ئەمڕۆ هاتۆتە دنیاوە. ساڵی (٢)ی کۆچی (٦٦٣ز) ئەم ناوچەیە بۆ یەکەمجار کەوتۆتە ژێر باڵی فەتحی ئیسلامیو بەدرێژایی چەندین سەدە هەرێمی ئازەربایجان کە ناوچەی موکریانیش بەشێك بووە لەو هەرێمە، لەلایەن ئەمیرە

---

(٩) بڕوانە: ـ فەرمانڕەوایی موکریان: ١١.
ـ میدیا: ١٣٥- ١٤١.
ـ کوردو کوردستان، ب.نیکیتین: ٤٨٦.
ـ تاریخ وجغرافیای کردستان (سیر الاکراد): ١٧٢.
(١٠) ـ کوردستانی موکریان: ١٢.

موسلمانەکانەوە کە لە دەربـاری خەلافـەتی ئیسلام، راشـدین، ئەمـەوی‌و عەباسییەوە دەستنیـشان دەکـران بـەڕێوە بـردراوە. لـە سـەدەکانی سـێیەم‌و چـوارەم‌و پێنجـەمی کۆچیدا ئازەربایجان هەر بەناو سەر بـە خەلافـەتی عەباسـی بـووە چـونکە دەسـەڵات‌و کاروبـاری وڵات بەدەسـت ئـەم میرنـشینە کوردانـەوە بـووە کـە یـەك لـە دوای یـەك دامەزراون، (رەوادی، سالاری، شەدادی، هەزبانی‌و روادی).[11]

ناوچەی موکریان تارادەیەك ئارامی‌و ئاوەدانی بەخۆیەوە دیوە لەسەدەکانی شەشـەم‌و حەوتـەم‌و هەشـتەمی کۆچـیدا دەکەوێتـە ژێـر دەسـەڵاتی سـەلجوقی‌و خـەواریزمی‌و مەغۆل‌و تاتارەکان. لەو ماوەیەدا سەردارانی ناوچەکە هەمیشە لەگەڵ دەسـەڵاتدارانی بێگانـەدا لەشـەڕو کێـشەدابوون[12]. بـە بۆچـوونی شـەرەفخان سـەردارانی مـوکری بەڕەچەڵەك دەچنەوە سەر عێلی موکری کە لە ناوچەی شـارەزوورەوە هـاتوون‌و سـەر بە بابانەکانن، (مـیر سـەیفەدین) ناوێکیـان لـێ هەڵکـەوتووە کـە زریـنگ‌و ژیـرو ئـازاو پیـاوێکی سیاسـی بـووە، لـە رۆژانـی دوادوایـی حـوکمڕانی هـۆزە تورکمانـەکانی (قەرەقۆینلو ئاق قۆینلو) (سەدەی نۆیەمی کۆچی‌و پازدەیەمی زاینی) هێزێکی زۆر لە بابانـەکان‌و هۆزەکـانی دیکـە لـە دەوری خـۆی کۆدەکاتـەوەو هێزەکـانی تورکمـان لـەو نـاوەدا ڕادەمـاڵی‌و ناوچـەکەیان لـێ پـاك دەکاتـەوەو بـەو شـێوەیە بناغـەو بـنچینەی میرایەتی موکریانی دامەزراندوە[13].

شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٤٨٧ - ١٥٢٤) لە رەگەزو مەزهەبەکەی خۆی هەڵگەڕاوەتەوەو بـووە بـە تورکمـانێکی قزڵباشـی شـیعە گـەرای تونـدڕەو، بەمەبەسـتی دامەزرانـدنی دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی بـەهێزو، بـە خـەونی زیندووکردنـەوەی سـنوورو قـەڵەمڕەوی دەوڵـەتی ساسـانی، هێـرش‌و لەشـکر کێـشی بـۆ ناوچـەکانی رۆژئـاوای ئێـران دەسـت پێکردووە[14]، لە دوای چەندین شەڕو کوشتاری خوێناوی توانی لە ساڵی (٩٠٩) کۆچیدا میرایـەتی صارم بـەگی کـوڕی مـیر سـەیفەدین لـە موکریـان تێکبـداو دەسـت بەسـەر پایتەختەکەی (ورمێ)و شنۆ دابگرێت‌و تاڵان‌و بڕۆیەکی زۆری تیادا بەرپابکات[15].

---

(١١) فەرمانڕەوایی موکریان: ٢٧ - ٣٠

(١٢) فەرمانڕەوایی موکریان: ٢٧ — ٣٠.

(١٣) سەرچاوەی پێشوو: ٣٤.

(١٤) کوردو عەجەم: ٢٥.

(١٥) کوردو کوردستان ، محمدامین زەکی: ١٥٩.

لەدوای یەکەمین شەڕی گەورەی نێوان عوسمانیو سەفەوی لە چاڵدێران (١٥١٤)، کوردستان بە گوێرەی سەنگو تەرازووی هێزەکانی ئەم دوو دەوڵەتە زلهێزە بۆ یەکەمین جار دابەش کراوە، میرنشینەکانی لای ڕۆژئاواو سەروو خوارووی کوردستان کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی رووکەشی دەوڵەتی عوسمانیو میرنشینەکانی ڕۆژهەڵاتی وەکو، ئەردەلان، لورستان، موکریان کەوتونەتە ژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی عەجەم[١٦].
لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنی کتێبی (فەرمانڕەوایی موکریان) ناوی یازدە پشت لە کوڕو نەوەو نەوەزاکانی میر سەیفەدین دەبات کە لەو ناوچەیەدا لەناو عێلو عەشیرەتەکانی موکریاندا دەسەڵاتدار بوونو میرو مەزنایەتیان کردووە[١٧].بە کورتی مێژووی سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی دەرحەق بە کورد، هەموو لاپەڕەکانی خوێنی لێدەتەکێ، محەمەد ئەمین زەکی لەو بارەوە دەڵێ: هەڵسوکەوتی شا ئیسماعیل دەرحەق بە کورد...هەڵسوکەوتێکی پڕ لە زوڵمو زۆرداری بوو، چونکە کوردەکان سونی مەزهەب بوون هەرگیز باوەڕو متمانەی پێنەدەکردن، لەهەر دەرفەتێکدا لە هەوڵی ئازاردانو فەوتاندنی کوردەکان دابووە.(١٨)
کردارو رەفتاری شا عەباسی یەکەم (١٥٨٧ — ١٦٢٩) لە ئاست کوردا لە هی ئەوانی پێشە خۆی باشتر نەبووە، هەر لە سەردەمانی ئەودابوو کە هێرشێکی بەربڵاو کرایە سەر ناوچەکانی کوردستانی موکریان کە خۆی سەرکردایەتی دەکردو بۆ ماوەی چەند مانگان قەڵای دمدمیان گەمارۆدا، خەڵکی ناوچەکە زۆر بە سەختی داکۆکیان لە خاکو ماڵو سامانو ئابرووی خۆیان کردو لاپەڕەیەکی زێرینیان لە مێژووی نەتەوەکەیاندا تۆمارکردووە کە نموونەی خۆبەخت کردنو مەردایەتی بووە، رووداوەکانی قەڵای دمدم لەو ڕۆژەوە بۆتە وێردی سەر زمانی خەڵکی کوردو داستانێکی قارەمانانەی لێکەوتۆتەوە کە پشتاوپشت گوێزراوەتەوەو تا ئێستاش حیکایەت خوانو بەیت بێژەکان، بەتایبەتی لە ناوچەی موکریان بە زیندوویی پاراستوویانە، لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا (ئۆسکارمان) لە زمانی بەیت بێژێکی

---

(١٦) کوردو عەجەم: ١٥١.

(١٧) فەرمانڕەوایی موکریان: ٣٣-٥٧

(١٨) کوردو کوردستان ، محمدامین زەکی: ٦٠.

موکریان (رەحمان بەکری سابلاغی) تۆماری کردووە[١٩].

هێشتا دمدم خوێنی قوربانییەکانی لێ دەچۆڕا کە شا عەباس هەڵیکوتایە سەر خێڵی موکریو کەوتە کوشتاریان و بە هەزاران ژنو منداڵیشی لێ یەخسیرکردنو (١٥ هەزار) خێزانی کوردی لە دانیشتوانی ناوچەکانی باکوری موکریانیش بەرەو خۆراسان گواستەوە[٢٠]. کەواتە لە سەردەمی سەفەوییەکاندا سەرباری کوشتو بڕی چەند بارەی خێڵو هۆزەکانی موکریان کە لە کتێبە مێژووییەکاندا ئاماژەی بۆ کراوە[٢١]. سیاسەتێکی تازە سەبارەت بە ناوچەکانی کوردستانی رۆژئاوای ئێران پەیڕەو کراوە کە ئەمیش بریتی بووە لە راگواستنو پەرتو دوورخستنەوەی خێڵە کوردەکانو، نیشتەجێکردنی عێڵو هۆزەکانی تورکو تورکمانو مەغۆڵو ئازەری لە ناوچەکەدا. بە واتەیەکی تر یەکەمین هەوڵەکانی گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی رۆژهەڵاتی کوردستان لە سەردەمی سەفەویدا دەستی پێکردووە.[٢٢] سیاسەتێك کە لە سەردەمی پاشایەتی قاجارو بنەماڵەی پەهلەویش لە ئێران هەر درێژەی پێدراوەو تا

---

(١٩) بڕوانە:

تحفة مظفرية، گرداری ئوسکارمان، پێشەکیو ساغکردنەوەی هێمن موکریانی، بەشی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

- بەو هۆیەی کە کارەساتی دمدم رووداوێکی گەورە بووە لە مێژووی نەتەوەی کوردا، بۆیە مامۆستا هێمن لە پێشەکی کتێبەکەدا گەڕانەوەی سەروو بەری گەمارۆدانو هەموو رووداوەکانی پاش گیرانی قەڵاکەی لە کتێبەکەی (ئەسکەندەر بەگی تورکمانی)، (عالم آرای عباسي)دا وەرگێڕاوەتە سەر کوردیو تۆماری کردووە، چونکێ باشترین شایەدییە لەسەر رووداوەکانی ئەو سەردەمە، لەکاتێکدا (ئەسکەندەر بەگ) خۆی کاتبو مێژوونوسی شا عەباس بووە لەو هێرشەشدا بۆ سەر دمدم خۆی هاوڕێیەتی شا عەباسی کردووە. نووسەرانی کورد بایەخی زۆریان بەم رووداوە مێژوویە داوەو چەند شاکارێکی ئەدەبییان لێداهێناوە، وەکو رۆمانی (قەڵای دمدم)ی عەرەب شامیلۆفو چیرۆکی (قەڵای دمدم)ی مصطفى صالح كريمو(قارەمانێتی کورد لە داستانی قەڵای دمدم)...ئامادەکردنی ئۆردوخانی جەلیل...تاد.

(٢٠) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٣١.

(٢١) بڕوانە:

- مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمرۆ: ٣٥٦.

- کوردو عەجەم: ٦٠ - ٩٣.

- کوردو کوردستان، نیکیتین: ٤٨٣.

(٢٢) کورد و عەجەم: ٢٤.

ئێستاش. هەر ئەم ناوچەیە بە هۆی هەڵکەوتی جیۆگرافییەوە کە دەکەوێتە سەر تخووبەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران‌و عوسمانی، ببوو بە یەکێك لە مەیدانەکانی جەنگی نێوان ئەو دوو هێزەو شارێگەی لەشکر کێشییەکانی رۆم‌و عەجەم بۆ سەریەکتری لە سەدەکانی ١٧ و١٨ کە بوو بە مایەی گەورەترین نەهامەتی‌و کاولکاری‌و ماڵوێرانی بۆ سەر ئەم مەڵبەندە لەمێژووی نوێدا، دوای ئەوەی رووسەکانیش هاتنە مەیدان‌و تێکەڵاوی ئەو شەڕو ململانەیە بوون کە لە نێوان هێزەکانی رۆم‌و عەجەمدا لەسەر دەسەڵات گرتنە دەستی ئەو ناوچانەدا لە ئارادابوو.

لە چارەگی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا دەرباری قاجاری میرنشینە ئۆتۆنۆمییەکانی کوردستانی ئێرانی لە بەینبرد، لەوانە میرنشینی موکریان‌و دەسەڵاتی ناوەندی عەجەمیان تێدا دامەزراند. دەسەڵاتی راستەوخۆی دەوڵەتی داگیرکەری بێگانە بەسەر کوردستانەوە کە بە زۆرو هێزی چەکداری سەرکوتکەریش پارێزگاری لێدەکرا، هیچ پێشوەچوونێکی لەباری ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌و فەرهەنگییەوە بۆ کوردستان پێنەبوو، بەڵکو باری زوڵم‌و چەوسانەوەی خەڵکەکەی قورستر کردو چەوسانەوەی نەتەوەیی‌و مەزهەبیش بە تایبەت لە سەردەمی قاجارەکاندا بوو بە سەرباری ئەو نەهامەتیانە.

لە سەدەی نۆزدەمین هەست‌و بیری نەتەوەیی لەلای کوردان روو لە بوژانەوەو پێگەیشتن بوو، لە کاتێکدا میرانی ئەردەلان چ لە رێگەی خزمایەتی‌و زەماوەندی سیاسییەوە بێت چ لە رێگەی خۆنزیك کردنەوەیان بێت لە ئاینزای شیعە کە ئاینزای دەرباری ئێران بوو، توانیان پێگەو هەڵکەوتی سیاسی خۆیان لە ئێراندا پتەوتر بکەن. گەورەو میرو مەزنەکانی موکریان بەهۆی لاوازی پەیوەندییان لەگەڵ دەسەڵاتی مەرکەزی‌و پەیڕەوکردنیان لە ئاینزای سونە هەمیشە لە سیاسەتەکانی عوسمانی نزیکتربوون‌و تێکەڵاویان لەگەڵ ناوەندەکانی دەسەڵات لە کوردستانی عوسمانییدا لە بڕەوتر بوو. کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمیش بە چەرخی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کوردی دەژمێردرێت بەتایبەتی لە ناوەندو ناوچەکانی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا، هەر بۆیە یەکێك لە مەزنترین راپەڕینەکانی کورد لە چارەگی دوایی سەدەی نۆزدەیەمدا کە کاریگەری زۆری بەسەر هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی کوردستان‌و بەتایبەتی ناوچەی موکریانیش داهەبوو، شۆڕش‌و راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بوو لە ساڵانی (١٨٨٠ – ١٨٨٣) لە پێناوی ئازادی‌و سەربەخۆیی

کوردستان[٢٣]. بەو هۆیەوەش کە نەهری یەکێك لە گەورەترین مەڵبەندەکانی رابەرایەتیی تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستان پێکدەهێناو ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی موکریان لە ریزی خەلیفەو موریدو مەحسوبەکانی شێخی نەهری دابوون، هەمیشەش خەلیفەو نێردراوەکانی لەو ناوچەیەدا دەسوڕانەوەو شێخ لە هەوڵی ئەوەدابوو کە هەموو هۆزە کوردەکان یەکبخاتو ناوچەیەکی فراوان لەسەر سنووری تورکیاو ئێرانو روسیا بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە[٢٤]. هۆزە کوردەکانی ناوچەی موکری رۆڵێکی مەزنیان پێ سپێردرابوو لە جێبەجێکردنی نەخشەو پلانی شێخ بۆ شۆڕشو راپەڕین لە دژی دەسەڵاتی ئێران. دوابەدوای کورت هێنانی راپەڕینەکەش هێزەکانی سوپای ئێران بە دەستێکی رەشو دەروونێکی رقاوی کەوتنە گیانی کوردەکانو بێ بەزەییانە تۆڵەیان لێ سەندنەوە. بە درێژایی ئەو رێگاوبانانەی پیادا دەرۆیشتن گوندەکانی کوردیان تالان دەکردو دەسووتاند، هەر کوردێکیان بەدەست بکەوتایە دەیانکوشتو بەزەییان بە منداڵو ژنو پیرەکاندا نەدەهاتەوە[٢٥].

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا کورد لە ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران لە دژی زوڵمو زۆری کاربەدەستانی عەجەم هەمیشە لە بەرگریو بەرهەڵستی دابوون. هەستی رزگاریو بزووتنەوەی نیشتمانی هەموو کوردستانی داگرتبوو، فەرمانڕەوایانی حکومەتی شا لە ناوچەکانی موکریان ناچاربوون داخوازییەکانی گەلی کورد لەبەرچاوبگرن. هەروەها وڵاتانی ئەورووپاش لە وێنەی روسیاو بەریتانیاو ئەڵمانیاو ئەمریکا ناچاربوون بایەخێکی زیاتر بەم ناوچانەو بە کورد بدەن، بۆیە نێردراوو رابەرو مسیونێرەکانیان بەوناوەدا بڵاوکردەوە[٢٦] بەو مەبەستەی نفوزی خۆیان لە کوردستان بەهێزتر بکەن.

لە ساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا جولانەوەیەکی بەهێزی ریفۆرم خوازی، کە لە مێژووی نوێی ئێراندا بە (شۆرشی مەشروتە ١٩٠٥- ١٩١١) ناسراوە هەموو وڵاتی تەنیەوە، ئەم جولانەوەیە لە ناوچەکانی ئازەربایجاندا مەشخەڵو بلێسەکەی بەهێزبوو بەجۆرێك کە دەسەڵاتو حوکمڕانی خەڵك بەرپابوو شوێنی دەسەڵاتی

---

(٢٣) الاکراد ، ملاحظات وانطباعات: ٢٧.

(٢٤) خەبات لە رێی کوردستان: ١٧٥.

(٢٥) راپەرینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠ : ١٣٨.

(٢٦) خەبات لە رێی کوردستان: ٢١٢

ناوەندی گرتەوە. لەو سەردەمەدا خەباتی خەڵکی کوردستان پێی نایە قۆناغێکی تازە، ئەویش بریتی بوو لە پێکهێنانی کۆمەڵەو کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو رووناکبیریو کۆمەڵایەتی.

هەر لەو سەردەمەشدا بوو کە دەوڵەتانی بیانی وەکو روسیاو بەریتانیا هەریەك نفوزو دەسەڵاتی بەسەر بەشێکی وڵاتەکەدا گرتبوو، لەکاتی هەڵایسانی یەکەمین بڵێسەی جەنگی جیهانیشدا ناوچەکانی خۆرئاوای ئێران بوو بە مەیدانی شەڕو پێکدادانو کێشمەکێشی نێوان روسیاو دەوڵەتی عوسمانی. دەسەڵاتی ناوەندی وڵاتیش بە بیانووی بێ لایەنی لە شەڕدا هیچ تواناو دەسەڵاتێکی بەسەر هیچ لایەنێکی وڵاتەکەدا نەمابوو[٢٧].

٤. ژیانی خوێندەواریو رووناکبیری (کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم):

بارودۆخی سروشتی و جیۆگرافی، هەلومەرجی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتی، لە ریزی ئەو هۆکارانە بوون کە ناوچەکانی موکریانیان وەکو ناوچەیەکی خێڵەکیو عەشایەری هێشتۆتەوە، هۆزەکان زیاتر بە ژیانی ئاژەڵداریو نیوە کۆچەریەوە خەریکبوون، بۆیە هەڵکەوتنی شارو بازێڕی ئاوەدانو دروستبوونی توێژی خەڵکی شارنشینو شارستانی لەم ناوچانە بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی میرنشینی ئەردەلان بە نموونە، تارادەیەك دواکەوتووە. شارو شارۆچکەکانی مەهاباد، شنۆ، سەردەشت، بۆکان، نەغەدە لە سەرەتادا وەکو بازارێك بۆ ئاڵوگۆڕو ساغکردنەوەی بەرووبوومی ئاژەڵیو کشتوکاڵییەوە هاتنەکایەوە[٢٨].

گەورەترین کەسایەتی موکریان لە مێژووی نوێدا بوداغ سوڵتانی نەوەی میر سەیفەدین بەگی موکریانە، بوداغ سوڵتانی کوڕی شێرە بەگ (١٦٠٨ – ١٦٨٩) کە بە سەردارو بابە گەورەی زنجیرەی دووەمی میرانی موکری دادەنرێت، یەکەمین کەسێك بووە کە شاری (سابلاغ)ی کردۆتە پایتەختو بنکەی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی میرایەتیەکەیو بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ حوکمڕانی کردووە، هەر لەسەر دەستی ئەویش شارەکە ئاوەدان کراوەتەوەو چەند شوێنەوارێکی ناوداری ئەو سەردەمە تاوەکو ئەمڕۆ

---

(٢٧) کورد و عەجەم : ١٩٩.

(٢٨) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ٤٥.

له شارەکەدا ماون، لەوانە (مەسجدی جامع – یا مزگەوتی سوور)ی مهاباد کە بە یەکێك لە مەزنترین شوێنەواری ئاینیو رووناکبیری شارەکە دەژمێردریو رۆڵێکی مەزنی لەو بوارانەشدا گێڕاوە[٢٩]. هەر لەو رۆژگارەدا (مەلاجامی) دەبێتە پێش نوێژو وتارخوێنو وانەبێژی زانستو زانیاریەکانی ئاینیو لە مهاباد جێگیر دەبێت[٣٠]. لەپاڵ کردنەوەی چەند مەدرەسەو خوێندنگاو کتێبخانەو مەنزڵگای حەوانەوەی خەڵکی هەژارو بێ دەرامەت، لەپاڵ ئەوەشدا پردی سوورو پردی لوجو پردی دارەڵك لە رۆژگاری ئەودا دروست کراون. هەروەها ئەندازەیەکی زۆری موڵكو زەوی وەکو وەقف بۆ خەرجیو ئاوەدانی ئەو شوێنانە تەرخانکردبوو[٣١].

مهاباد کە هەر لەسەرەتاوە بنکەو پێگەی والی نشینی ناوچەی موکریان بووە لە رۆژگاری هێرشی مەغۆل بۆ ناوچەکەو بەخاتری هەبوونی سەرچاوەو کانیو ئاوێکی سازگار لە کەناری ئەو ئاواییەدا ناوەکەی لە نێو خەڵکدا بە (سوغ بلاغ – سابلاغ) رۆیشتووەو، لە نووسراوو موکاتەباتی میریدا بە (ساوجبۆلاغی موکری) ناوبراوە تا لەگەڵ ساوجبۆلاغی ناوچەی قەزوین تێکەڵ نەبێت. تا لە سەرەتای دەورەی پەهلەویو لەسەر پێشنیاری دکتۆر رەشید یاسمی (ئەندامی کۆڕی زانیاریو مامۆستای دانیشگای تاران) لە ساڵی (١٣١٥/١٩٣٦) ناوی (مهاباد)ی بۆ گێڕدراوەتەوە[٣٢].

سەرانی هۆزو تایفەکانی دەوروبەری مهاباد روویان کردۆتە شارەکەو بۆ بنیاتنانو ئاوەدانی شارەکەدا تێکۆشاونو چەندین کۆشكو سەراو مزگەوتو حەمامو باغاتو دوکانو قەیسەرییان تیادا دروست کردووە.[٣٣] لە سەرەتای سەدەی بیستدا شاری

---

(٢٩) مهابادو کورتە مێژوویەك: ٢١ ، ٢٢.

(٣٠) ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی: ٨.

(٣١) خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٢٧.

(٣٢) گۆیا ئەم نازناوەش لە (مەئاباد، مادئاباد، مهاباد)ەوە هاتووە کەلە سەردەمی مادەکان باوبووە.

بڕوانە:

- تاریخ مهاباد: ١٢.
- مهاباد و کورتە مێژوویەك: ٧٤.
- خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٤

(٣٣) ئاغاو خانو سەرۆك هۆزەکانی دەوروبەری مهاباد هەر یەکێکیان لەپاڵ ئەوەدا کە خانووبەرەو کۆشكو سەرایەکی لە شارەکەدا بۆ خۆی دروست دەکرد، مزگەوتو مەدرەسەیەکی◄

سابلاغ (١٣) مزگەوتو (١٦) مەدرەسەو (٢) تەكیەو خانەقایەكو (٤) حەمامو كەنیشتەیەكو كلێسایەكی لێبووە، لەپاڵ (٦) كاروانسەراو (١٠) باغی گەورە.[٣٤] مهاباد ناوەندی تیجارەتو بازرگانی بووە لەگەڵ ناوەندە بازرگانییەكانی ئێرانو روسیاو عیراقو توركیا پەیوەست بووە. لە دوای جەنگی یەكەم كونسولخانەی ئینگلیزو روسو ئەمریكا لە شارەكەدا هەبوون.[٣٥] كە ئەمەش بایەخی ئەو شارە لەرووی ئابووریو سیاسییەوە نیشاندەدات. لە هەموو دێهاتو شارۆچكەكانی لەلایەن خاوەن موڵكو دەستڕۆیشتووەكانەوە، مەدرەسەی ئاینیو قوتابخانە بۆ خوێندنو بەدەستهێنانی زانیاری دامەزرێندراوە، ناوچەكانی موكریان بەتایبەت شاری سابلاغ سەبارەت بە خوێندنو زانستەكانی ئیسلامەتی لە سەردەمی پێشوودا بە یەكێك لە مەڵبەندە ناودارەكانی عیلمو زانست لە كوردستاندا ناسراوە.[٣٦] كوردی موكریان لەباری خوێندنو زانستو شیعرو ئەدەبو هونەرو خەتخۆشیدا ئاشناو پسپۆڕن.

میرزا عبدالرحیمی وەفایی (١٨٤٤ – ١٩٠٢) كە یەكێك لە ناودارترین شاعیرانی كوردی ناوچەی موكریانە، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، موریدو مەنسوبێكی هەرە لەپێشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بووەو بۆ ماوەی چواردە ساڵان میرزاو كاتبو رازگری شێخو مامۆستای منداڵەكانی بووە، شیعرو غەزەلە ناسكو پاراوەكانی ئاوێنەیەكی ئەو عەشقو ئەوینە بەسۆزەیە كە لە نێوان ئەوو شێخی نەهریدا هەبووە.

وەفایی لەپاڵ دەسەڵاتی هونەرو شیعرو ئەدەبدا مرۆڤێكی پایەبەرزو روناكبیرێكی گەورە بووە، بیرەوەرییەكانی خۆیشی سەبارەت بە ژیانو رووداوەكانی ئەو سەردەمە تۆماركردووە كە ئەمەیان رەنگە كارێكی بێ پێشینە بێت لە مێژووی ئەدەبی

◄◄ ئاینیشی بەناوی خۆیەوە دەكردەوەو كۆمەڵێك موڵكو ماڵو زەویشی دەكردە وەقف بۆ دابینكردنی خەرجیو مەسروفاتی مزگەوتو مەدرەسەكەی، لە نموونەی مزگەوتەكانی: عەباس ئاغا، رۆستەم بەگ، سەید بایەزید، قازی، سەید نیزامی...تاد.

ـ بڕوانە: تاریخ مهاباد: ١٣٧.

(٣٤) كوردستانی موكریان: ٣٤، ٣٥.

(٣٥) تاریخ مهاباد: ١٣٦.

(٣٦) كوردستانی موكریان: ٢٩.

کوردیدا.[٣٧] ئەوکاتەی کە لە مهاباد ژیاوە مەدرەسەیەکی هەبووەو شاگردەکانی تیادا فێری زمانو ئەدەبو ئاوازو خەتخۆشی کردووە.

لەسەرو بەندی سەدەی بیستەمدا مهاباد (٧٠٠) فەقێ یا خوێندکاری زانستی ئاینی هەبووە کە بەشی زۆریان هی ناوچەکانی موکریانو شوێنەکانی دیکەی کوردستان بوون، جگە لەوەی لەهەر گەڕەکێکی شارەکەدا قوتابخانەیەك هەبووە کە میرزایەك بەڕێوەی بردووەو دەرسی زمانو ئەدەبو خەتو خۆشنووسی تیادا گۆتراوەتەوە.[٣٨]

موکریان زێدگاو مەڵبەندی پێگەیشتنی سەدان مەلاو زاناو شاعیرو عاریفی نێودارە، هەر تەنیا لە مهاباد بە دەیان پیاوی ناوداری لێ هەڵکەوتووە لە وێنەی، مەلا جامی چۆڕی مەریوانی، مەلا عەلی پیرەبابی، مەلا حوسێنی مەجدی، سەیف ئەلقوزات، میرزا فەتاحی قازی، پێشەوا قازی محەمەد، مستەفا شەوقی، مەلا عەبدولقادری مەولەوی، داماو سەید حوسێنی حوزنی موکریانی، عەبدولڕەحمان گیوی موکریانی، میرزا سەلیمی موکریانی، حاجی مەلا عەبدوڵڵای ئەحمەدیان، مەلا سالحی ئیبراهیمی، مەلا قادری مودەڕیسی، هێمنو مەلا غەفووری حافزی مهابادی...تاد.

لە شارستانی سەردەشت زانایانی نێودارو پایەبەرزی وەکو ئیبنولحاج، مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی، مەلا عومەری سەردەشتی، مەلا کەریمی فیدایی، مەلا ئەحمەدو محەمەدی شەلماشی...لێ پێگەیشتوون. لە شنۆو خانێدا، مەلا عەبدولعەزیزی شنۆیی، سەید تاج ئەلدینی شێخی زەنبیلی، قازی محەمەد خزری، ئەمین شنۆیی، مەلا ڕەسولی ئەدیب، پێگەیشتوون. لە بۆکان دەیان شاعیرو زاناو دانای ناودار دەرکەوتوون لە وێنەی، قزلچییەکانو تورجانی زادەو وەلزییەکانو سەیدەکانی زەنبیلو شێخانی بورهانو شاعیرانی وەکو ئەحمەدی کۆرو مەلا مارفو ئەدەبو حەقیقیو هەژارو هێدیو ئیمامیو جەوهەریو سوارە....لەپاڵ دەیان هونەرمەندی خۆشنووسو خۆشخوانی بەهرەوەر.[٣٩] سەقزو بانە مەڵبەندی شاعیران وزانایانی وەکو، پاکی، تۆفیقی ئەمینیان، زاری، سولتانولعورەفا، شەیدا، سالح، عاشق، فاتحی مەجدی، فیدا، فەقیهی، کامل، کرمانج، کەوسەر، مەلیکوکەلامی مەجدی، موخلیس، مەفتون، نافع،

---

(٣٧) بیرەوەرییەکانی وەفایی: ٢٨.

(٣٨) تاریخ مهاباد: ١٣٨.

(٣٩) تاریخ فرهنگ وادب مکریان، جلد ١، ٢.

وەجدی، وەفا... هی دیکە بووە.[٤٠] سیماو خەسلەتی دیارو ئاشکرای زانستو ئەدەبیاتو فەرهەنگی ئەم ناوچەیە ئەوەیە کە بە توندی کەوتوونەتە ژێر کاریگەری کولتوور و ئەدەبیاتی ئێرانییەوە، بۆیە بەشی زۆری بەرهەمو شوێنەواری زانستیو ئەدەبی ئەم ناوچەیە بەتایبەت لەسەر دەمانی پێشوودا بە زمانی عەرەبی، یاخود فارسی تۆمارکراونو تەنها بەشێکیان بە زمانی کوردییە. تەنانەت نووسەرێکی وەکو سەید عەبدولحەمیدی سجادی لە کتێبی (شاعران کرد پارسی گۆی)دا ناوی زیاتر لە (٩٠٠) شاعیرو ئەدیبو هونەرمەندی کوردی بردووە کە شیعرو بەرهەمەکانیان بە زمانی فارسی گوتووەو تۆمار کردووە.[٤١] ئەڵبەتە یەکێك لە هۆکارە هەرە بنەڕەتییەکانی ئەم حاڵەتە بۆ دابەشبوونی سیاسی کوردستانو کورد دەگەڕێتەوە، کە زمانو فەرهەنگێکی جیاواز لە زمانو فەرهەنگ سروشتی خۆی بەسەریدا سەپێندراوە.[٤٢] وەکو چۆن دابەشکردنو دابڕانی بەشەکانی خاکی کوردستان لەیەکتری کاریکردۆتە سەر باری خوێندەواری ئەو بەشەی لەگەڵیاندا دەژیاو زمانو ئەدەبی کوردی لەو وڵاتانەدا بوون بە فەرهەنگێکی پلەی دووەم.[٤٣] لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەستەیەك لە ڕێبەرانی ناسیۆنالستی کوردی کە نەوەی خانەدانو میرەکانی بەدرخانیو سۆرانو بۆتانو بابانو موکریان بوون، لەسەر بنەمایەکی تازە درێژەیان بە خەباتو تێکۆشان داوە کە ئەویش پەرەپێدانی بزووتنەوەی سیاسی — فەرهەنگی بوو لە کوردستاندا، بۆیە لەلایەك کۆڕو کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسیو کۆمەڵایەتی کوردی دروستبوونو لەلایەك خەباتی کولتووریو خوێندەواری کوردییان بووژاندۆتەوە. ئەوە بوو لە نیسانی ساڵی (١٨٩٨)دا یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بەناوی (کوردستان)ەوە بڵاوکرایەوە کە لەو ڕۆژگارەدا وەکو چرایەك بوو لە پێناو زیندووکردنەوەی زمانو کولتوورو گیانی نەتەوەیی[٤٤].

لە ڕۆژگاری شۆڕشی دەستووری (مەشروتە) لە ئێران (١٩٠٥ —١٩١١) لەگەڵ ئەوەشدا ناوچەکانی موکریان مەڵبەندی سەرەکی هۆزەکانی کوردو، سەرۆك هۆزەکانیش

(٤٠) گلزار شاعرانی کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤١) شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤٢) کوردو عەجەم: ١٥٧.

(٤٣) شیعری کوردی/ سیاسەت، کۆمەڵایەتی، کوردایەتی، گ/ڕۆشنبیری کوردستانی، ژ/ ١: ٥.

(٤٤) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٢٧.

سێبەری سیاسییان بەسەر خەڵکە بێ دەرەتانەکەوە خست و قورس و زیاتریش بە لایەنگیری لە دەوڵەتی مەرکەزی بوو، بەڵام لەناو شارە گەورەکانی موکریاندا وەکو مهابادو سەقزو بۆکان چەند ئەنجومەنێك لە دەستوورخوازان بەمەبەستی گۆڕان لە ستراکتووری دەسەڵاتداریەتیو چاکسازی سیاسیو کۆمەڵایەتی پێکهاتبوو، ئەڵبەتە لە کوردستانیش زانایانو ڕووناکبیران، تەبای شارەکانی دیکەی ئێران، ڕۆڵی سەرکردایەتیو رابەرایەتیکردنی ئەو ئەنجومەنانەیان لە ئەستۆوە گرتبوو. ئەم ئەنجومەنانە، کە لە شارەکانی کوردستان پێکهاتبوون ڕۆڵێکی گرنگیان لە هۆشیارکردنەوەی خەڵكو داکۆکیکردن لە وەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد لە ئێراندا دەبینی.[٤٥] ئەنجومەنی شاری سەقز کە لەژێر سەرپەرشتی شاعیرو دادوەری ناسراو مەلا محەمەدی کەریم بوو، ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە هاندانی خەڵکی سەقز بۆئەوەی پێوەندی بکەن بە ئەنجومەنو هاریکاری دەستوورخوازان بکەن، هەروەها لە شاری سابلاغ قازی فەتاحی مامی باوکی قازی محەمەد، ئەنجومەنی دەستوورخوازانی بۆ ئەو شارە دامەزراندبوو.[٤٦] یەکێك لەڕووە هەرە دیارەکانی خەباتی ڕووناکبیری کۆمەڵەو ڕێکخراوو پیاوانی ناوداری کوردستان لەو سەردەمەدا، بایەخدان بە بلاوکردنەوەی خوێندنو خوێندەواری بووە لەناو گەنجانو لاوانی کورد لەپاڵ خزمەتکردنی زمانو ئەدەبی کوردی. لەو مەیدانەدا خەباتی عەبدولرەزاق بەدرخان لەبەرچاوە کە لە ساڵانی بەر لەجەنگو لە (١٩١٣)دا یەکەمین قوتابخانەی لە شاری (خۆی) بۆ منداڵانی کورد کردۆتەوەو کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیری دامەزراندووەو نیازیشی وابووە کە چاپخانەیەکیش بۆ کۆمەڵەکە دابنێو ڕۆژنامەیەکیش بەو ناوەوە دەربکات.[٤٧] لە دەستپێکی جەنگی جیهانیو تەنینەوەی یەکەمین بڵێسەی شەڕ لە ناوچەکانی موکریان، هەمدیسان پیاوانی زاناو ڕووناکبیری کورد بەئاشکراکردنی بوختانو فەندوفێڵی دەوڵەتی عوسمانی، کە پڕوپاگەندەی (جیهاد)یان لەناو خەڵکدا بلاودەکردەوە، بەگژ دەستدرێژیو زۆرداری دەسەڵاتی عوسمانیو ڕووسەکاندا چوونەتەوە لەو ناوەدا شێخ بابا سەعیدی غەوسابادی ناسراو بە (شێخی شەهید/١٢٧٥ - ١٣٣٣ کۆچی) عارفو شاعیرو نیشتمانپەروەری کورد ئەو ڕاستیەی ئاشکراکرد کە

(٤٥) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤١.

(٤٦) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٤٣.

(٤٧) کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا: ٣٧ — ٣٨.

(ئـاینی پـیرۆزی ئیـسلام تــەنها بیانوویەکــە بەدەســتی ئیمپراتــۆری نەخۆشــی عوسمانییەوەو تەنیا بۆ ماونەوەی خۆیو رزگاری بوونی کردوویەتی بە ئـالاّ).[48] شێـخ بابا کۆمەڵەیەکیشی لە زاناو رووناکبیرو نیشتمانپەروەرانی ناوچەکەی لە دەوری خۆی کـۆ کردبـۆوە بـۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانیان لـە هـەوڵی بەدەستهێنانی پـشتیوانی رووسـەکانیش دابـووە.[49] ئینجا هـەر لەسـەر ئـەوەی کـە شـێخ بابـا فـەتوای جیهـادی عوسمانییـەکانی بـە فەنـدوفیلّو مـانۆڕێکی سیاسـی دەدایـە قەڵـەم، بـە پێـچەوانەی خواسـتی ئـەوان نێـوانو پەیوەنـدی باشیـشی لەگــەڵ مەســیحییەکاندا هــەبوو، عوسمانییەکان گرتیانو لە زستانی (١٩١٦)دا لە داریان دا.[50]

لـەو رۆژگـاردا یـەکێك لـە نـاودارترین بنەماڵـە ناسـراوەکانی ناوچـەی موکریـان کـە بنەماڵەی(قازی)یە، لەسەر شانۆی رێبەرایەتیی نیشتمانیو ئاینیو کولتووری خـەڵکی ئەو ناوچەیە بـەدیار دەکـەوێتو کەسایەتی ناسراوی ئـەو بنەماڵەیـە لـەو رۆژگـارەدا (میرزا فەتاحی قازی) (١٨٣٢ - ١٩١٦) هەڵدەکـەوێت. ئـەم کەڵـە مێـردە بـەو هۆیـەی کـە هیچ کات لەگەڵ بەدرەفتاریو کـرداری شـاهانی قاجار دەرهـەق بـە خـەڵکی ناوچـەکە سازشی نەکردووەو نەگونجاوە، بۆیە بۆ مـاوەی دوازدە سـاڵان لـە رۆژگـاری حـوکمڕانی ناسرەدین شـاو موزەفـەر شـای قاجـاردا بـۆ تـاران دوور دەخرێتـەوەو لـەوی زینـدانیو دەست بەسەر دەکرێت. دوای گەڕانەوەشی لـە رۆژانـی گـەرمبوونی بلێسەی شـەڕو لـە ئـەنجامی داکـۆکیو بـەرگریکردنی لـە خــەڵکی شـاری مهابـاد لەبەرامبـەر هێـرشو دەسـتدرێژی لەشـکریانی رووس بـۆ سـەر شـارەکە لـە مەیـدانی نەبـەردو پێکدادانـدا شەهید دەبێت.[51]

لە ساڵانی یەکـەمین جـەنگی جیهانیـدا (١٩١٤-١٩١٨) شـۆڕشو راپـەڕینی سمکـۆی شـکاك (١٩١٨ — ١٩٣٠) ناوچـەکانی موکریـانیش دەخاتـە ژێـر رکێفـی دەسـەڵاتو کاریگـەریی خـۆیو لـەدوای بڕانــەوەی شــەڕو لــە ســاڵی ١٩٢١دا یەکــەمین رۆژنامــەی کــوردی لــە کوردستانی ئێران بەناوی (رۆژی کورد) لەشاری ورمێ چاپو بڵاو دەبێتەوە.[52]

---

(٤٨) شێخ بابا —شێخی شەهید، گ/ مهاباد، ژ/ ٩: ١٢.

(٤٩) صفحات من تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤٦.

(٥٠) ایرانی کە من شناختەام: ٢٣٣.

(٥١) تاریخچە خانوادە قاضی در ولایت موکری: ٦٢-٦٦.

(٥٢) پاشەرۆك: ٤٠.

باسی باری خوێندەواری‌و زانستی‌و ڕووناکبیری لە ناوچەی موکریان بەبێ ئاماژەکردن بە ڕۆڵی ڕێبەرایەتی‌و پەروەردەیی هەردوو ڕێبازو هەردوو خانەقای (شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندو شێخانی زەنبیل لەئاوایی زەنبیل) کارێکی ناتەواوە. ئەم دوو شوێنە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم‌و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەناوچەی موکریاندا ڕۆڵێکی مەزن‌و کاریگەریان گێڕاوە لە بواری زانستی‌و ئاینی‌و کۆمەڵایەتیدا. پێگەی ڕێبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی مەلا یوسفی شێخ شەمسەدینی بورهانی لە ناوچەکەدا دامەزراوەو پەرەی سەندووە، ناوبراو یەکێکە لە شێخانی ناوداری کوردستان‌و خەلیفەی شێخ سیراجەدینی نەقشبەندی بووە، بەشێکی زۆری خەڵکانی ناوچەکانی کوردستانی موکریان تا دەگاتە سنوورەکانی ئارارات‌و خۆی‌و تاڵش‌و سەلماس پەیڕەویان لەو زاتە کردووە. خانەقای شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندی نێوان مهابادو بۆکان، بەدرێژایی ئەو ڕۆژگارە خزمەتێکی شایستەی لە پێناوی پەروەردەو ڕێبەریکردن بۆ کاری چاکەو ڕێگای ڕاست پێشکەش بە خەڵکی ناوچەکە کردووە.[٥٣] بەشی زۆری پیاوانی زاناو داناو ڕووناکبیرانی ئەو ناوچەیە یا لە ڕیزی هۆگرو هەوادارانی خانەقاو ڕێبازی شێخی بورهان بوون یا لە خانەقادا شاگردو فەقێ بوون‌و لەڕێگای فێربوون‌و پێگەیشتندا لەوێ بەهرەیان وەرگرتووەو سوودمەندبوون. لەوانە بەشێك لە ئەدیب‌و شاعیرانی ناوداری ناوچەی موکریان لە ڕیزی موریدو مەنسوبانی ئەو زاتەبوون لەوێنەی: سەید محمد سعیدی نورانی، حەریق، میسباحوديوانی (ئەدەب)، عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری، میرزا سەلیمی موکری، سەیفولقوزات‌و...هی دیکەش.[٥٤]

ئەوەی دووەم خانەقاو مەدرەسەی شێخانی زەنبیلە، کە لەسەر دەستی سەید عەبدولکەریمی زەنبیلی بنیاتنەرو سەرداری سەرجەلەی شێخانی زەنبیل دامەزرێندراوە. ئەم بنەماڵەیە لە پەروەردەکردن‌و پێگەیاندنی خەڵکی ناوچەکە لەسەر ڕێگای هەق‌و ڕاستی‌و چاکە هەموو هەوڵ‌و کۆششێکیان بەخشیوە، شاعیرانی دیارو ناوداری ناوچەکە سەید محەمەد زەنبیلی‌و سەید کامیلی ئیمامی‌و سەید عەبدولقادری سیادەت لە ڕیزی کوڕو کوڕەزاکانی ئەو زاتەبوون.[٥٥]

---

(٥٣) تاريخچه خانواده قاضی: ٣١.

(٥٤) زندگینامەی عارف ربانی: ٢٧٠-٤٠٠.

(٥٥) تاريخ ادب فرهنگ مكريان، جلد اول: ٣٢١.

باســـــی دووەم

(١) بڵاوبوونەوەی شیعری کلاسیکی کوردی (قوتابخانەی کرمانجی خواروو) لە ناوچەی موکریان:

ئەدەبی کلاسیکی بەشێوەیەکی گشتی بەرهەمی شارو شارستانیەتو دروستبوونی قەوارەی سیاسیو پێشکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتییە، زۆرجاریش لەپشت سەرهەڵدانو بووژانەوەو پەرەسەندنی جۆرەکانی ئەدەبی نەتەوەیەك، هۆکارێکی ئاینی یا مێژوویی یا سیاسی بەدی دەکرێت. بووژانەوەو پەرەسەندنی قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو لە (سلێمانی) مەڵبەندی بابانەکان هەمان یاساو دەستوور دەگرێتەوە بەرەچاوکردنی جیاوازیی رووداوەکانو هەلومەرجی مێژوویی تایبەت بە نەتەوەی کورد. لە سەدەی نۆزدەیەمدا ناوچە کوردنشینەکانی ژێر قەڵەمڕەوی بابان جۆرێك لە یەکێتیو سەربەخۆیی بەخۆیەوە بینیوە. قەرەداغو شارەزوورو شارباژێڕ بەرەو گەشانەوەو پێشکەوتنو، ناوچەکانی کۆیەو سلێمانی وەکو پێگەو پایتەختی میرنشین روو لە ئاوابوونو پەرەسەندن بوون. گەلێك مزگەوتو تەکیەو خانەقاو مەدرەسەو دیوەخان ئاوابوونو مەلاو زاناو دانای زۆرو زەبەند لەو هەرێمەدا کۆدەبوونەوە، زانستو زانیاریو شیعرو ئەدەبو رووناکبیری پەرەی سەندو پلەو پایەی بەرزی بەدەستهێنا. چەکەرەکردنی بیری نیشتیمان پەروەریو نەتەوەخوازی لەدەرباری ئاوەدانی هەندێ لە میرەکانی بابانو[56] شانازی کردن بەزمانو دابو دەستوورو کەلتووری نەتەوەیی، بوونەتە هۆکارو بنەمای خولقانو سەرهەڵدانو

---

(٥٦) عەبدولرەحمانی پاشای بابان کتێبێکی دەستنووسی ناوداری (صحیح البخاری) لە ساڵی (١٢١١ك-١٧٩٧ز) وەکو وەقفنامە لەدوای خۆی بۆ مەلاو زانایانی (کوردستان) بەجێهێشتووە، کەتیادا بە ئاشکرا سنووری قەڵەمڕەوی میرنشینی بابانی لە کوردستان دەستنیشان کردووە. بڕوانە:

- حاجی قادری کۆیی، ب١: ٢٠٧.

- هەروەها شاعیری میللی عەلی بەردەشانی بە شیعری رەوانو بەندو بەیتێکی نایاب باسی گیانی کوردایەتیو مێرخاسیی عەبدولڕحمانی پاشای بابانی کردووە.

بڕوانە:

- تحفه مظفرية ، ب٢: ٣٤٢.

رسکانی ڕێبازێکی ئەدەبی تازەو پێشکەوتوو، شان بەشانی فیکرو فەلسەفەو هونەرو ئەدەبیاتی گەلانی ڕۆژهەڵاتی دەورو دراوسێی کورد لە عەرەبو ڕۆمو عەجەم. کەڵە شاعیرانی بابان (نالی، سالم، کوردی) بەزمانی کوردی ئەو هونەرو ئەدەبەیان خستەڕوو، ئەمە لە رووی وریاییو هۆشیارییەوە بووە وەنەبێ هەر ڕووداوێکی رەمەکی بێ،[57] لە پێش ئەمانیشدا مەلای جزیری (١٥٦٧ — ١٦٤٠) لەژێر سێبەرو سایەی درەوشاوەی میرنشینی بۆتاندا هونەری غەزەلو قەسیدەی لەزمانی کوردیدا بە پۆپە گەیاندبوو. ئەم نەریتو میراتە ئەدەبییەی شاعیرانی بابان دایانهێنا لەباری مێژوویی‌و فەرهەنگییەوە بۆتە گەنجینەیەکی نەتەوەیی نەمرو لەبڕان نەهاتوو بۆ وەچەو نەوەکانی دوای خۆشیان. (ئەم ڕێنیسانسە مەزنو گرنگە لەدواییدا بووە سەرچاوەیەك بۆ گۆڕانو پێشکەوتنی ئەدەبی کوردی لە هەموو کوردستانی باشووردا).[58]

---

(٥٧) لەلای نالی و سالمو کوردی کۆمەڵێ بەیتو بابەتی شیعری هەن کە بە ئەنقەست پێ لەسەر ئەو مەسەلەی بە کوردی گوتنەی شیعرو هۆنراوەکانیان دادەگرن بۆ نموونە:

لای نالی:

- تەبعی شەکەرباری من کوردی ئەگەر ئینشادەکا

ئیمتحانی خۆیە مەقصودی، لەعەمدا وادەکا

- کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کوردییە، خۆکردییە

هەر کەسێ نادانە نەبێ خۆی تالیبی مەعنادەکا

- ئیستیتاعەو قوومتی تەبعم بە کوردی‌و فارسی‌و

عارەبی، ئیزهاری چالاکی و چەسپانی دەکا

لای سالم:

- زێڕە، سەرمایەیە بۆ (سالم)و کرمانی دەبا

شیعری کوردی کەبدا جیلوە لەلای شێخی کەبیر

- مەهی فارس زبانەم گوفت (سالم) شەرحی حالت گۆ

گوتم جانا، بەلەد نیم ئیستیلاحی ئێوە، من کوردم

لای کوردی/

- دوڕو یاقوت دەبارێ لەم کەلامە شیرینەی کوردی

خوا ساکوا لە دنیادا قەدرزانو خەریدارێ

(٥٨) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٣: ٣٦.

لەدوای یەکەمین شەڕی گەورەی نێوان عوسمانیو سەفەوی لە چالدێران (١٥١٤)، کوردستان بە گوێرەی سەنگو تەرازووی هێزەکانی ئەم دوو دەولەتە زلهێزە بۆ یەکەمین جار دابەش کراوە، میرنشینەکانی لای رۆژئاواو سەروو خوارووی کوردستان کەوتونەتە ژێر دەسەلاتی رووکەشی دەولەتی عوسمانیو میرنشینەکانی رۆژهەلاتی وەکو، ئەردەلان، لورستان، موکریان کەوتونەتە ژێر دەسەلاتی راستەوخۆی عەجەم[١٦].
لەگەلٚ ئەوەشدا خاوەنی کتێبی (فەرمانڕەوایی موکریان) ناوی یازدە پشت لە کوڕو نەوەو نەوەزاکانی میر سەیفەدین دەبات کە لەو ناوچەیەدا لەناو عێلو عەشیرەتەکانی موکریاندا دەسەلاتدار بوونو میرو مەزنایەتیان کردووە[١٧]. بە کورتی مێژووی سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی دەرحەق بە کورد، هەموو لاپەڕەکانی خوێنی لێدەتکێ، محەمەد ئەمین زەکی لەو بارەوە دەلێ: هەلسوکەوتی شا ئیسماعیل دەرحەق بە کورد...هەلسوکەوتێکی پڕ لە زولمو زۆرداری بوو، چونکە کوردەکان سونی مەزهەب بوون هەرگیز باوەڕو متمانەی پێنەدەکردن، لەهەر دەرفەتێکدا لە هەولی ئازاردانو فەوتاندنی کوردەکان دابووە.(١٨)
کردارو رەفتاری شا عەباسی یەکەم (١٥٨٧ – ١٦٢٩) لە ئاست کوردا لە هی ئەوانی پێشە خۆی باشتر نەبووە، هەر لە سەردەمانی ئەودابوو کە هێرشێکی بەربلاٚو کرایە سەر ناوچەکانی کوردستانی موکریان کە خۆی سەرکردایەتی دەکردو بۆ ماوەی چەند مانگان قەلای دمدمیان گەمارۆدا، خەلکی ناوچەکە زۆر بە سەختی داکۆکیان لە خاکو مالٚو سامانو ئابرووی خۆیان کردو لاپەڕەیەکی زێرینیان لە مێژووی نەتەوەکەیاندا تۆمارکردووە کە نموونەی خۆبەخت کردنو مەردایەتی بووە، رووداوەکانی قەلای دمدم لەو رۆژەوە بۆتە وێردی سەر زمانی خەلکی کوردو داستانێکی قارەمانانەی لێکەوتۆتەوە کە پشتاوپشت گوێزراوەتەوەو تا ئێستاش حیکایەت خوانو بەیت بێژەکان، بەتایبەتی لە ناوچەی موکریان بە زیندوویی پاراستوویانە، لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا (ئۆسکارمان) لە زمانی بەیت بێژێکی

---

(١٦) کوردو عەجەم: ١٥١.

(١٧) فەرمانڕەوایی موکریان: ٣٣-٥٧

(١٨) کوردو کوردستان ، محمدامین زەکی: ٦٠.

موکریان (رەحمان بەکری سابلاغی) تۆماری کردووە[١٩].

هێشتا دمدم خوێنی قوربانییەکانی لێ دەچۆڕا کە شا عەباس هەڵیکوتایە سەر خێڵی موکری‌و کەوتە کوشتاریان و بە هەزاران ژن‌و منداڵیشی لێ یەخسیرکردن‌و (١٥ هەزار) خێزانی کوردی لە دانیشتوانی ناوچەکانی باکوری موکریانیش بەرەو خۆراسان گواستەوە[٢٠]. کەواتە لە سەردەمی سەفەوییەکاندا سەرباری کوشت‌و بڕی چەند بارەی خێڵ‌و هۆزەکانی موکریان کە لە کتێبە مێژووییەکاندا ئاماژەی بۆ کراوە[٢١]. سیاسەتێکی تازە سەبارەت بە ناوچەکانی کوردستانی رۆژئاوای ئێران پەیڕەو کراوە کە ئەمیش بریتی بووە لە راگواستن‌و پەرت‌و دوورخستنەوەی خێڵە کوردەکان‌و، نیشتەجێکردنی عێڵ‌و هۆزەکانی تورك‌و تورکمان‌و مەغۆل‌و ئازەری لە ناوچەکەدا. بە واتەیەکی تر یەکەمین هەوڵەکانی گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی رۆژهەڵاتی کوردستان لە سەردەمی سەفەویدا دەستی پێکردووە.[٢٢] سیاسەتێك کە لە سەردەمی پاشایەتی قاجارو بنەماڵەی پەهلەویش لە ئێران هەر درێژەی پێدراوەو تا

---

(١٩) بڕوانە:

تحفة مظفرية، گرداری ئوسکارمان، پێشەکی‌و ساغکردنەوەی هێمن موکریانی، بەشی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

- بەو هۆیەی کە کارەساتی دمدم رووداوێکی گەورە بووە لە مێژووی نەتەوەی کوردا، بۆیە مامۆستا هێمن لە پێشەکی کتێبەکەدا گەڕانەوەی سەروو بەری گەمارۆدان‌و هەموو رووداوەکانی پاش گیرانی قەڵاکەی لە کتێبەکەی (ئەسکەندەر بەگی تورکمانی)، (عالم آرای عباسي)دا وەرگێڕاوەتە سەر کوردی‌و تۆماری کردووە، چونکە باشترین شایەدییە لەسەر رووداوەکانی ئەو سەردەمە، لەکاتێکدا (ئەسکەندەر بەگ) خۆی کاتب‌و مێژوونوسی شا عەباس بووە لەو هێرشەشدا بۆ سەر دمدم خۆی هاوڕێیەتی شا عەباسی کردووە. نووسەرانی کورد بایەخی زۆریان بەم رووداوە مێژووییە داوەو چەند شاکارێکی ئەدەبییان لێداهێناوە، وەکو رۆمانی (قەڵای دمدم)ی عەرەب شامیلۆف‌و چیرۆکی (قەڵای دمدم)ی مصطفی صالح کریم‌و(قارەمانێتی کورد لە داستانی قەڵای دمدم)...ئامادەکردنی ئۆردوخانی جەلیل...تاد.

(٢٠) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٣١.

(٢١) بڕوانە:

- مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ: ٣٥٦.

- کوردو عەجەم: ٦٠ - ٩٢.

- کوردو کوردستان، نیکیتین: ٤٨٣.

(٢٢) کورد و عەجەم: ٢٤.

ئێستاش. هەر ئەم ناوچەیە بە هۆی هەڵکەوتی جیۆگرافییەوە کە دەکەوێتە سەر تخووبەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی، ببوو بە یەکێك لە مەیدانەکانی جەنگی نێوان ئەو دوو هێزەو شارێگەی لەشکر کێشییەکانی رۆم و عەجەم بۆ سەریەکتری لە سەدەکانی ١٧ و ١٨ کە بوو بە مایەی گەورەترین نەهامەتی و کاولکاری و مالوێرانی بۆ سەر ئەم مەڵبەندە لەمێژووی نوێدا، دوای ئەوەی رووسەکانیش هاتنە مەیدان و تێکەڵاوی ئەو شەڕو ململانەیە بوون کە لە نێوان هێزەکانی رۆم و عەجەمدا لەسەر دەسەڵات گرتنە دەستی ئەو ناوچانەدا لە ئارادابوو.

لە چارەگی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا دەرباری قاجاری میرنشینە ئۆتۆنۆمییەکانی کوردستانی ئێرانی لە بەینبرد، لەوانە میرنشینی موکریان و دەسەڵاتی ناوەندی عەجەمیان تێدا دامەزراند. دەسەڵاتی راستەوخۆی دەوڵەتی داگیرکەری بێگانە بەسەر کوردستانەوە کە بە زۆرو هێزی چەکداری سەرکوتکەریش پارێزگاری لێدەکرا، هیچ پێشوەچوونێکی لەباری ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگییەوە بۆ کوردستان پێنەبوو، بەڵکو باری زوڵم و چەوسانەوەی خەڵکەکەی قورستر کردو چەوسانەوەی نەتەوەیی و مەزهەبیش بە تایبەت لە سەردەمی قاجارەکاندا بوو بە سەرباری ئەو نەهامەتیانە.

لە سەدەی نۆزدەمین هەست و بیری نەتەوەیی لەلای کوردان روو لە بوژانەوەو پێگەیشتن بوو، لە کاتێکدا میرانی ئەردەلان چ لە رێگەی خزمایەتی و زەماوەندی سیاسییەوە بێت چ لە رێگەی خۆنزیك کردنەوەیان بێت لە ئاینزای شیعە کە ئاینزای دەرباری ئێران بوو، توانیان پێگەو هەڵکەوتی سیاسی خۆیان لە ئێراندا پتەوتر بکەن. گەورەو میرو مەزنەکانی موکریان بەهۆی لاوازی پەیوەندییان لەگەڵ دەسەڵاتی مەرکەزی و پەیڕەوکردنیان لە ئاینزای سوننە هەمیشە لە سیاسەتەکانی عوسمانی نزیکتربوون و تێکەڵاویان لەگەڵ ناوەندەکانی دەسەڵات لە کوردستانی عوسمانییدا لە برەوتر بوو. کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمیش بە چەرخی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کوردی دەژمێردرێت بەتایبەتی لە ناوەندو ناوچەکانی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا، هەر بۆیە یەکێك لە مەزنترین راپەڕینەکانی کورد لە چارەگی دوایی سەدەی نۆزدەیەمدا کە کاریگەری زۆری بەسەر هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی کوردستان و بەتایبەتی ناوچەی موکریانیش داهەبوو، شۆڕش و راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بوو لە ساڵانی (١٨٨٠ – ١٨٨٣) لە پێناوی ئازادی و سەربەخۆیی

کوردستان[٢٣]. بەو هۆیەوەش کە نەهری یەکێك لە گەورەترین مەڵبەندەکانی رابەرایەتیی تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستان پێکدەهێناو ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی موکریان لە ریزی خەلیفەو موریدو مەحسوبەکانی شێخی نەهری دابوون، هەمیشەش خەلیفەو نێردراوەکانی لەو ناوچەیەدا دەسوڕانەوەو شێخ لە هەوڵی ئەوەدابوو کە هەموو هۆزە کوردەکان یەکبخاتو ناوچەیەکی فراوان لەسەر سنووری تورکیاو ئێرانو روسیا بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە[٢٤]. هۆزە کوردەکانی ناوچەی موکری رۆڵێکی مەزنیان پێ سپێردرابوو لە جێبەجێکردنی نەخشەو پلانی شێخ بۆ شۆڕشو راپەڕین لە دژی دەسەڵاتی ئێران. دوابەدوای کورت هێنانی راپەڕینەکەش هێزەکانی سوپای ئێران بە دەستێکی رەشو دەروونێکی رقاوی کەوتنە گیانی کوردەکانو بێ بەزەییانە تۆڵەیان لێ سەندنەوە. بە درێژایی ئەو رێگاوبانانەی پیادا دەرۆیشتن گوندەکانی کوردیان تالان دەکردو دەسووتاند، هەر کوردێکیان بەدەست بکەوتایە دەیانکوشتو بەزەییان بە منداڵو ژنو پیرەکاندا نەدەهاتەوە[٢٥].

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا کورد لە ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران لە دژی زوڵمو زۆری کاربەدەستانی عەجەم هەمیشە لە بەرگریو بەرهەڵستی دابوون. هەستی رزگاریو بزووتنەوەی نیشتمانی هەموو کوردستانی داگرتبوو، فەرمانڕەوایانی حکومەتی شا لە ناوچەکانی موکریان ناچاربوون داخوازییەکانی گەلی کورد لەبەرچاوبگرن. هەروەها وڵاتانی ئەورووپاش لە وێنەی روسیاو بەریتانیاو ئەڵمانیاو ئەمریکا ناچاربوون بایەخێکی زیاتر بەم ناوچانەو بە کورد بدەن، بۆیە نێردراوو رابەرو مسیونێرەکانیان بەوناوەدا بڵاوکردەوە[٢٦] بەو مەبەستەی نفوزی خۆیان لە کوردستان بەهێزتر بکەن.

لەساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا جولانەوەیەکی بەهێزی ریفۆرم خوازی، کە لە مێژووی نوێی ئێراندا بە (شۆرشی مەشروتە ١٩٠٥- ١٩١١) ناسراوە هەموو وڵاتی تەنیەوە، ئەم جولانەوەیە لە ناوچەکانی ئازەربایجاندا مەشخەڵو بلێسەکەی بەهێزبوو بەجۆرێك کە دەسەڵاتو حوکمڕانی خەڵك بەرپابوو شوێنی دەسەڵاتی

---

(٢٣) الاکراد ، ملاحظات وانطباعات: ٢٧.

(٢٤) خەبات لە رێی کوردستان: ١٧٥.

(٢٥) راپەرینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠ : ١٣٨.

(٢٦) خەبات لە رێی کوردستان: ٢١٢

ناوەندی گرتەوە. لەو سەردەمەدا خەباتی خەڵکی کوردستان پێی نایە قۆناغێکی تازە، ئەویش بریتی بوو لە پێکهێنانی کۆمەڵەو کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو رووناکبیریو کۆمەڵایەتی.

هەر لەو سەردەمەشدا بوو کە دەوڵەتانی بیانی وەکو روسیاو بەریتانیا هەریەك نفوزو دەسەڵاتی بەسەر بەشێکی وڵاتەکەدا گرتبوو، لەکاتی هەڵایسانی یەکەمین بڵێسەی جەنگی جیهانیشدا ناوچەکانی خۆرئاوای ئێران بوو بە مەیدانی شەڕو پێکدادانو کێشمەکێشی نێوان روسیاو دەوڵەتی عوسمانی. دەسەڵاتی ناوەندی وڵاتیش بە بیانووی بێ لایەنی لە شەڕدا هیچ تواناو دەسەڵاتێکی بەسەر هیچ لایەنێکی وڵاتەکەدا نەمابوو(٢٧).

٤. ژیانی خوێندەواریو رووناکبیری (کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم):

بارودۆخی سروشتی و جیۆگرافی، هەلومەرجی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتی، لە ریزی ئەو هۆکارانە بوون کە ناوچەکانی موکریانیان وەکو ناوچەیەکی خێڵەکیو عەشایەری هێشتۆتەوە، هۆزەکان زیاتر بە ژیانی ئاژەڵداریو نیوە کۆچەریەوە خەریکبوون، بۆیە هەڵکەوتنی شارو بازێڕی ئاوەدانو دروستبوونی توێژی خەڵکی شارنشینو شارستانی لەم ناوچانە بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی میرنشینی ئەردەلان بە نموونە، تاڕادەیەك دواکەوتووە. شارو شارۆچکەکانی مەهاباد، شنۆ، سەردەشت، بۆکان، نەغەدە لە سەرەتادا وەکو بازاڕێك بۆ ئاڵوگۆڕو ساغکردنەوەی بەروبوومی ئاژەڵیو کشتوکاڵییەوە هاتنەکایەوە(٢٨).

گەورەترین کەسایەتی موکریان لە مێژووی نوێدا بوداغ سوڵتانی نەوەی میر سەیفەدین بەگی موکریانە، بوداغ سوڵتانی کوڕی شێرە بەگ (١٦٠٨ – ١٦٨٩) کە بە سەردارو بابە گەورەی زنجیرەی دووەمی میرانی موکری دادەنرێت، یەکەمین کەسێك بووە کە شاری (سابلاغ)ی کردۆتە پایتەختو بنکەی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی میرایەتیەکەیو بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ حوکمڕانی کردووە، هەر لەسەر دەستی ئەویش شارەکە ئاوەدان کراوەتەوەو چەند شوێنەوارێکی ناوداری ئەو سەردەمە تاوەکو ئەمڕۆ

---

(٢٧) کورد و عەجەم : ١٩٩.

(٢٨) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ٤٥.

له شارەکەدا ماون، لەوانە (مەسجدی جامع – یا مزگەوتی سوور)ی مهاباد کە بە یەکێك لە مەزنترین شوێنەواری ئاینیو ڕووناکبیری شارەکە دەژمێردرێو ڕۆڵێکی مەزنی لەو بوارانەشدا گێڕاوە[29]. هەر لەو ڕۆژگارەدا (مەلاجامی) دەبێتە پێش نوێژو وتارخوێنو وانەبێژی زانستو زانیاریەکانی ئاینیو لە مهاباد جێگیردەبێت[30]. لەپاڵ کردنەوەی چەند مەدرەسەو خوێندنگاو کتێبخانەو مەنزڵگای حەوانەوەی خەڵکی هەژارو بێ دەرامەت، لەپاڵ ئەوەشدا پردی سوورو پردی لوجو پردی دارەڵك لە ڕۆژگاری ئەودا دروست کراون. هەروەها ئەندازەیەکی زۆری موڵكو زەوی وەکو وەقف بۆ خەرجیو ئاوەدانی ئەو شوێنانە تەرخانکردبوو[31].

مهاباد کە هەر لەسەرەتاوە بنکەو پێگەی والی نشینی ناوچەی موکریان بووە لە ڕۆژگاری هێرشی مەغۆل بۆ ناوچەکەو بەخاتری هەبوونی سەرچاوەو کانیو ئاوێکی سازگار لە کەناری ئەو ئاواییەدا ناوەکەی لە نێو خەڵکدا بە (سوغ بلاغ – سابلاغ) ڕۆیشتووەو، لە نووسراوو موکاتەباتی میریدا بە (ساوجبۆلاغی موکری) ناوبراوە تا لەگەڵ ساوجبۆلاغی ناوچەی قەزوین تێکەڵ نەبێت. تا لە سەرەتای دەورەی پەهلەویو لەسەر پێشنیاری دکتۆر ڕەشید یاسمی (ئەندامی کۆڕی زانیاریو مامۆستای دانیشگای تاران) لە ساڵی (١٣١٥/١٩٣٦) ناوی (مهاباد)ی بۆ گێڕدراوەتەوە[32].

سەرانی هۆزو تایفەکانی دەوروبەری مهاباد ڕوویان کردۆتە شارەکەو بۆ بنیاتنانو ئاوەدانی شارەکەدا تێکۆشاونو چەندین کۆشكو سەراو مزگەوتو حەمامو باغاتو دوکانو قەیسەرییان تیادا دروست کردووە.[33] لە سەرەتای سەدەی بیستدا شاری

---

(٢٩) مهابادو کورتە مێژوویەك: ٢١ ، ٢٢.

(٣٠) ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی: ٨.

(٣١) خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٢٧.

(٣٢) گۆیا ئەم نازناوەش لە (مەئاباد، مادئاباد، مهاباد)ەوە هاتووە کەلە سەردەمی مادەکان باوبووە.

بڕوانە:

- تاریخ مهاباد: ١٢.

– مهاباد و کورتە مێژوویەك: ٧٤.

– خاطرات دکتر هاشم شیرازی: ٤

(٣٣) ئاغاو خانو سەرۆك هۆزەکانی دەوروبەری مهاباد هەر یەکێکیان لەپاڵ ئەوەدا کە خانووبەرەو کۆشكو سەرایەکی لە شارەکەدا بۆ خۆی دروست دەکرد، مزگەوتو مەدرەسەیەکی◄◄

سـابلاغ (١٣) مزگـەوتو (١٦) مەدرەسـەو (٢) تەكيـەو خانەقايـەكو (٤) حـەمامو كەنيشتەيەكو كلێسايەكی لێبووە، لەپاڵ (٦) كاروانسەراو (١٠) باغی گـەورە.[٣٤] مهاباد ناوەنـدی تيجارەتو بازرگانی بـووە لەگـەڵ ناوەنـدە بازرگانييـەكانی ئێـرانو روسـياو عـيراقو توركيـا پەيوەسـت بـووە. لـە دوای جـەنگی يەكـەم كونـسولخانەی ئينگليـزو روسو ئـەمريكا لـە شـارەكەدا هـەبوون.[٣٥] كـە ئەمـەش بايـەخی ئـەو شـارە لـەرووی ئابووریو سياسييەوە نيشاندەدات. لە هەموو دێهاتو شارۆچكەكانی لەلايـەن خـاوەن موڵـكو دەستڕۆيـشتووەكانەوە، مەدرەسـەی ئـاينیو قوتابخانـە بـۆ خوێنـدنو بەدەستهێنانی زانياری دامەزرێندراوە، ناوچەكانی موكريـان بەتايبـەت شـاری سـابلاغ سەبارەت بە خوێندنو زانستەكانی ئيسلامەتی لە سەردەمی پێشوودا بـە يـەكێك لـە مەڵبەنـدە ناودارەكـانی عـيلمو زانـست لـە كوردسـتاندا ناسـراوە.[٣٦] كوردی موكريـان لەباری خوێندنو زانستو شيعرو ئەدەبو هونەرو خەتخۆشيدا ئاشناو پسپۆڕن.

ميرزا عبدالرحيمی وەفايی (١٨٤٤ – ١٩٠٢) كە يەكێك لە ناودارترين شاعيرانی كوردی ناوچەی موكريانە، لە نيوەی دووەمی سەدەی نۆزدەيەمدا، موريدو مەنسوبێكی هـەرە لەپێشی شـێخ عوبەيـدوڵلای نـەهری بـووەو بـۆ مـاوەی چوارده سـاڵان مـيرزاو كاتـبو رازگـری شـێخو مامۆسـتای منداڵـەكانی بـووە، شـيعرو غەزەلـە ناسـكو پاراوەكـانی ئاوێنەيـەكی ئـەو عەشقو ئەوينـە بەسـۆزەيە كـە لـە نێـوان ئـەوو شـێخی نەهريـدا هەبووە.

وەفايی لەپاڵ دەسەڵاتی هونەرو شيعرو ئەدەبدا مرۆڤێكی پايەبـەرزو روونـاكبيرێكی گەورە بووە، بيرەوەرييەكانی خۆيشی سەبارەت بە ژيانو رووداوەكانی ئـەو سـەردەمە تۆمـاركردووە كـە ئەمـەيان رەنگـە كـارێكی بـێ پێـشينە بێـت لـە مێـژووی ئـەدەبی

◄◄ ئاينيشی بـەناوی خۆيـەوە دەكـردەوەو كۆمـەڵێك موڵكو مـاڵو زەويـشی دەكـردە وەقـف بـۆ دابينكردنی خەرجیو مەسروفاتی مزگەوتو مەدرەسەكەی، لە نموونـەی مزگەوتـەكانی: هـەباس ئاغا، رۆستەم بەگ، سەيد بايەزيد، قازی، سەيد نيزامی...تاد.

ـ بڕوانە: تاريخ مهاباد: ١٣٧.

(٣٤) كوردستانی موكريان: ٣٤، ٣٥.

(٣٥) تاريخ مهاباد: ١٣٦.

(٣٦) كوردستانی موكريان: ٢٩.

کوردیدا.[٣٧] ئەوکاتەی کە لە مهاباد ژیاوە مەدرەسەیەکی هەبووەو شاگردەکانی تیادا فێری زمانو ئەدەبو ئاوازو خەتخۆشی کردووە.

لەسەرو بەندی سەدەی بیستەمدا مهاباد (٧٠٠) فەقێ یا خوێندکاری زانستی ئاینی هەبووە کە بەشی زۆریان هی ناوچەکانی موکریانو شوێنەکانی دیکەی کوردستان بوون، جگە لەوەی لەهەر گەڕەکێکی شارەکەدا قوتابخانەیەك هەبووە کە میرزایەك بەڕێوەی بردووەو دەرسی زمانو ئەدەبو خەتو خۆشنووسی تیادا گۆتراوەتەوە.[٣٨]

موکریان زێدگاو مەڵبەندی پێگەیشتنی سەدان مەلاو زاناو شاعیرو عاریفی نێوداره، هەر تەنیا لە مهاباد بە دەیان پیاوی ناوداری لێ هەڵکەوتووە لە وێنەی، مەلا جامی چۆڕی مەریوانی، مەلا عەلی پیرەبابی، مەلا حوسێنی مەجدی، سەیف ئەلقوزات، میرزا فەتاحی قازی، پێشەوا قازی محەمەد، مستەفا شەوقی، مەلا عەبدولقادری مەولەوی، داماو سەید حوسێنی حوزنی موکریانی، عەبدولڕەحمان گیوی موکریانی، میرزا سەلیمی موکریانی، حاجی مەلا عەبدوڵڵای ئەحمەدیان، مەلا ساڵحی ئیبراهیمی، مەلا قادری مودەڕیسی، هێمنو مەلا غەفووری حافزی مهابادی...تاد.

لە شارستانی سەردەشت زانایانی نێوداری پایەبەرزی وەکو ئیبنولحاج، مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی، مەلا عومەری سەردەشتی، مەلا کەریمی فیدایی، مەلا ئەحمەدو محەمەدی شەلماشی...لێ پێگەیشتوون. لە شنۆو خانێدا، مەلا عەبدولعەزیزی شنۆیی، سەید تاج ئەلدینی شێخی زەنبیلی، قازی محەمەد خزری، ئەمین شنۆیی، مەلا ڕەسولی ئەدیب، پێگەیشتوون. لە بۆکان دەیان شاعیرو زاناو دانای ناودار دەرکەوتوون لە وێنەی، قزلچییەکانو تورجانی زادەو وەلزییەکانو سەیدەکانی زەنبیلو شێخانی بورهانو شاعیرانی وەکو ئەحمەدی کۆرو مەلا مارفو ئەدەبو حەقیقیو هەژارو هێدیو ئیمامیو جەوهەریو سوارە...لەپاڵ دەیان هونەرمەندی خۆشنووسو خۆشخوانی بەهرەوەر.[٣٩] سەقزو بانە مەڵبەندی شاعیران وزانایانی وەکو، پاکی، تۆفیقی ئەمینیان، زاری، سولتانولعورەفا، شەیدا، ساڵح، عاشق، فاتحی مەجدی، فیدا، فەقیهی، کامل، کرمانج، کەوسەر، مەلیکوکەلامی مەجدی، موخلیس، مەفتون، نافع،

---

(٣٧) بیرەوەرییەکانی وەفایی: ٢٨.

(٣٨) تاریخ مهاباد: ١٣٨.

(٣٩) تاریخ فرهنگ وادب مکریان، جلد ١، ٢.

وەجدی، وەفا... هی دیکە بووە.[٤٠]. سیماو خەسلەتی دیارو ئاشکرای زانستو ئەدەبیاتو فەرهەنگی ئەم ناوچەیە ئەوەیە کە بە توندی کەوتوونەتە ژێر کاریگەری کولتوور و ئەدەبیاتی ئێرانییەوە، بۆیە بەشی زۆری بەرهەمو شوێنەواری زانستیو ئەدەبی ئەم ناوچەیە بەتایبەت لەسەر دەمانی پێشوودا بە زمانی عەرەبی، یاخود فارسی تۆمارکراونو تەنها بەشێکیان بە زمانی کوردییە. تەنانەت نووسەرێکی وەکو سەید عەبدولحەمیدی سجادی لە کتێبی (شاعران کرد پارسی گۆی)دا ناوی زیاتر لە (٩٠٠) شاعیرو ئەدیبو هونەرمەندی کوردی بردووە کە شیعرو بەرهەمەکانیان بە زمانی فارسی گوتووەو تۆمار کردووە.[٤١] ئەڵبەتە یەکێك لە هۆکارە هەرە بنەڕەتییەکانی ئەم حاڵەتە بۆ دابەشبوونی سیاسی کوردستانو کورد دەگەڕێتەوە، کە زمانو فەرهەنگێکی جیاواز لە زمانو فەرهەنگ سروشتی خۆی بەسەریدا سەپێندراوە.[٤٢] وەکو چۆن دابەشکردنو دابڕانی بەشەکانی خاکی کوردستان لەیەکتری کاریکردۆتە سەر باری خوێندەواری ئەو بەشەی لەگەڵیاندا دەژیاو زمانو ئەدەبی کوردی لەو وڵاتانەدا بوون بە فەرهەنگێکی پلەی دووەم.[٤٣] لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەستەیەك لە ڕێبەرانی ناسیۆنالستی کوردی کە نەوەی خانەدانو میرەکانی بەدرخانیو سۆرانو بۆتانو بابانو موکریان بوون، لەسەر بنەمایەکی تازە درێژەیان بە خەباتو تێکۆشان داوە کە ئەویش پەرەپێدانی بزووتنەوەی سیاسی – فەرهەنگی بوو لە کوردستاندا، بۆیە لەلایەك کۆڕو کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسیو کۆمەڵایەتی کوردی دروستبوونو لەلایەك خەباتی کولتووریو خوێندەواری کوردییان بووژاندۆتەوە. ئەوە بوو لە نیسانی ساڵی (١٨٩٨)دا یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بەناوی (کوردستان)ەوە بڵاوکرایەوە کە لەو ڕۆژگارەدا وەکو چرایەك بوو لە پێناو زیندووکردنەوەی زمانو کولتوورو گیانی نەتەوەیی[٤٤].

لە ڕۆژگاری شۆڕشی دەستووری (مەشروتە) لە ئێران (١٩٠٥ –١٩١١) لەگەڵ ئەوەشدا ناوچەکانی موکریان مەڵبەندی سەرەکی هۆزەکانی کوردو، سەرۆك هۆزەکانیش

---

(٤٠) گلزار شاعرانی کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤١) شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی.

(٤٢) کوردو عەجەم: ١٥٧.

(٤٣) شیعری کوردی/ سیاسەت، کۆمەڵایەتی، کوردایەتی، گ/ڕۆشنبیری کوردستانی، ژ/ ١: ٥.

(٤٤) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٢٧.

سێبەری سیاسییان بەسەر خەڵکە بێ دەرەتانەکەوە خەستو قورسو زیاتریش بە لایەنگیری لە دەوڵەتی مەرکەزی بوو، بەڵام لەناو شارە گەورەکانی موکریاندا وەکو مهابادو سەقزو بۆکان چەند ئەنجومەنێك لە دەستوورخوازان بەمەبەستی گۆڕان لە ستراکتووری دەسەڵاتداریەتیو چاکسازی سیاسیو کۆمەڵایەتی پێکهاتبوو، ئەڵبەتە لە کوردستانیش زانایانو رووناکبیران، تەبای شارەکانی دیکەی ئێران، رۆڵی سەرکردایەتیو رابەرایەتیکردنی ئەو ئەنجومەنانەیان لە ئەستۆوە گرتبوو. ئەم ئەنجومەنانە، کە لە شارەکانی کوردستان پێکهاتبوون رۆڵێکی گرنگیان لە هۆشیارکردنەوەی خەڵكو داکۆکیکردن لە وەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد لە ئێراندا دەبینی.[٤٥] ئەنجومەنی شاری سەقز کە لەژێر سەرپەرشتی شاعیرو دادوەری ناسراو مەلا محەمەدی کەریم بوو، رۆڵێکی گرنگی بینی لە هاندانی خەڵکی سەقز بۆئەوەی پێوەندی بکەن بە ئەنجومەنو هاریکاری دەستوورخوازان بکەن، هەروەها لە شاری سابلاغ قازی فەتاحی مامی باوکی قازی محەمەد، ئەنجومەنی دەستوورخوازانی بۆ ئەو شارە دامەزراندبوو.[٤٦] یەکێك لەرووە هەرە دیارەکانی خەباتی رووناکبیری کۆمەڵەو رێکخراوو پیاوانی ناوداری کوردستان لەو سەردەمەدا، بایەخدان بە بڵاوکردنەوەی خوێندنو خوێندەواری بووە لەناو گەنجانو لاوانی کورد لەپاڵ خزمەتکردنی زمانو ئەدەبی کوردی. لەو مەیدانەدا خەباتی عەبدولرەزاق بەدرخان لەبەرچاوە کە لە ساڵانی بەر لەجەنگو لە (١٩١٣)دا یەکەمین قوتابخانەی لە شاری (خۆی) بۆ منداڵانی کورد کردۆتەوەو کۆمەڵەیەکی رۆشنبیری دامەزراندووەو نیازیشی وابووە کە چاپخانەیەکیش بۆ کۆمەڵەکە دابنێو رۆژنامەیەکیش بەو ناوەوە دەربکات.[٤٧] لە دەستپێکی جەنگی جیهانیو تەنینەوەی یەکەمین بڵێسەی شەڕ لە ناوچەکانی موکریان، هەمدیسان پیاوانی زاناو رووناکبیری کورد بەئاشکراکردنی بوختانو فەندوفێڵی دەوڵەتی عوسمانی، کە پڕوپاگەندەی (جیهاد)یان لەناو خەڵکدا بڵاودەکردەوە، بەگژ دەستدرێژیو زۆرداری دەسەڵاتی عوسمانیو رووسەکاندا چوونەتەوە لەو ناوەدا شێخ بابا سەعیدی غەوسابادی ناسراو بە (شێخی شەهید/١٢٧٥ - ١٣٣٣ کۆچی) عارفو شاعیرو نیشتمانپەروەری کورد ئەو راستیەی ئاشکراکرد کە

---

(٤٥) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤١.

(٤٦) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٤٣.

(٤٧) کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا: ٣٧ — ٣٨.

(ئـاینی پـیرۆزی ئیـسلام تـەنها بیانوویەکـە بەدەسـتی ئیمپراتـۆری نەخۆشـی عوسمانییەوەو تەنیا بۆ ماونەوەی خۆیو رزگاری بوونی کردوویەتی بە ئالا).[48] شێخ بابا کۆمەڵەیەکیشی لە زاناو رووناکبیرو نیشتمانپەروەرانی ناوچەکەی لە دەوری خۆی کۆ کردبـۆوە بـۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانیان لـە هـەوڵی بەدەسـتهێنانی پـشتیوانی رووسـەکانیش دابـووە.[49] ئینجا هـەر لەسـەر ئـەوەی کـە شـێخ بابـا فـەتوای جیهـادی عوسمانییـەکانی بـە فەنـدوفیڵو مـانۆڕێکی سیاسـی دەدایـە قەڵـەم، بـە پێـچەوانەی خواسـتی ئـەوان نێـوانو پەیوەنـدی باشیـشی لەگـەڵ مەسـیحییەکاندا هـەبوو، عوسمانییەکان گرتیانو لە زستانی (١٩١٦)دا لە داریان دا.[50]

لـەو رۆژگـاردا یـەکێك لـە نـاودارترین بنەماڵـە ناسـراوەکانی ناوچـەی موکریـان کـە بنەماڵەی(قازی)یە، لەسەر شانۆی رێبەرایەتیی نیشتمانیو ئاینیو کولتـووری خـەڵکی ئەو ناوچەیە بـەدیار دەکـەوێتو کەسایەتی ناسراوی ئـەو بنەماڵەیـە لـەو رۆژگـارەدا (میرزا فەتاحی قازی) (١٨٣٢ - ١٩١٦) هەڵدەکـەوێت. ئـەم کەڵـە مێـردە بـەو هۆیـەی کـە هیچ کات لەگەڵ بەدرەفتاریو کـرداری شـاهانی قاجار دەرهـەق بـە خـەڵکی ناوچـەکە سازشی نەکردووەو نەگونجاوە، بۆیە بۆ مـاوەی دوازدە سـاڵان لـە رۆژگـاری حوکمڕانی ناسرەدین شـاو موزەفـەر شـای قاجـاردا بـۆ تـاران دوور دەخرێتـەوەو لـەوی زینـدانیو دەست بەسەر دەکرێت. دوای گەڕانەوەشی لـە رۆژانـی گـەرمبوونی بلێسەی شـەڕو لـە ئـەنجامی داکـۆکیو بـەرگریکردنی لـە خـەڵکی شـاری مهابـاد لەبەرامبـەر هێـرشو دەسـتدرێژی لەشـکریانی رووس بـۆ سـەر شـارەکە لـە مەیـدانی نەبـەردو پێکدادانـدا شەهید دەبێت.[51]

لە ساڵانی یەکـەمین جـەنگی جیهانیـدا (١٩١٤-١٩١٨) شـۆڕشو راپـەرینی سمکـۆی شـکاك (١٩١٨ — ١٩٣٠) ناوچـەکانی موکریـانیش دەخاتـە ژێـر رکێفـی دەسـەڵاتو کاریگـەریی خـۆیو لـەدوای بڕانـەوەی شـەڕو لـە سـاڵی ١٩٢١دا یەکـەمین رۆژنامـەی کـوردی لـە کوردستانی ئێران بەناوی (رۆژی کورد) لەشاری ورمێ چاپو بڵاو دەبێتەوە.[52]

---

(٤٨) شێخ بابا —شێخی شەهید، گ/ مهاباد، ژ/ ٩: ١٢.

(٤٩) صفحات من تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤٦.

(٥٠) ايرانى كه من شناختهام: ٢٣٣.

(٥١) تاريخچه خانواده قاضى در ولايت موكرى: ٦٢-٦٦.

(٥٢) پاشەرۆك: ٤٠.

باسی باری خوێندەواری و زانستی و ڕووناکبیری لە ناوچەی موکریان بەبێ ئاماژەکردن بە ڕۆڵی ڕێبەرایەتی و پەروەردەیی هەردوو ڕێبازو هەردوو خانەقای (شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندو شێخانی زەنبیل لەئاوایی زەنبیل) کارێکی ناتەواوە. ئەم دوو شوێنە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەناوچەی موکریاندا ڕۆڵێکی مەزن و کاریگەریان گێڕاوە لە بواری زانستی و ئاینی و کۆمەڵایەتیدا. پێگەی ڕێبازی نەقشبەندی لەسەر دەستی مەلا یوسفی شێخ شەمسەدینی بورهانی لە ناوچەکەدا دامەزراوەو پەرەی سەندووە، ناوبراو یەکێکە لە شێخانی ناوداری کوردستان و خەلیفەی شێخ سیراجەدینی نەقشبەندی بووە، بەشێکی زۆری خەڵکانی ناوچەکانی کوردستانی موکریان تا دەگاتە سنوورەکانی ئارارات و خۆی و تاڵش و سەلماس پەیرەویان لەو زاتە کردووە. خانەقای شێخی بورهان لە دێی شەرەفکەندی نێوان مهابادو بۆکان، بەدرێژایی ئەو ڕۆژگارە خزمەتێکی شایستەی لە پێناوی پەروەردەو ڕێبەریکردن بۆ کاری چاکەو ڕێگای ڕاست پێشکەش بە خەڵکی ناوچەکە کردووە.[٥٣] بەشی زۆری پیاوانی زاناو داناو ڕووناکبیرانی ئەو ناوچەیە یا لە ریزی هۆگرو هەوادارانی خانەقاو ڕێبازی شێخی بورهان بوون یا لە خانەقادا شاگردو فەقێ بوون و لەڕێگای فێربوون و پێگەیشتندا لەوێ بەهرەیان وەرگرتووەو سوودمەندبوون. لەوانە بەشێك لە ئەدیب و شاعیرانی ناوداری ناوچەی موکریان لە ریزی موریدو مەنسوبانی ئەو زاتەبوون لەوێنەی: سەید محمد سعیدی نورانی، حەریق، میسباحودیوانی (ئەدەب)، عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری، میرزا سەلیمی موکری، سەیفولقوزات و...هی دیکەش.[٥٤]

ئەوەی دووەم خانەقاو مەدرەسەی شێخانی زەنبیلە، کە لەسەر دەستی سەید عەبدولکەریمی زەنبیلی بنیاتنەرو سەرداری سەرجەلەی شێخانی زەنبیل دامەزرێندراوە. ئەم بنەماڵەیە لە پەروەردەکردن و پێگەیاندنی خەڵکی ناوچەکە لەسەر ڕێگای هەق و ڕاستی و چاکە هەموو هەوڵ و کۆششێکیان بەخشیوە، شاعیرانی دیارو ناوداری ناوچەکە سەید محەمەد زەنبیلی و سەید کامیلی ئیمامی و سەید عەبدولقادری سیادەت لە ریزی کوڕو کوڕەزاکانی ئەو زاتەبوون.[٥٥]

---

(٥٣) تاریخچه خانواده قاضی: ٣١.

(٥٤) زندگینامەی عارف ربانی: ٢٧٠-٤٠٠.

(٥٥) تاریخ ادب فرهنگ مکریان، جلد اول: ٣٢١.

باســـی دووەم

(١) بڵاوبوونەوەی شیعری کلاسیکی کوردی (قوتابخانەی کرمانجی خواروو) لە ناوچەی موکریان:

ئەدەبی کلاسیکی بەشێوەیەکی گشتی بەرهەمی شارو شارستانیەتو دروستبوونی قەوارەی سیاسیو پێشکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتییە، زۆرجاریش لەپشت سەرهەڵدانو بووژانەوەو پەرەسەندنی جۆرەکانی ئەدەبی نەتەوەیەك، هۆکارێکی ئاینی یا مێژوویی یا سیاسی بەدی دەکرێت. بووژانەوەو پەرەسەندنی قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو لە (سلێمانی) مەڵبەندی بابانەکان هەمان یاساو دەستوور دەیگرێتەوە بەرەچاوکردنی جیاوازیی رووداوەکانو هەلومەرجی مێژوویی تایبەت بە نەتەوەی کورد. لە سەدەی نۆزدەیەمدا ناوچە کوردنشینەکانی ژێر قەڵەمڕەوی بابان جۆرێك لە یەکێتیو سەربەخۆیی بەخۆیەوە بینیوە. قەرەداغو شارەزوورو شارباژێڕ بەرەو گەشانەوەو پێشکەوتنو، ناوچەکانی کۆیەو سلێمانی وەکو پێگەو پایتەختی میرنشین روو لە ئاوابوونو پەرەسەندن بوون. گەلێك مزگەوتو تەکیەو خانەقاو مەدرەسەو دیوەخان ئاوابوونو مەلاو زاناو دانای زۆرو زەبەند لەو هەرێمەدا کۆدەبوونەوە، زانستو زانیاریو شیعرو ئەدەبو رووناکبیری پەرەی سەندو پلەو پایەی بەرزی بەدەستهێنا. چەکەرەکردنی بیری نیشتیمان پەروەریو نەتەوەخوازی لەدەرباری ئاوەدانی هەندێ لە میرەکانی بابانو[56] شانازی کردن بەزمانو دابو دەستوورو کەلتووری نەتەوەیی، بوونەتە هۆکارو بنەمای خولقانو سەرهەڵدانو

---

(٥٦) عەبدولڕەحمانی پاشای بابان کتێبێکی دەستنووسی ناوداری (صحیح البخاری) لە ساڵی (١٢١١ك-١٧٩٧ز) وەکو وەقفنامە لەدوای خۆی بۆ مەلاو زانایانی (کوردستان) بەجێهێشتووە، کەتیادا بە ئاشکرا سنووری قەڵەمڕەوی میرنشینی بابانی لە کوردستان دەستنیشان کردووە. بڕوانە:

– حاجی قادری کۆیی، ب١: ٢٠٧.

– هەروەها شاعیری میللی عەلی بەردەشانی بە شیعری رەوانو بەندو بەیتێکی نایاب باسی گیانی کوردایەتیو مێرخاسیی عەبدولڕحمانی پاشای بابانی کردووە.

بڕوانە:

- تحفه مظفرية ، ب٢: ٣٤٢.

رسکانی ڕێبازێکی ئەدەبی تازەو پێشکەوتوو، شان بەشانی فیکرو فەلسەفەو هونەرو ئەدەبیاتی گەلانی رۆژهەلاتی دەورو دراوسێی کورد لە عەرەبو رۆمو عەجەم. کەلە شاعیرانی بابان (نالی، سالم، کوردی) بەزمانی کوردی ئەو هونەرو ئەدەبەیان خستەڕوو، ئەمە لە رووی وریایی‌و هۆشیارییەوە بووە وەنەبێ هەر ڕووداوێکی رەمەکی بێ،[٥٧] لە پێش ئەمانیشدا مەلای جزیری (١٥٦٧ - ١٦٤٠) لەژێر سێبەرو سایەی درەوشاوەی میرنشینی بۆتاندا هونەری غەزەل‌و قەسیدەی لەزمانی کوردیدا بە پۆپە گەیاندبوو. ئەم نەریت‌و میراتە ئەدەبییەی شاعیرانی بابان دایانهێنا لەباری مێژوویی‌و فەرهەنگییەوە بۆتە گەنجینەیەکی نەتەوەیی نەمرو لەبڕان نەهاتوو بۆ وەچەو نەوەکانی دوای خۆشیان. (ئەم ڕێنیسانسە مەزن‌و گرنگە لەدواییدا بووە سەرچاوەیەك بۆ گۆڕان‌و پێشکەوتنی ئەدەبی کوردی لە هەموو کوردستانی باشووردا).[٥٨]

---

(٥٧) لەلای نالی و سالم‌و کوردی کۆمەلێ بەیت‌و بابەتی شیعری هەن کە بە ئەنقەست پێ لەسەر ئەو مەسەلەی بە کوردی گوتنەی شیعرو هۆنراوەکانیان دادەگرن بۆ نموونە:

لای نالی:

- تەبعی شەکەرباری من کوردی ئەگەر ئینشادەکا
  ئیمتحانی خۆیە مەقصودی، لەعەمدا وادەکا
- کەس بە ئەلفازم نەلێ خۆ کوردییە، خۆکردییە
  هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنادەکا
- ئیستیتاعەو قوومتی تەبعم بە کوردی‌و فارسی‌و
  عارەبی، ئیزهاری چالاکی و چەسپانی دەکا

لای سالم:

- زێڕە، سەرمایەیە بۆ (سالم)و کرمانی دەبا
  شیعری کوردی کەبدا جیلوە لەلای شێخی کەبیر
- مەهی فارس زبانەم گوفت (سالم) شەرحی حالت گۆ
  گوتم جانا، بەلەد نیم ئیستیلاحی ئێوە، من کوردم

لای کوردی/

- دوڕو یاقوت دەبارێ لەم کەلامە شیرینەی کوردی
  خوا ساکوا لە دنیادا قەدرزان‌و خەریدارێ

(٥٨) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٣: ٣٦.

له نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا لەدوای ئەوەی خۆری میرنشینە کوردییەکان، لە (ئەردەلان، بابان، سۆران، موکریان) بەرەو ئاوابوون چوون، ژیلەمۆی ئەم بزووتنەوە ئەدەبیو رۆشنبیرییەی لە ناوچەی سلێمانی (مەڵبەندی بابان) هەڵایسابوو نەکوژایەوە، بەڵکو لە رێڕەوی شیعرو ئەدەبیاتدا لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم نالیو هاورێکانی لەمەسەکی ئەشعاردا گیانی کوردایەتیو کوردەواریان زیندوو کردەوەو[٥٩] ئەو زمانەی کە ئەوان شیعرو بەرهەمەکانیان پێ تۆمارکردبوو لە سۆنگەی رەسەنایەتی قوتابخانەکەوە بەردەوامیی وەرگرتو لەم رەوتەدا بوو بە زمانێکی ئەدەبی باوو شێوە رەسمیو،[٦٠] پەیتا پەیتاش هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشووری خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، ئەم زاڵ بوونو پەرەسەندنەی شێوەی بابان لەهەندێ ناوچەدا لەژێر حیسابی شێوەی گۆرانی بوو[٦١] بەتایبەت لە ناوچەکانی کەرکوكو گەرمیان. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە نەوەی دووەمی شاعیرانی قوتابخانەی نالی لەناوچە جیاجیاکانی کوردستانی باشوور (سلێمانی، گەرمیان، سۆران، ئەردەلان، موکریان) لەوێنەی (مەحوی، شێخ رەزا، حاجی قادر، سالمی سنە، وەفایی) پەیدابوون، کە هەریەکەیان بە ئاڵا هەڵگرو بەردەوامیو تەواوکەری ئەو قوتابخانەیە لە ناوچەکانی خۆیان حیساب دەکرێن.[٦٢] لێرەدا هۆکاری یارمەتیدەری یەکەم، بۆ پەل هاویشتنو بڵاوبوونەوەی بزووتنەوەی شیعری نالی لە ناوچەکانی موکریان، بۆ ئەو پەیوەندییە مێژووییە بەهێزە دەگەڕێتەوە کە لە نێوان بابانو موکریاندا هەبووە، هەم لەباری یەکێتی بنەچەو رەگەزو تیرەو تایفەوە، هەم لە رووی دیالێکتی زمانو ئاخاوتنەوە.[٦٣] سەرچاوە مێژووییەکان پەنجە بۆ ئەوە رادەکێشن کە میرانی بابانو موکریان لە بنەچەو خانەوادەوە لەیەك تیرەو تایفە بوون،[٦٤] هەروەها زمانو دیالێکتی قسەکردنی هەردوو هەرێمو میرنشینەکە لە زەمانی زوودا وەکو یەك بوون،

(٥٩) عیبرەتە گ/ رۆژی کورد، ژ/ ٢، ل٢٣.

(٦٠) لە ساڵی ١٨٦٩ یەکەمین قوتابخانەی (روشدیە)ی عوسمانی لە سلێمانی کراوەتەوە، کە زمانی دەرسو خوێندن تیایدا بەشێوەی سلێمانی (بابان)ی بووە. بڕوانە:

ـ سلێمانی شارە گەشاوەکەم، بـ١: ١٤٧.

(٦١) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٣: ٣١، ٢٠٠.

(٦٢) مێژووی ئەدەبی کوردی، دمارف خەزنەدار، ب٤: ٢٣

(٦٣) مێژووی ئەدەبی کوردی، دمارف خەزنەدار، ب٤: ٢٣

(٦٤) شەرەفنامە: ٥٣.

تەنانەت شێوەی ئاخاوتنی بابانەکانو شیعری (نالی)یش هەندێ جار بە موکری دەدرێتە قەڵەم.[٦٥] بەو هۆیەش کە هیچ لەمپەرو سنوورێکی خەتکێشراو لەنێوان ئەم دوو هەرێمەو میرنشینە کوردییەکەدا لە نێواندا نەبووە،[٦٦] ئەنجا چەپەری مزگەوتو گەڕانو سووڕان بەدوای خۆپێگەیاندنو فێربوونی زانستە ئاینییەکان روویەکی دیکەی ئەو تێکەڵاویو ئاشنایەتییە بووە، بۆ نموونە شێخ مارفی نۆدێ رابەرو دامەزرێنەری تەریقەتی قادری لەسەردەستی هەردوو زانای ناوداری خەڵکی موکریان، ئیبن الحاج و بێتووشی زانستەکانی ئاینی ئیسلامەتیو ئیلهامی شیعرو ئەدەبیاتی وەرگرتووە.[٦٧] هەروەها سەرچاوەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی ئاماژە بۆ چەند بەرهەمێکی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا دەکەن کە پێش رۆژگاری (نالی)ش دەکەون،[٦٨] بۆیە کارێکی زۆر ئاساییە کە بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی لەسەدەی نۆزدەیەمدا لە موکریان رەنگبداوەتەوەو لەیەکچوونی زمانو هامشۆو تێکەڵاویو لەیەك نزیکیو نەریتی کۆمەڵایەتی، ببێتە هۆی ئەوەی کە رووناکبیرانی موکریان ئەو ئەدەبەی لە ناوچەی سلێمانی سەریهەڵداوە بەهی خۆیانی بزانن و لاسایی بکەنەوە.[٦٩] بەم جۆرە غەزەلو قەسیدەکانی نالیو سالمو کوردی لە کەشکۆڵو بەیازو حاشیەو پەراوێزی کتێبە ئاینییەکاندا، لەپاڵ شیعری حافزو مەولاناو جامی لە گۆشەی مزگەوتو حوجرەو مەدرەسەو خانەقاکانی سابلاغو بانەو سەقزو بۆکاندا لەناو فەقێو مەلاو موستەعیدو رۆشنبیراندا دەستاو دەستی دەکردو زەوقو سەلیقەو چێژی ئەدەبی هۆگرانی شیعری کوردی پێ ئاودەدرا.

(٢) شیعرو بەرهەمی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان (نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست) :

أ. **سەرەتاو سەرهەڵدان/** ئەو بزووتنەوە ئەدەبییەی نالیو هاوڕێکانی لە سلێمانی پایتەختی میرنشینی باباندا رەنگڕێژیان بۆ کردو دایان مەزراند، بڵێسەکەی هەر لە سنورو چوارچێوەی موڵکی باباندا نەمایەوە، بەڵکو بوو (بەو مەشخەڵەی کە ئاگرێکی

---

(٦٥) مێژووی ئەدەبی کوردی، علاءالدین سجادی: ١٦٧.

(٦٦) مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، ب٤: ١١.

(٦٧) البیتوشی: ٣٠.

(٦٨) تاریخ فرنگ وادب مکریان، ج٢: ٣١٩.

(٦٩) مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار ب ٣: ٢٣.

وای داگیرساند که له ماوەیەکی کەمدا هەموو ئەو وڵاتەی "بابان‌و سۆران‌و موکریان‌و ئەردەلان‌و دەشتی گەرمیانی کوردستانی ناوەراست" رووناك بکاتەوە).[٧٠]

زمان‌و شێوازو هونەرەکانی شیعری ئەو قوتابخانەیە بوو بە مۆدێلی شیعرو ئەدەب لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی خوارووی. بەتایبەتیش لە ناوچەی موکریان. لە سۆنگەی گەلێ هۆکاری یارمەتیدەرو هاوبەش، لەوانە یەکێتی شێوە زاری ئاخاوتن‌و یەك رەچەڵەکی‌و خانەوادەیی لەنێوان میرانی بابان‌و سەردارانی موکری‌و هاوتایفەیی هۆزو تیرەو خێڵەکانی سنووری قەڵەمرەوی هەردوو هەرێمەکە... پێشوازیەکی گەرموگوڕی لێکرا لەلایەن ئەدیب‌و زاناو شاعیرانی ئەو مەڵبەندەوە، کە لەوەو پێش زیاتر دامەنگیری رووناکبیریی ئیسلامەتی‌و زمان‌و ئەدەبیاتی فارسی‌و عەرەبی بوون. جا بەدرێژایی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم دەستەیەك بوێژو شاعیری ناودار لە موکریان هەڵکەوتوون کە بەچاولێکەری‌و دووبارە کردنەوەو لاسایی قوتابخانەی شیعری بابان سامان‌و ئەزموونێکی شیعری رازاوەیان لە ئەدەبی کلاسیکی کوردی پێکەوەناوە.دیارە بەر لەو مێژووە واتە لەسەدەی هەژدەیەم لەو ناوچەیە شیعری کوردی لە قاڵبی ئەدەبێکی کلاسیکی بەرزو پتەوو هونەریدا نەمەیبوو، ئەوەی کە هەبوو بریتی بوو لە:

١. گەنجینەیەکی بەهادارو دەوڵەمەندی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی لەنموونەی بەیت وگۆرانی‌و حەیران‌و چیرۆك‌و داستان‌و پەندو مەتەڵۆکە....کە لە راستیدا موکریان یەکێکە لەمەڵبەندە بە پیت‌و بڕشت‌و دەوڵەمەندەکانی کوردستان لەو مەیدانەدا.

٢. ئەدەبی میللی کوردی، یاخود شیعری ئاینی کە لە شێوەو قاڵبی ئەدەبێکی میللیدا خۆ دەنوێنێت‌و، بە زمانێکی ساکارو شێوازێکی رەوان هۆنراوەتەوە لەشێوەی پەندو ئامۆژگاری ئاینییدا لەناوەوە بووە[٧١] تاوەکو زۆربەی خەڵك بەئاسانی تێی بگات لە نموونەی چوارینەکانی (مەهدی نامە)ی ئیبنولحاج.[٧٢]

---

(٧٠) نالی‌و زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی: ٤.

(٧١) سەرچاوەی پێشوو: ١٩.

(٧٢) لە پێشەکی‌و شەرحی دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆری موکریانیدا بیروڕایەکی جیاواز سەبارەت بە دانەری (مەهدی نامە) خراوەتە روو. بڕوانە:

— دیوان‌و شەرحی حالی شێخ ئەحمەدی کۆر: ٧.

له نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە سەداو زایەڵەی بزووتنەوەی شیعریی ناوچەی سلێمانی باشووری کوردستان لە ناوچەی موکریان دەنگی داوەتەوەو شاعیرانی ئەو مەڵبەندە لەسەرەتاوە بوون بە شاگردو موریدی ئەم قوتابخانەیە. لەپاشاندا لە مەڵبەندەکەی خۆیاندا بوون بە ڕێبەرو ئاڵا هەڵگری ڕێبازەکەو ئەوەندەی لە توانایاندا بووبێت تاویان پێسەندووەو پەرەیان پێداوەو گەشەیان پێکردووە، تا ئەوەی لەدواییدا بووە بە ڕێبازو ڕێچکەیەکی شیعری دەوڵەمەندو ڕژاوەتە نێو سامانو دەریای ئەدەبیاتی کوردییەوە. بەم پێیە وەکو دیار دەکەوێت دەورەی یەکەمی شاعیرانی موکریان، لەوێنەی ئەحمەدی کۆری موکریانی (؟ - ١٨٨٦)، میرزا عبدالرحیمی وەفایی (١٨٤٤ - ١٩٠٢)، مەجدی مەلیکولکەلام (١٨٤٩ - ١٩٢٥)، حەریق (١٨٥٦ - ١٩٠٩)، ئەدەب (١٨٥٩- ١٩١٦)، ئەدیب (١٨٧٤-١٩٣٢) لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستەمدا کاروانی شیعرو ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردییان لە مەڵبەندی موکریان وەڕێ خستووەو ڕێڕەوەکەیان ڕەنگڕێژ کردووە.

ب. قاڵبو ڕووخسارو شێواز/ شەقڵو ئەدگارە گشتییەکانی بەرهەمی ئەدەبیی شاعیرانی ئەو دەورەیە هەم لە ڕووی ڕوخسارو هەم لە ڕووی ناوەرۆکەوە بەشێوەیەکی گشتی هەر درێژبوونەوەی قوتابخانە شیعرییە عەرووزییەکەی (کرمانجی خوارووی) بووەو چ لەباری فەرهەنگی زمانو زاراوەوە چ لەباری ستراکتوورو تەکنیکی داڕشتنی شیعرو چ لەباری واتاو مەبەستی شیعرییەوە خۆیان لەو قوتابخانەیە دانەبڕیوە.(٧٣) لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ئەزموونە ئەدەبییە هەر لە ڕۆژگاری بەراییەوە خاوەنی (جۆرێك لە تایبەتمەندیو نیشانەی تایبەت بەخۆشیەوە بووە).(٧٤) لێرەدا ئاماژە بۆ هەندێ خاسیەتو لایەنی تایبەتمەندی بەرهەمی ئەدەبی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان کارێکی پێویستە:

١. واقیعی دابڕانو دابەشبوونی خاکی کورد لەیەکتری کارێکی وایکردووە کە ژیانی ئەدەبیو ڕۆشنبیری هەر بەشێك بکەوێتە ژێر باری خوێندەواری ڕووناکبیریی ئەو وڵاتانەو گەلانی سەردەستەوە کە لەگەڵیاندا دەژیان، (ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی هەندێ خاسیەتی هەرێمیی لە ئەدەبی کوردی ئەم هەرێمە جیاوازانەدا پەیدابێ، واتە ئەدەبی هەر لایەك شێوەو ناوەرۆکی تایبەتی خۆی هەبێو لە ئەوانی تر جیابێتەوە،

---

(٧٣) هێمن – لە بارەی ناوەرۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی شیعرەکانی: ١٠.

(٧٤) هەڵوەستەیەك لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، گ/ بیری نوێ، ژ/١٨: ٦٦.

ئەگەر چی لە بنچینەشدا دیارە هەمووی هەر یەك ئەدەبە).[٧٥] بۆیە لەم لایەنەوە ئەزموونی شیعری موکریان بە چڕی کەوتۆتە ژێر کاریگەری رووناکبیریو ئەدەبیاتی فارسییەوە بەشێوەیەکی وا کە بەرهەمی شاعیرانی دەورەی یەکەم سێبەری بەرهەمە کلاسیکیو ئەفسانەییەکانی ئەدەبی فارسی بەئاشکرا پێوە دیارە.[٧٦]

٢. لەبارەی زمانی ئەدەبییەوە شاعیرانی ئەم دەورەیە تێکۆشاون خۆیان توند بە زمانو فەرهەنگی شیعری بابانەوە گرێ بدەنو تەنانەت وەکو زمانێکی یەکگرتووی ئەدەبی کوردی پەیڕەویان کردووە،[٧٧] وەلێ لەپاڵ ئەوەشدا کە هەر یەکێك لەم شاعیرانە کەسایەتیو خسووسیاتی ئەدەبیو هونەریی تایبەت بەخۆی رەنگڕێژ کردووەو پاراستووە، هەر هەمووشیان لە هەڵبژاردنی وشەو زمانی شیعریو لیکسکیۆنی ئاخاوتنو داڕشتنی شێوازی ئەدەبیدا، لەژێر تاوی شێوە زارو بەشە دیالێکتی ناوچەی موکریاندا بەهرەی هونەرییان پژاوەو بەرهەمی ئەدەبییان داهێناوە، واتە رەگەزێکی تایبەت بەخۆیان ئاوێتەی ئەم زمانە ئەدەبییە کردووە، ئەمەش بە یەکێك لە رواڵەتو تایبەتمەندییەکانی شیعری ئەو ناوچەیەی کوردستان دەژمێردرێت.

٣. لە رووی قاڵبی هونەریو تەکنیكوستراکتووری داڕشتنی شیعرەوە هەردوو فۆرمە ناودارەکەی (غەزەلو قەسیدە) کە قاڵبی هونەریی هەرە باوو بڵاوی شیعری کلاسیکی کوردییەو لەبەرهەمی شاعیرانی دەورەی یەکەمی موکریانیش پانتاییەکی بەرچاوی داگیرکردووەو بە فراوانی رەنگی داوەتەوە، لەوەش بەولاوە ئەوەی لەبەرهەمی شیعریی ئەم دەورەیەی موکریاندا مایەی سەرنجە بایەخ دانە بە قاڵبی هونەری (پێنجین)و (تەرجیع بەندە) کە بەرهەمی هونەریی نایابو ناوازەیان لەو فۆرمە پێداهێناوە. لەو بوارەدا شوێن پەنجەی (وەفایی، شێخ ئەحمەدی کۆر، ئەدەب) روونو دیارە، جگە لەوەش شاعیرانی ئەم دەورەیە لایان لە هونەرەکانی دیکە تەکنیكو قاڵبی شیعری کردۆتەوە، لە وێنەی (تەرکیب بەند)، (تێکهەڵکێش – تەزمین)، (پێنج

---

(٧٥) شیعری کوردی/ سیاسەت-کۆمەڵایەتی-کوردایەتی- نێوان هەردوو جەنگی گێتی: گ/ رۆشنبیری کوردستانی، ژ/١: ٥.

(٧٦) بڕوانە:

- شاعیرانی کوردو ئەدەبیاتی فارسی: ٥.

- تەئسیری زمانو ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبی کوردی: ٧٢.

(٧٧) نالیو زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی: ٥٥.

خــشتەکی)و[٧٨] هــەروەها بایــەخیان بــە هونــەری (چــوارین)، (مولەمــەع) و (مەسنەوی)یش داوە.

ج. بابەتی شیعری/ زۆر لە راستیو هەقیقەت لانادەین کە بڵێین بابەتی شیعری ناوچەی موکریان بەشێوەیەکی گشتی لیریکە، بەو پێیەش ئەو پێناسەیەی ئەوروپاییەکان بۆ ئەم جۆرە شیعرەیان پەسەندکردووە کە ئەدەبێکی خودییەو تەعبیر لە سۆزو هەستو ناخو دەروونی شاعیر دەکات لە بەرامبەر هەموو دیاردەکانی سروشتو ژیان.[٧٩] ئەو کاتانەی شاعیر هەڵدەچیّو بەخۆیەوە دەنازیّو شانازی دەکات، یا ستایشی کەسێك دەکات یا دەکەوێتە زەمو داشۆرینی یەکێك، یا ئەوەتا لەناو شینو لاواندنەوەو وەسفو جوانیو ئەوینو دڵداریدا دەتلێتەوە.. لە هەموو ئەم بابەتانەدا، لەسنووری لیریك دەرناچێتو تەنانەت کاتێك بەشی هەرە زۆری هۆنراوەکانی (وەفایی)و (ئەدەب)و شاعیرانی تر بە گۆرانی دەگوترێنەوە ئەوا رێك لەگەڵ بنەماکانی شیعری لیریکی یۆنانی یا گریگی رۆژئاوا تێك دەکاتەوە.[٨٠]

د. مەبەستو ناوەرۆك/ بە پێودانگی شیعری کلاسیکی کوردی لە سەدەی نۆزدەیەمدا هەموو دیوانو بەرهەمی شیعری شاعیرانی ئەو دەورەیە بەشێوەیەکی گشتی لە رووی ناوەڕۆکەوە لە دەوری چەند بابەتو مەبەستێکی شیعریدا دەخولێنەوە، کە دەکریّ لەژێر ئەم چەند ناونیشانانەدا کۆبکرێنەوە:

١. شیعری ئاینی:

أ. موناجات ب. نەعت ج. سۆفیزم

٢. ئەوینداری ٣. وەسف ٤. ستایش ٥. ماتەمنامە ٦. فەلسەفەی کۆمەڵایەتی

مەبەستو بابەتی ئاینی بەهەر سێ لقەکەیەوە لە سەرجەمی بەرهەمی شیعری شاعیرانی دەورەی یەکەمی ناوچەی موکریاندا بە بەراورد بە مەبەستەکانی دیکە ئەوا لە هەموویان زیاترەو پشکی شێری بەردەکەوێت. دوای ئەوە شیعری عیشقو

---

(٧٨) بروانە:

- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب١: ١٧٦،١٦٦.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار ب٤: ٣٤٨.

(٧٩) موسوعة نظرية الادب، الشعر الغنائي: ٦.

(٨٠) تاريخ الادب العربي، العصر الجاهلي: ١٩٠.

ئەویندارى بە پلەى دووەم دێتو شاعیرانى موكریان لە مەیدانى داهێنانو تۆماركردنى پارچەى ناسكو پاراوو جوانى غەزەلیاتدا، گۆى هونەریان لەمەیدانى ئەدەبیاتى كوردیدا بۆ خۆیان بردۆتەوە.(٨١) دواتریش بەرهەمى هونەرى لە بابەتى وەسفو ستایشو ماتەمنامەو بوارەكانى دیكەى فەلسەفەى كۆمەلآیەتى لە دیوانى شیعرو بەرهەمەكانى ئەو دەورەیەدا بەروونى بەدیار دەكەوێت.(٨٢)

٣. ئەزموونى شیعرى ناوچەى موكریان

پێكهاتنو پەرەسەندن/ دەستەى یەكەمى شاعیرانى موكریان، لە رێگەى شیعرو بەرهەمەكانیانەوە پێرەوێكى كولتوورىو هونەرییان لە نیوەى دووەمى سەدەى نۆزدەیەمەوە لەم پارچەیەى كوردستان دامەزراند. ئەم سامانو گەنجینە هونەرییە بوو بەو بەستێنو بنچینەیە كە پاشان لەگەلْ رەوتى رۆژگاردا كۆشكو تەلارى ئەدەبیاتى ناوچەى موكریانى لەسەر دامەزرا. لە سەردەمانێكدا شیعر گوتن بە زمانە رۆژهەلآتیەكانى بێگانە، بەتایبەت (فارسى) لەو بەشەى كوردستانیشدا باوبووەو بەرهەمێكى زۆرى بوێژو زاناو رووناكبیرانى كورد بەو زمانە لەئارادا هەبوون، وەكو

---

(٨١) لە دوایین چاپى دیوانى (ئەدەب)داو لە كۆى (١٣٢) پارچە هۆنراوەو شیعرى كوردى كە لە دیوانەكەدا هاتووە تەنها (٢) پارچە شیعرى ئایینى لە خوا پارانەوەى تێدایە كە لە سەرەتاى دیوانەكەدا هاتووە، لەگەلْ (٢) پارچەى پێنجین، كە ئیدى لەوە بەولاوە هەموو شیعرە كوردییەكانى كە (١٢٩) پارچەیە هەموو لیریكى دلْدارین، واتە (غەزەل)ن، بۆیە جێى خۆیەتى كە میسباحودیوانى (ئەدەب) بە شاسوارى غەزەلى كوردى لەو ناوچەیە بێتە ناسین.

بڕوانە:

- دیوانى ئەدەب، محەمەد حەمە باقى، دەزگاى چاپو بلآوكردنەوەى ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.

(٨٢) شاعیرانى ئەو سەردەمە وەكو لە لاپەرەكانى پێشوودا باسى لێوەكراوە زۆر بە خەستى كەوتونەتە ژێر كاریگەریى شاعیرانى سێ كوچكەى بابان(نالى و سالمو كوردى) بەتایبەت (نالى) رابەرى بزووتنەوەكە. لە مەیدانى چاولێكەرىو لاسایى كردنەوەیدا بەتایبەت لە بەرهەمە شیعرییەكانى (وەفایىو حەریقو ئەدەب)دا بابەتى هەمەچەشنەمان بەرچاو دەكەوێت كە لە ژێر كاریگەریى بەرهەمەكانى ئەواندا داهێندراون. لە وێنەى (نەقیزە-دژ) یا (وەلآمە شیعر – جوابە جەنگ) یا لاسایىو لە چاوكردنەوە، وەك لە (مەستوورەى – نالى)و (شیرین تەشى دەرێسێ – وەفایى)و (پێنجینەكەى نوسرەت خانمى – ئەدەب)دا دیارە، یا وەكو وەلآمدانەوەى (حەریق)و (ئەدەب) بۆ شیعرى (عیشقت كە ماجازى بێ)ى نالى و زۆر بابەتى تریش، بەلآم ئەوان لە چاولێكەرىو لاسایى كردنەوەدا بەرگى ناوچەیى خۆیان لەبەر وەلآمەكانیان كردووە.

ڕەنگدانەوەیەکی سروشتیو بابەتی باری ڕۆشنبیری ئەو سەردەمە.[٨٣] بەلام ئەم بابەتو بەرهەمە ئەدەبییە ناچێتە ناو خانەی سامانو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە تا ئەو کاتەی شاعیرانی وەکو (وەفایی)و (حەریق)و (ئەدەب) هاتوون ڕێچکەکەیان شکاندووەو زمانی کوردیان کردۆتە زمانی شیعرو بەرهەمی ئەدەبیو داهێنانو، کارێکیان کردووە کە لە چوارچێوەی بزووتنەوە تازەکەی شیعری کوردی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم، هەوارگەیەك بۆ شیعری کوردی لەو ناوچەیە بنیاتبنێن، کە دواتر بوو بە سەرچاوەو بنەمای بزووتنەوەیەکی ئەدەبیی تازەو باو لەو هەرێمەداو ئەنجا توانی کاروانێکی بێپسانەوە لە شیعرو شاعیران بۆ ماوەی سەدەو نیوێك بەرێ بخاتو سامانو ئەزموونو تاقیکردنەوەیەکی ئەدەبیی تایبەت بەو ناوچەیە پێك بهێنێت.[٨٤] ئەم ئەزموونە لەفرەییو بەرزیو ڕەنگاو ڕەنگیدا بوو بە کەلەپوورێکی پێشکەوتووی داهێنەرانەو[٨٥] مایەی گۆڕانو پێشکەوتنێکی مەزن لەباری ڕووناکبیریو خوێندەواری لە هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی کوردستاندا.

لە موکریان کە باس لە شیعری کوردی بکرێت لەپێش (وەفایی)یدا شاعیرێك بەدی ناکەین کە زمانی کوردی بەم فراوانییە کردبێتە زمانی شیعرو بەرهەمو داهێنانی، تەنانەت وەفایی لە قوتابخانەو مەدرەسە تایبەتیەکەشیدا هونەرەکانی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی فێری شاگردەکانی کردووە.[٨٦] هەواو ئاوازی شیرینو دلڕفێنیشی بۆ شیعرەکانی خۆی داناوە کە بەو هۆیەوە شیعرو هەلبەستەکانی لەرێگای ئاهەنگو گۆرانییەوە بەهەموو شارو دێهاتەکانی کوردستاندا بلاوبۆتەوە.[٨٧] ئەم مەسەلەی بە ئاوازکردنی شیعرەکانی ناچاری کردووە کە هەندێ لە بەرهەمەکانی لەسەر کێشی شیعری میللی کوردی بهۆنێتەوەو[٨٨] هەروەکو لە هەلبژاردنی وشەی بەسۆزو ناسكو خۆمالی پەتیدا شیعرو بەرهەمەکانی بە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی وشەی کوردی دادەندرێت لەکاری زمانو فەرهەنگ نووسیدا.[٨٩]

---

(٨٣) دیداری شیعری کلاسیکی کوردی: ٧٦.

(٨٤) هێمن- لە بارەی ناوەڕۆکی سیاسیو کۆمەلایەتی ناوەڕۆکی شیعرەکانی: ٩.

(٨٥) مؤسس الادب الكردي الحديث في كردستان الجنوبية، مجلة شمس كردستان، ع/ ٥، ٦: ١٣.

(٨٦) (٨٧) دیوانی وەفایی، چاپخانەی کوردستان: ١٤٥.

(٨٨) مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب٤: ٣٧٥

(٨٩) دیوانی وەفایی، محەمەد عەلی قەرەداغی: ٣٤.

(٩٠) مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٤: ٤٣٦، ٤٣٧.

شیعرو بەرهەمی مەلا سالحی حەریق تایبەتمەندی هونەریو جوانکاری خۆی هەیە، سۆفیزم وەکو چەمكو تێگەیشتن لەلای ئەو شوێنی ئایدیۆلۆجیای گرتۆتەوەو بەتەواوی باوەڕی پێی هەبووەو هەر بەو چاوەش وەکو (سالیکی ڕێگای هەقیقەت) سەیری هەموو دیاردەیەکی کردووە.[٩٠] ئەگەر وەفایی لە مەیدانی قوتابخانەی شیعری کوردیدا لە موکریان پێش کاروانو ڕچەشکێن بێت، ئەوا لەو هەرێمەدا ڕێبازی شیعری کوردی لەسەر دەستی حەریق بڵاوبۆتەوەو باوی سەندووەو[٩١] بە یەکێك لە شاعیرە مەزنو گەورەکانی ئەو مەیدانە سەیردەکرێت.[٩٢] میسباحودیوانی (ئەدەب) شاعیری غەزەلی واقیعیو شاگردی قوتابخانەکەی وەفایی بووە،[٩٣] (هۆنراوەکانی ئەدەب نرخێکی ئێستاتیکی تایبەتییان هەیە لە ئەدەبی کوردیدا، وە هۆیەکی گرنگ بوون بۆ بڵاوبوونەوەو پەرەسەندنو گۆڕانی ئەدەبی کوردی لەناوچەی موکریان)[٩٤] جوانی لە گوزارشتو ڕەوانی لە زمانو ڕەنگدانەوەی خۆشگوزەرانیو بەختەوەری لەژیاندا، بەرهەمەکانی ڕازاندۆتەوە، بەو پێیە بەئاسانی دەچێتە ناو دڵانەوە.

وەفاییو حەریقو ئەدەب شوێنی سێ قۆنگرە، یاخود سێ هەرەمیان لە شیعری ناوچەی موکریان پێکهێناوە لەتەك ئەوانەشدا شاعیرانی لەوێنەی شێخ ئەحمەدی کۆڕی موکریانی کە خاوەنی گوڵزارێکی ناوازەیە لەلالە زاری شیعری کوردی لە ناوچەی موکریانو.[٩٥] (مەجدی – مەلیکولکەلامی سەقزی)و ئەدیبو مەجدی

---

(٩١) هەواری خالی ، سەرجەمی نووسینی هێمن: ٣٥، ٧٢

(٩٢) نووسەرانی مێژووی ئەدەبی کوردی مەلا سالحی حەریقیان لەریزی شاعیرانی ناوچەی بابان (سلێمانی) ریز بەندی کردووە. ڕاستە حەریق شاگردو موریدی بلیمەتی قوتابخانەی شیعری بابان بووەو هەر لەو دەڤەرەش هاتۆتە جیهانو پێگەیشتووە،، بەڵام ژیانی ئەدەبی ئەو زاتە لە موکریان دەست پێدەکاتو هەر لەوێش تەواو دەبێت، بۆیە لەریزی شاعیرانی ئەو مەڵبەندە دەژمێردرێت.
بڕوانە:

- شیعرو ئەدەبیاتی کوردی: ١١٩.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی: ٤٢١.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، ب٤: ٤٢٥.

(٩٣) دیوانی وەفایی، چاپخانەی کوردستان: ١٤٥.

(٩٤) عەبدوڵڵا بەگی میسباح - دیوان: ١٣.

(٩٥) بڕوانە:

- دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆڕ، ناشر- سەید نەجمەدینی ئەنیسی "بەهار"، ١٣٧١.
- دیوانو شەرحی حالی شێخ ئەحمەدی کۆڕ، عەزیز موحەممەد پور، تاران، ١٣٧٨.

مهابادیو سەید رەشیدو عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری هەر لە ڕێڕەوانی ئەم کاروانە بوونو هەریەکەیان دەستە چیلەیەکی لە بەهرەو هونەرو داهێنانی ئەدەبی خستۆتە سەر ئەو خەرمانەو بەمە سامانو گەنجینەیەکی ئەدەبی دەوڵەمەندو ڕازاوە لەو ناوچەیە پێکهاتووەو پەرەی سەندووە.[٩٦]

لەسەرەتای سەدەی بیستەمو سەروبەندی جەنگی جیهانیی یەکەم (١٩١٤ — ١٩١٨) شاعیرانی دەستەی یەکەمی موکریان بەهرەو بەخشینی هونەریان دەوەستیو قۆناغەکەیان بەسەردەچێ، کۆمەڵگەی کوردەواری لەو بەشەی کوردستاندا ژانی قۆناغێکی تازە لە گۆڕانکاری مێژوویی- کۆمەڵایەتیو سیاسی دەگوزەرێنیو لە ئاکامیدا دەستەیەکی دیکە لە شاعیرانی ناوچەی موکریان لە ساڵانی نێوان هەردوو جەنگدا پێڕادەگەن، لە وێنەی مەلا مارفی کۆکەییو ئەبولحەسەنی سەیفی قازیو مستەفا شەوقی کە لەسەر بنچینەو بەستێنی بەرهەمی شیعرو ئەدەبیاتی قۆناغی پێش خۆیانو بەزۆریش لەسەر هەمان شێوەو رووخساری شیعری دێرین، گۆڕانو تەکانێکی دیکە لەو رەوتە بەرپا دەکەنو شەقڵی مەبەستو ناوەرۆکێکی تازە لە کاروانی شیعری موکریانی ماوەی هەردوو جەنگدا (کە بابەتی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەیە) بەرپادەکەن.[٩٧] هەر لەسەر دەستی ئەمانەو لەدوای ئەمانەوەش کە دەشێ بە شاعیرانی قۆناغی گواستنەوەیان بناسێنین، نەوەی دووەمی شاعیرانی موکریان لەنێوەڕاستو نیوەی دووەمی ئەو سەدەیە پێدەگەن، کە هەرە دیارترینیان عەباسی حەقیقی، خاڵەمین، سەید کامیلی ئیمامی، عەتری گلولانی (نووری)، هەژارو هێمنو هێدی دەبنو...پەرە بە قوتابخانە شیعرییەکەی موکریان دەدەن. تا ئەوەی بزووتنەوە تازەکەی شیعری کوردی (نوێخوازیو تازەکردنەوە) لە دەیەی شەستەکانی سەدەی بیستەمدا لەسەر دەستی نەوەیەکی بزۆزو چالاك لەوێنەی (عەلی حەسەنیانی، فاتحی شێخ الاسلامی، سوارەی ئیلخانی زادەو عومەری سوڵتانی و عابدی سیراجەدینی...) دێتە ئاراوە.[٩٨]

---

(٩٦) نوسکارمان دەڵێ لەماوەی مانەوەمدا لە سابلاغ کە چەند مانگێك بووە (٢٠٠ قەسیدەو غەزەل)ی شاعیرانی کوردم کۆکردۆتەوە.

بڕوانە:

- تحفة مظفرية، پا: ١٦٧.

(٩٧) ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، گ / گزینگ، ژ/ ١٣: ٦٣.

(٩٨) پێشڕەوانی شیعری نوێ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، گ/ پەیام، ژمارە/ ٣، ٤.

لەکۆتاییدا وەکو دەور کردنەوەیەکی مەبەستەکانی پێشوو دەتوانین بە راشکاوی پەنجە بۆ ئەوە رابکێشین و بڵێین کە ئەزمونی نزیك بەسەدو پەنجا ساڵەی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی لەناوچەی موکریان وەکو دیاردەیەکی هونەری لەڕەوتێکی پڕ لە داهێناندا لەو ماوەیە بێ پسانەوەو پچڕان بەردەوام بووە . بە لەبەرچاو گرتنی خەسڵەت و تایبەتییەکانی، بەفرە رەنگی لە داهێنان و سیمای رەسەنایەتی و قووڵی رەگداکوتان و پەرەگرتن و بڵاوبوونەوەی، دەشێ لەشێوەی تاقیکردنەوەو رێبازێکی ئەدەبی سەیر بکرێت و لەژێر ناوی ئەزموون و رێنیسانسێکی ئەدەبی لە ناوچەی موکریان لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ناودێر بکرێت.(٩٩) ئەم رێنیسانسە ئەگەر حیسابی بنەما دێرین و مێژووییەکەی بۆبکەین ئەوا ئەو حەقیقەتەمان بەو شێوەیە بۆ روون دەبێتەوە:

ـ لە بنەڕەتدا لقێکە لە قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو لەوێوە سەرچاوەی هەلگرتووە.

ـ بناغە دارێژەرەکەی میرزا عبدولرەحیمی وەفاییەو ئەو بە یەکەمین نوێنەری ئەم قوتابخانەیە لە دیوی کوردستانی ئێران دەناسرێت و هەر لەسەردەستی ئەویش و هەردوو مەزن شاعیرانی وەکو حەریق و ئەدەب لە موکریان باوی سەندووەو چەسپاوە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەوەی یەکەم شاعیرانی وەکو شێخ ئەحمەدی کوڕی موکریانی، مەجدی (مەلیکولکەلام) و مەلا رەسولی ئەدیب و مەجدی مهابادیش دەگرێتەوە. ئەم قۆناغە ئەگەر ناوی بنێین قۆناغی یەکەم و دێرینی ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان ئەوا لەسەرووبەندی یەکەمین جەنگی جیهانیدا دەبڕێتەوە.

ـ بەهۆی شاعیرانی دەورەی دووەم کە ژمارەیان نزیك بە ژمارەکانی پەنچەی هەردوو دەست دەبێت و لەناوەراستی سەدەی بیستەمەوە لە مەیدانەکەدابوون، ئەم ئەزموونە ئەدەبیە پڕ رەنگتر دەبێت و خەسلەت و تایبەتییەکانیشی بەتەواوی بۆ پێکدێ و مەودای تەواوی خۆشی وەردەگرێت.

---

(٩٩) رووناکبیری کورد (کاك سەلاحەدینی موهتەدی) لە وتارێکدا بۆ یادەوەری سوارەی ئیلخانی زادە بەناوی (دە ساڵ دوای کاکە سوار) کە لە گۆڤاری (پێشەنگ)دا بلاویکردۆتەوە، ئاماژەیەکی تایبەتی بۆ ئەم دیاردەو ئەزموونەی شیعری ناوچەی موکریان کردووە.

بروانە:

– سوارەو پەخشانی کوردی: ٧٧.

ـ له نێوان هەردوو نەوەداو لەماوە ساڵانی (١٩٢٠ - ١٩٤٠) کۆمەڵێ نووسەرو شۆڕە سواری مەیدانی ئەدەب لە موکریان هەڵکەوتوون کە ئەڵقەی پێکەوە گرێدانی زنجیرەی ئەو دوو دەورەیە پێکدەهێنن.

ـ لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا نەوەیەکی نوێو شۆڕشگێڕ لە شاعیرانی ناوچەی موکریان پێدەگەن کە ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە بنیاتو پێکهاتەی شیعری کوردی لەو هەرێمە بەدی دەهێنن.

ـ بەم شێوەیە ئەم ئەزموونە ئەدەبییەی ماوەی سەدەو نیوێك لە تەمەنی پڕ لە بڕشتی خۆی تێدەپەڕێنێت، لەژێر ئاڵای ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان دەرژێتە نێو دەریای مێژووی ئەدەبیاتی کوردییەوە.[١٠٠]

---

(١٠٠) هێمن لە بارەی ناوەرۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی شیعرەکانی: ٩، ١٠.

باسی سێیەم

ڕاچەنین و گۆڕانکاری و پێشکەوتن (سەرەتاکانی سەدەی بیستەم)

ناوچەکانی کوردستانی ئێران بەتایبەتی مەڵبەندی موکریان بەهۆی هەڵکەوتی جیۆگرافییەوە بۆ ماوەیەکی درێژ مەیدانی دەسەڵات و ململانەی نێوان هەردوو هێزە تەقلیدیەکەی ڕۆژهەڵات (ئیرانی – عوسمانی) بووە، بۆیە هەر گۆڕانکاری و ئاڵوێرێك کە لە هەناوو پەیکەری ئەم دوو هێزەدا بەرپا بووبێت بەهەردوو دیوی چاکەو خراپییەوە ئەوە ڕاستەوخۆ لەو دەڤەرە دەنگ و ڕەنگی داوەتەوە. لێرەدا زیاتر مەبەست ئەو جولانەوەو گۆڕان و هەژانە بنەڕەتییە هەمە لایەنەیە کە لە ئاکامی شۆڕشی دەستووری لە سەرەتای سەدەی بیست لەهەردوو دەوڵەتی ئیرانی – عوسمانی بەرپابببوون. ئەمانە بوون بەماکی قۆناغێکی نوێ لە هۆشیاری و بێداربوونەوەی کۆمەڵگەی کوردەواری لەباری سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەوە. ئەوەی پەیوەندی بە بارودۆخی کوردستانی ئێران و ناوچەی موکریانەوە هەبێت دەکرێ لە چەند خاڵێکدا دەستنیشان بکرێت:

١. پەرەسەندنی هەست و هۆشی نەتەوەیی:

ناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجانی ئیرانی بەهۆی پەیڕەوی کردنیان لە ئاینزای سونەو هاوسنوور بوونیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، بۆ ماوەیەکی درێژ کەوتبوونە ژێر نفوزو دەسەڵاتی دروشمی پان ئیسلامیزمی عوسمانی.[101] بەڵام لەدوای هەڵگیرسانی شۆڕشی (١٨٨٠)ی نەهرییەوە بەهۆی فراوانی شۆڕشەکەوە بەشداری کردنی فراوانی خەڵکی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و، بەتایبەتیش موکریان کە شانۆیەکی سەرەکی بەڕێوەچوونی ڕاپەڕینەکە بوو، لەدوای ئەوەش ئەو زوڵم و زۆرو ناڕەواییانەی لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە دەرهەق بە خەڵکی کورد لە ناوچەکە لە هەنگاوی سەرکوتکردنی شۆڕشگێران ئەنجامدرا هەست و هۆشێکی نوێ و ئازادیخوازانەی لەلای دانیشتوانی ناوچەکە بەجێ هێنابوو.[102] دوای ئەوەش شۆڕشی

---

(101) کێشەی کورد، ب١: ٢٠٥.

(102) ناسیونالیزمی کوردی (١٨٨٠ – ١٩٣٩): ٧٨.

دەستووری عوسمانی (١٩٠٨) بوو بە زەمینە خۆشکەرێك بۆ کوردەکانی ئەوێ کە داوای گەیشتن بە مافو ئازادی بکەنو هەستی نەتەوەیی ناسیۆنایزمی لەناویاندا چەکەرەی کردو بەتین تر بوو.[103] لە رۆژگاری مەشروتیەتی ئیران (١٩٠٥ – ١٩١١) لە شارەکانی رۆژهەلاتی کوردستان وەکو کرماشان، سنە، سەقز، بۆکان، مهاباد چەند ئەنجومەنێکی دەستورخوازی پێکهاتبوو کە ئەنجومەنی سەقز لە مەیدانی خواستە نەتەوەییەکانی کوردی ئێران لە هەمووان چالاکتر بوو.[104] ئەم ئەنجومەنە لەژێر چاودێری شاعیر، خۆشنوسو دادوەر مەلا محەمەدی کەریم کە نازناوی (کەوسەر)ی وەرگرتبوو پێکهاتبوو، کە رۆڵێکی بەرچاوی بینی لە هاندانی خەڵکی سەقز بۆ ئەوەی پێوەندی بکەن بە ئەنجومەنو هاریکاری دەستورخوازان بکەن، هەروەها لەشاری سابلاغ قازی فەتاحی مامی باوکی قازی محەمەد ئەنجومەنی دەستوورخوازانی بۆ ئەو شارە دامەزراند.[105] بەڵام بەو هۆیەوە کە موکریان ناوچەیەکی خێڵەکیو مەڵبەندی سەرەکی هۆزە کوردەکان بوو، سەرەك خێڵەکانیش زیاتر وابەستەی بەرژەوەندی پێکەوە گرێداوی خۆیان بە دامودەزگای دارزیوی دەوڵەتی قاجارەوەبوون، بۆیە خواستی ئەنجومەنو دەستورخوازەکان لەچوارچێوەی هەندێ ریفۆرمی سیاسیو ئیداریو دادوەری تێپەڕی نەکرد.[106]

لە رۆژانی هەلایسانی ئاگری شەڕی یەکەم تورکەکان لە رێگای پڕوپاگەندەو بانگهێشتی جیهادەوە لە هەوڵی راکێشانی خەڵکیدابوون بۆ بەرەنگاربوونەوەی رووسەکان لە ناوچەکەدا. ئەم باوەڕە لە رێگەی پیاوانی خۆیان بەناو رەشە خەڵکەکەدا بڵاودەکردەوە، لێرەدا مەسەلەی مەزهەبیش دەورێکی گرنگی گێڕاوە، بەڵام بەشێك لە مەلاو زاناو رووناکبیرانی کورد کە لە بەندو باوی سیاسەتی دەربارو سەڵتەنەت ئاگاداربوون لە وێنەی شێخ باباو سەرداری موکریو میرزا فەتاحی قازی لە دژی ئەم بوختانو فیشالە وەستانو دەیانزانی مەسەلەکە نەوەکو لە پێناوی ئاینی

---

(103) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٢٤.

(104) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٤١.

(105) بارودۆخی سیاسی کوردستان: ١٣٤.

(106) سەرچاوەی پێشوو: ١٤٤.

پیرۆزی ئیسلام، بەڵکو بۆ هەریسەکەیە. ئینجا لەو نێوەدا (لە پاشخانی بیروباوەڕی مەزهەبییەوە مەسەلەی نەتەوەی کوردیش هاتە ناوەوە).[107]

لە سەردەمی رەزا شادا لە بەرانبەر سیاسەتی راگواستنی هۆزە کوردەکانو لە رووی زمان ئامانو یاساغکردنی جلوبەرگو رێورەسمی کوردەواری زنجیرەیەك راپەڕین لە کوردستاندا بەرپابوون، وەکو بزوتنەوەکانی سمایل ئاغای شکاك، مەلا خەلیلی گۆرەمەری، حافز سوڵتانی هەورامیو حەمە هەتیو.[108] لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیو ساڵانی دواتردا بزووتنەوە سیاسییەکەی سمکۆ سەریهەڵدا، راپەڕینی سمکۆی شکاك (١٩١٨-١٩٣٠) لە ناوچەکانی ورمێو لە مەڵبەندی موکریاندا کۆمەڵێك گۆڕانکاری مەزنی لەباری سیاسیو کۆمەلایەتییەوە لەگەڵ خۆیدا هێنا، بۆ یەکەمجار بیری ئازادیو سەربەخۆیی (خودموختاری) لە کوردستانی ئێران هێنایە ناوەوە،[109] تەنانەت هەندێ لە مێژوونووسان سمایل خان بە یەکێك لە رێبەرەکانی ناسیۆنالیزمی کوردی لە قەڵەم دەدەن.[110]

لە ساڵانی ١٩٢٨-١٩٣٠ خەڵکی موکریان لە دژی سیاسەتەکانی رەزا شادا بەرێبەرایەتی مەلا خەلیل راوەستان هەموو زانایانی موکریان پشتیوانیان لەو راپەرینە دەکردو خەباتو بەرینگاری لە دژی سیاسەتە نوێباوەکانی رێژیمی پەهلەوی پەرەیسەندو هەموو لایەکی گرتەوە.[111] بەم شێوەیە دەتواندرێت کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتایی سەدەی بیست بەقۆناغی هۆشیاربوونەوەو گەشەکردنی بیری نەتەوایەتیو پەرەستاندنی راپەڕینو بزووتنەوەکانی کورد لەو پارچەیەی کوردستان بدرێتە قەڵەم.

٢. پەیدابوونی کۆڕو کۆمەڵی سیاسیو رۆشنبیری

بەو هۆیەی ناوچەی موکریان مەڵبەندی هۆزو عەشیرەتە کوردەکانە، ئەوانیش بەزۆری یا گوندنشین یاخود کۆچەرو نیوەکۆچەرن، بۆیە سیستێمی -دەرەبەگی- خێڵەکی عەشیرەتی بەسەر پەیوەندییە کۆمەلایەتیەکاندا زاڵ بووە هەتا

---

(107) ئیرانی کە من شناختەام: ٢٣٤.

(108) کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان: ١٩.

(109) کردها: ٦٥.

(110) مێژووی کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا: ٩١.

(111) باروذۆخی سیاسی کوردستان: ٣٢٦.

بەشارەكانیش ڕادەگات، (لەگەڵ ئەوەی شارنشینی لە كوردستاندا مێژوویەكی كۆنی هەیە، بەلاّم شارەكان لەنێو دەریای پەیوەندییە ئابوری، سیاسی، كولتورییە فئۆدالییەكاندا نقوم ببوون).[112] زۆربەی خەڵك هەم نەخوێندەواربوون هەمیش شارەكان بە گوندو دێهات گەمارۆ درابوون، بۆیە دامەزران و هاتنەكایەی كۆڕو كۆمەڵی سیاسیو فەرهەنگی لە موكریان وەدواكەوتووە. هەندێ لە پیاوانی هوشیارو ناوداری موكریانو كوردستانی ئێران لەسەرەتای سەدەی بیستەم لەتەك هەڵبژاردەیەك لە سیاسەتوان و رووناكبیرو رۆڵەی خانەدانەكانی گەلی كورد لە بەشەكانی كوردستان لە ئەستەمبۆلی پایتەختی عوسمانی كۆوەبوون، ئەستەمبۆلی ئەو سەردەمە ناوەندێكی گرنگی سیاسیو كۆمەلاّیەتیو فەرهەنگی بوو بۆ چینی هەڵبژاردەی هەموو گەلانی ژێر قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریا، نەخاسمە دوای ریفۆرمەكانی دەستووری ساڵی (١٩٠٨) كە كەشوهەوایەكی ئازادی داهێنابوو بۆ زاناو دڵسۆزانو خوێندەوارە كوردەكانی ئەوێ تاوەكو بیری نیشتمان پەروەریو كوردایەتی پەرەپێبدەنو بلاّوی بكەنەوە. ئەوە بوو كاتێك (كۆمەڵەی (هێڤی) لە ساڵی ١٩١٢ لە ئەستەمبۆڵ دامەزرا، قازی زادە مستەفا (شەوقی) مهابادیو قازی لەتیفی باوكیو محەمەد موفتی زادەی (میهری) سنەییش لە ریزی ئەندامو دامەزرێنەرانی ئەو كۆمەڵەیە بوون. (وەكو چۆن لە ریزی ئەندامە چالاكو كاراو خەباتكارەكانی "كۆمەڵەی پێشكەوتنی كوردستان"یش بوون كە لە ساڵی ١٩١٨دا دامەزراوە).[113] هەروەها هەندێ لە سەركردە كوردە ناسیونالستە ناودارەكانی ئەودەمەی دەوڵەتی عوسمانی، لە وێنەی رۆڵەكانی بنەماڵەی نەهری لە ساڵی ١٩١٢ (كۆمەڵەی ئیستخلاسی كوردستان)یان لە ئازەربایجان دامەزراند، كە ئامانجی یەكێتیو ئازادیو سەربەخۆیی كوردستان بوو.[114] هەر لەو وەختەدا عەبدولرەزاقی بەدرخانیش لە سەرەتایی ساڵی ١٩١٣ بە هاوكاری سمكۆی شكاكو كونسولی روسی (چاریكۆف) كۆمەڵەیەكیان لە شاری (خۆی) دامەزراندوە كە مەبەستی برەو پێدانی زانستو خوێندەواری بووە لەناو رۆڵەكانی گەلی كورد لە ناوچەكە، كۆمەڵەی كوردیی كولتووری رۆشنگەری (گیخاندی) لە كۆتایی ١٩١٢و سەرەتای ١٩١٣ بە هەوڵو تەقەلاّی سمكۆو عەبدولرەزاق لە شاری (خۆی) دامەزراو،

(112) ژیانو بەسەرهاتی عەبدولڕەحمان زەبیحی: ٢٢.

(113)ژین، كۆڤارا كوردی – تركی: ٢٩.

(114) ایرانی كە من شناختەام: ٢٣٠.

گەلێك دەوڵەمەندی كوردی دەستڕۆی تێچوو.[115] هەر لەو دەوروبەرەشدا لە ساڵی ١٩١٢ لەلایەن ژمارەیەك لە كوردی ئازەربایجان كۆمەڵەی (جیهاندانی) دامەزرێندرا كە ئامانجی رێبەرایەتی یەكێتی تێكۆشانی خەباتی كوردان بووە لەو ناوەدا.[116]

لە ساڵەكانی جەنگی جیهانیی یەكەمدا پێگەی كۆمەڵایەتیو سیاسی پیاوانی ئاینی كورد لە موكریان پتەوتر بوو بە تایبەت بنەماڵەی قازییەكان كە بۆ ماوەی یەك سەدەو لە نێوان ساڵانی (١٨٥٠ – ١٩٥٠) رۆڵێكی شەرەفمەندانەیان لە مێژوویی سیاسیی موكریاندا گێڕاوە، پیاوانی ئەم بنەماڵەیە لەپاڵ رۆڵە ئاینیو كۆمەڵایەتیو نیشتمانییەكەیاندا رۆڵێكی كولتووریو رووناكبیریی مەزنیشیان لەم ناوچەیەدا گێڕاوە.[117] تەنانەت پیاوێكی وەكو (سەیفولقوزات)ی مامی قازی محەمەد، خەتیبی نوێژی هەینی مهاباد، لە ساڵی ١٩١٥و لە كاتی جولانەوە ئازادیخوازەكەی شێخ محەمەدی خیابانی لە تەورێز رێكخراوێكی نهێنی بەناوی (بزووتنەوەی موحەمەد) لە نیشتمانپەروەرانی موكریان پێكهێناوە بەمەبەستی پشتگیریو پشتیوانیكردن لەو راپەرینە، سەیفولقوزات پشتیوانی لە بزووتنەوە سەربەخۆیی خوازەكەی سمكۆش كردووە.[118] دوابەدوای شۆڕشی ئۆكتۆبەرو كشانەوەی لەشكری روس لە ناوچەكانی باكوورو خۆرئاوای ئێرانیش زەمینەی جموجوڵی ئازادیخوازی لای ئازەریو ئاشووریو كوردەكان زیاتر پەرەی سەند.

لە ساڵەكانی (١٩٢٧ – ١٩٣٠) كۆمەڵەیەكی بچووك لە پیاوانی نیشتمانپەروەری موكریان پێكهاتبوو، چالاكییان دەنواندو لەگەڵ رێكخراوی (خۆیبوون)و شۆڕشی (ئارارات)دا لە پەیوەندی دابوونو هاوكاریان دەكردنو جارجاریش پەیوەندییان بە كوردستانی عێراقیشەوە دەكرد. لە رێبەرە ناسراوەكانی ئەو كۆمەڵەیە قازی محەمەدو شێخ ئەحمەدی سریلاواو قازی كاكە حەمەی بۆكانو (مەلا محەمەد سادقی قزلچیو مەلا ئەحمەدی فەوزی بوون).[119]

---

(115) بوژانەوەی رۆشنبیریو نەتەوەیی كورد: ١٤٠.

(116) كوردستان لە ساڵەكانی شەڕی یەكەمی جیهانیدا: ٣٦.

(117) بارودۆخی سیاسی كوردستان: ١٦٣.

(118) مێژووی كورد لە سەدەی نوزدەو بیست دا: ٢٤٦.

(119) قافلة من شهداء كردستان ایران: ١٣-١٤.

هێمن لەوبارەوە گوتویەتی: (فەوزی بە بڕوای من یەکێکە لە گەورە پیاوانی مێژووی کوردستان، ئەو لاوە کوردانەی لە سەردەمی پاشایەتی رەزاخانی پەهلەویدا، کە بە تەقلیدی ئەتاتورك خەریك بوو گەلی کورد لە کوردستانی ئێراندا بتوێنێتەوە، کوردایەتییان دەکرد یا راستەوخۆ شاگردی فەوزی بوون یا شاگردی شاگردەکانی ئەو، بەتایبەتی پێشەوا قازی موحەمەدی شەهید شانازی بەوەوە دەکرد کە شاگردی فەوزی بووە).(120) هەروەها باس لەوە دەکرێت کە کۆمەڵەی (خۆیبوون) لە ساڵی ١٩٢٩دا، مستەفا شەوقی وەکو نوێنەر دەنێرێتە شاری مهاباد، بەو مەبەستەی لقی رێکخراوەکە لە موکریان دابمەزرێنێ‌و نیشتمانپەروەرانی ناوچەکە لە دەوری ئاڵای (خۆیبوون) کۆبکاتەوە کە ئامانجی رزگاری کوردستان بووە. شەوقی (٣) ساڵێك لە مهاباد بەناوی پزیشکی دەمێنێتەوەو لەو ماوەیەدا بە هاوکاری قازی‌و خەڵکانی دی، پێگەیەکی قایم لەناو خەڵکدا پێك دەهێنێت تا ئەوەی پۆلیسی رەزاخان پێی دەحەسێ، ئەنجا بە ناچاری بەرەو ئەستەمبوڵ دەگەڕێتەوە.(121)

لە کۆتایی سیەکانیشدا رێکخراوێکی سیاسی بچووك بەناوی (پارتی ئازادیخوازانی کوردستان) بە سەرۆکایەتی (عەزیز زەندی) دامەزراوە، کە لە بەیاننامەیەکیدا مزگێنی هاتنی لەشکری سوڤیاتی‌و رزگاربوون لە کۆت‌و بەندی فاشیزم بە خەڵك رادەگەیەنێ، هەروەها خەڵك بۆ خەباتکردن هان دەدات بەمەبەستی بەدیهێنانی مافە رەواکانی گەلی کورد.(122)

بەم جۆرە بۆمان بەدیار دەکەوێت کە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم سەرەتای خەباتێکی رێکخراوەیی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و رووناکبیریی رێك‌وپێك‌و ئۆرگانیزەکراو بووە لەرێگەی کۆڕو کۆمەڵ‌و رێکخراوە جیاجیاکانەوە، کە بە دەستپێکی سەردەمی گۆڕانکاری‌و بەرەو پێشەوەچوونێکی ریشەیی دەژمێردرێت لە ژیانی خەڵکی ناوچەکانی کوردستانی ئێراندا. بەتایبەت مەڵبەندی موکریان، باری سیاسی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ئەو دەڤەرە چۆتە قۆناغێکی نوێوە، موکریان ببووە لانەی گەشەکردنی بیری ناسیۆنالیزم‌و هۆش‌و ئاگایی نەتەوەیی‌و ئازادیخوازانە.

---

(120) تاریك‌و روون: ١١.

(121) لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردیەوە: ١٤٧.

(122) الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية: ٢١٢.

هەروەها باری خوێندەواریو زانستو شیعرو ئەدەبیات لە سییەکانی سەدەی بیستو ماوەی نێوان هەردوو جەنگدا پێشکەوتنێکی بنەڕەتی بەخۆیەوە بینی.

۳. بزووتنەوەی رۆژنامەگەریو چاپو قوتابخانە

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەپاڵ خەباتی سیاسیو کۆمەلایەتی، رۆڵەکانی گەلی کورد پێیان نایە بوارو مەیدانی خەباتێکی تازەوە کە ئەویش خەباتی فەرهەنگیو رووناکبیریو رۆشەنگەری بوو، ئەوان پێیان وابوو کە بووژاندنەوەو گەشەپێدانی ژیانی ئەدەبیو رووناکبیری رۆڵێکی هەرە مەزن دەگێڕێ لە رزگارکردنی کوردان. دەستە چیلەی یەکەمی مەشخەڵو بلێسەی ئەم خەباتە رۆژنامەی کوردستان (۱۸۹۸) بوو کە لەلایەن رۆڵەکانی بنەماڵەی بەدرخانەوە بەڕێوەبردراوە. لەگەڵ ئەوەشدا کە رۆژنامەوانی کوردی لەچاو هی گەلانی دیکە درەنگ وەڕێ کەوتووە، ئەوا لە کوردستانی ئێرانیش زیاتر وەدواکەوتووە.[123]

لە رۆژگاری مەشروتەدا رۆژنامەکانی ئێران بەتایبەتی لەتارانو لە تەورێز رۆڵێکی گەورەیان لە وروژاندنی هەستو هۆشی خەڵکدا دەگێڕا، لەو سەردەمانەدا تەنها لە شاری تەورێز نزیکەی (۳۰) رۆژنامە چاپو بلاودەکرایەوە کە بۆ ئەو رۆژگارە شتێکی کەم نەبوو.[124] نۆبەرەی رۆژنامەوانیی کوردی لە کوردستانی ئێران گۆڤارێکی مانگانە بووە بەناوی (کوردستان) کە لە ساڵی ۱۹۱۲دا لەشاری ورمێ چاپو بلاوبۆتەوە، ئەم گۆڤارە ماوەی دوو ساڵ ژیاوەو[125] لەلایەن مسیونێرە ئەوروپییەکان لە ژێر چاودێریو سەرپەرشتی عەبدولرەزاق بەدرخانو بەهاریکاریو هەماهەنگی هەریەکە لە سەید تەهای شەمزینیو سمکۆی شکاك تا رۆژگاری هەلایسانی جەنگی یەکەم بلاوبۆتەوە.[126] لە ساڵی ۱۹۱۳دا عەبدولرەزاق سەرۆکایەتی کۆمەڵەیەکی کولتووریو رووناکبیریشی دەکرد لە (خۆی) بەناوی کۆمەڵەی (گیخاندی) کە ئامانجەکانی بریتی

---

(123) کوردو عەجەم: ۳۵۳.

(124)تاریخچە روزنامەهای تبریز در صدر مشروطیت: ۱٤.

(125) رابەری رۆژنامەگەری کوردی: ۱۹.

(126) بڕوانە:

- مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی: ٦١٠.
- رۆژنامەگەری کوردی لە عیراقدا: ٥٢، ۱۸۳.
- عەبدولرەزاق بەدرخان: ٥١.

بوون له: کردنەوەی قوتابخانە، دەرکردنی گۆڤارو رۆژنامەی کوردی، دانانی ئەلفوبێی تازەی کوردیو ناردنی لاوانی کورد بۆ دەرەوە بەمەبەستی خوێندن.[127]

له پاش کۆتایی هاتنی جەنگ هەردوو لاوی رووناکبیرو ئازادیخواز مستەفا شەوقیو محەممەد میهری لە ئەستەمبۆل تێکەڵ بە کۆمەڵی رووناکبیرو شۆڕشگێڕو ئازادیخوازانی کوردی دانیشتووی ئەوێ دەبنو لە خزمەتکردنی زمانو ئەدەبو بڵاوکردنەوەی رووناکبیری کوردی رۆڵێکی چالاکیان گێڕاوە.[128] مستەفا شەوقی بە هۆنراوە پڕ لە سۆزو کولو پاراوەکانی کە لەسەر لاپەرەکانی گۆڤاری (ژین ١٩١٨ – ١٩١٩)دا (کوردستان ١٩١٩-١٩٢٠)دا بڵاوی کردونەتەوە، هەستو هۆشی لاوانی کوردی هێناوەتە جۆشو خرۆش، ئەو مرۆڤە رووناکبیرە رۆڵێکی ئەدەبیو کولتووریو کۆمەڵایەتی تەنانەت سیاسی مەزنیشی هەبووە لەو سەردەمو رۆژگارەدا.

کەسی دووەم محەممەد میهرییە، کە لە بزووتنەوەی رۆشنگەریو رۆشنبیریو رۆژنامەوانی کوردیدا سەرەتای سەدەی بیست ئەستێرەیەکی دیارو مرۆڤێکی ناودار بووە. میهری کوڕی مەلا عەبدوڵلای دشەیی موفتی شاری سنە بووە، ساڵی ١٩١٢ دەچێتە ئەستەمبوڵو دەبێت بە یەکێك لە زاناو پارێزەرە هەرە گەورەکانی ئەو شارە،[129] تێکەڵاوی کۆڕی رووناکبیرو شۆڕشگێڕە کوردەکانی ئەوێ دەبێت، جگە لەوەی خاوەن ئیمتیازو مودیری مەسئولی گۆڤاری کوردستان بووە کە گۆڤارێکی نیوە مانگانەی (سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئەدەبیو زانستی) بووە لەماوەی ساڵانی (١٩١٩ – ١٩٢٠) لە ئەستەمبۆڵ بڵاوبۆتەوە، میهری بەردەوام بەهەر چوار زمانەکەی رۆژهەڵات وتارو بابەتی جۆراوجۆری تیادا بڵاوکردۆتەوە، نووسەر هاوکارێکی سەرەکی گۆڤاری (ژین)یش بووە، لە زۆربەی کۆمەڵە رۆشنبیریو سیاسییەکانی ئەستەمبوڵدا چالاکانە خەباتی کردووە، بایەخی بە زمانو رێزمانی کوردی داوەو لەم بوارەدا دوو کتێبی نوسیووە بە ناوی (مقدمه العرفان)و (ئەساس). ناوبراو تا پەنجاکانی سەدەی بیست لەسەر نووسینو خەباتی رۆشنبیری بەردەوام بووە چەندین وتاری بایەخداری لەبارەی زمانی کوردییەوە لە گۆڤاری (هەتاو)ی هەولێردا بڵاوکردۆتەوە[130]، لێرەدا

---

(127) بووژانەوەی رۆشنبیریو نەتەوەیی کورد: ١٤٠.

(128) ژین، کۆڤارا کوردی – ترکی: ٢٩.

(129) مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەدین سجادی، چ٢: ٥٩٩.

(130) گۆڤاری کوردستان (١٩١٩ – ١٩٢٠): ١٣.

وەکو روونکردنەوەی لایەنێکی پرشنگدار لە مێژووی رۆژنامەوانی کوردستانی ئێران پێویستە ئاماژە بە رۆژنامەی (کورد) بکەین، کە وەکو یەکەمین رۆژنامەی کوردی لە کوردستانی ئێراندا باسی کراوە. ئەم رۆژنامەیە هەواڵنامەیەکی حەفتانە بووە بەهەردوو زمانی کوردیو فارسی لەچاپخانەی (غیرەت) لەشاری ورمێ لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٢١ یەکەمین ژمارەی لێ بلاوبۆتەوە. ئەم ژمارەیە زمانحاڵو ئۆرگانی بزووتنەوەکەی سمایلخانی شکاك بووە. بە گوێرەی سەرچاوەکان ئەم ڕۆژنامەیە سێ جار ناوی گۆڕدراوە، سەرەتا بە ناوی (ڕۆژی کورد - شەوی عەجەم) بووە، پاشان بۆتە (ڕۆژی کورد)و ئەنجا (کورد). سەرنووسەرو بەڕێوەبەرەکەی مەلا محەمەدی تورجانی (قزلجی) بووەو تەنها ژمارەیەکی لێ بلاوکراوەتەوە.(131)

لە سەربردەی چاپو بلاوکردنەوەی رۆژنامەکە بەدیار دەکەوێت کە سمکۆ زۆر مەبەستی بووە رۆژنامەیەك دەربکات لە وێنەی زمانحاڵی بزووتنەوەکەی بێتو سووریش بووە لەسەر ئەوەی زمانی کوردی بکات بە زمانی رەسمیو سەرەکی رۆژنامەکە. وەکو چۆن پەتەو بەڵگەی ئەو باجو گومرگەی کە لە بازرگانانیان سەندووە هەم بە زمانی کوردی بووە هەم چاپکراویش بووە.(132) بەو هۆیەوەش نە ژمارەکانی گۆڤاری (کوردستان) کە لە ساڵی ١٩١٢ نە ژمارەکانی رۆژنامەی (کورد)ی سەردەمی سمکۆ کە لە ورمێ چاپو بلاوکراونەتەوە، هیچ ژمارەیەکیان تاوەکو ئەمڕۆ لەبەردەستدانین بۆیە ناتواندرێ تیشك بخرێتە سەر ناوەڕۆكو باسو بابەتەکانیان، تەنها ئەوەندە هەیە کە دەرچوونی بلاوکراوە گەلێکی لەو شێوەیە لە هەڵو مەرجی رۆژگارێکی وەهادا بە زمانی کوردی خۆی لە خۆیدا بە کارێکی گرنگو کاریگەر دەژمێردرێت سەبارەت بە بارودۆخی ژیانی سیاسیو فەرهەنگی گەلی کورد لە کوردستانی ئێراندا بەتایبەت بۆ سنوورو قەڵەمڕەوی ناوچەی موکریان.

لەم برگە زەمانیەدا دیسان ئاماژە بۆ رۆڵی کاریگەری قازی محەمەد دەکەین کە ئەو لە ساڵی ١٩٢٢ بەدواوە بەردەوام خەریکی وانەبێژیو دەرس گوتنەوە بووە، تا لە ساڵی ١٩٢٦ دەبێت بە بەڕێوەبەری (مەعاریف) لە مهابادو لەم پێناوەدا گەلێك فێرگەو قوتابخانەی لە ناوچەکە دامەزراندووە، لەوانەش یەکەمین قوتابخانە بۆ کچان لەو

---

(131) هەواری خاڵی (سەرجەمی نووسینی هێمن): ١٣.

(١٣٢) سەرچاوەی پێشوو: ١٥.

مەڵبەندەدا، لەپاشان لە ساڵی ١٩٣١ دەبێت بە قازی هەموو موکریان و تاوەکو ساڵانی جەنگی دووەم لەو پایەدا ماوەتەوە.(133)

هێمن لە باسی ساڵانی ١٩٣٠ سەردەمی رەزا شادا وێنەیەکی زیندووی لە ژیانی سیاسیو رۆشنبیری لە موکریاندا وەبەرچاو خستووە: (لەو سەردەمە تاریك تنوك و ئەنگوست لە چاوەدا لە مەڵبەندی موکریان بۆ بەرەبەرەکانی دەگەڵ سیاسەتی تواندنەوەی کورد، کۆمەڵێکی نهێنی لە زانایان و رووناکبیران و گەورە پیاوانی کورد بەرابەرایەتی مامۆستا مەلا ئەحمەدی فەوزی، سەیفی قازی، پێشەوای نەمر، قازی بۆکان، شێخ ئەحمەدی سریلاوا، گەلێکی تر لە رووناکبیرانی ئەو سەردەمە پێکهاتبوو کە ئامانجی ئەساسیو هەرە گەورەیان پاراستن و پەرەپێدانی زمان و ئەدەبی کوردی بوو، کتێب و رۆژنامەی کوردی کە لە عێراق بڵاودەبوونەوە بە زەحمەت پەیدایان دەکردو بە ئیحتیاتەوە بەسەر لاوانی بڕواپێکراودا بڵاویان دەکردنەوە تا فێری کوردی خوێندنەوە بن، ئەوان بە تایبەتی مامۆستا فەوزی، دەستەیەك لاوی رووناکبیری پێگەیاند کە لە دوا رۆژدا شاعیرو نووسەری زۆر خزمەتکارو بەناوبانگیان لێ هەڵکەوت).(134) دیارە هەنگاوی لەم بابەتە بەدەرکردنی گۆڤارو رۆژنامەو دامەزراندنی چاپخانەو کردنەوەی قوتابخانەو بە زیندوویی هێشتنەوەی زمان و ئەدەب و کولتووری کوردەواری ئەگەر چی سەرەتاییو تاك و تەراو لەم مەلاو لەولاش بووبێت، ئەوا وەکو بەشێك لە پرۆژەیەکی ستراتیژی سەیر دەکرێت کە کورد لە بواری فەرهەنگ و رۆشنگەریدا پێی هەڵساوە، لەئاکامدا رەنگدانەوەی قووڵی بەسەر پێشکەوتن و ژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتیو رۆشنبیری گەلی کورد لە مەڵبەندی موکریاندا هەبووە کە وەکو لانکێکی بیری سەربەستیو ئازادیخوازی لە مێژووی کوردستاندا حیسابی بۆ دەکرێت.

---

(١٣٣) دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر: ٢٥٨.

(١٣٤) پێکەنینی گەدا: ٦ — ٧.

بەشی دووەم

شـــاعیرانی نـــاوچەی موکریـــان
نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم

باسی یەکەم

١. مەلا مارفی کۆکەیی

أ. کورتەیەکی ژیاننامەو ناساندن:

شاعیر وەرە قوربانی قەریحەو قەڵەمت بم
بینووسە لە بۆ ئاکرەوو ئامێدو لورستان
بۆ میللەتی بێچارەیی بێ ساحێبو سەردار
بەخسوس تەبەقەی کوردی عیراق‌و عەجەمستان
بۆ ئاتییە فکرێکی بکەن فرسەتە ئەورۆ
تاکەی دەبنە چاو لەبەرو ئالەتی دەستان

گ/ نیشتمان، ژ/ ١: ٢٤

ئەگەر لە دەروازەی ئەم بانگ‌و هاوارەی (شاعیر)، کە هەندێ جار وەکو نازناو یا تەخەلوسی شاعیر خۆیەوە لە شیعرەکانیدا هاتووە، بچینە نێو دنیای هونەرو داهێنانی شیعرو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان، ئەوا شوێنی بڵند گۆی ڕێنیسانسی شیعری ناوچەی موکریان لەنیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا بۆ شاعیری جەربەزەو بلیمەت مەلا مارفی کۆکەیی دەبێت. ماوەی ژیانی ٧١ی سالە مەلا مارف (١٨٧٤ – ١٩٤٥)ماوەیەکی مێژوو سازو پڕ کارەسات بووە، کە مەلا مارف کۆکەیی نەتەوەکەی خۆی هەستپێکردووە، بۆیە دەنگی خۆی لێهەڵبڕیوەو هاوار دەکا:

بۆ بێ خەبەرن دەوری جەهاڵەت سوپەری بوو
بێ نووورە چرای جامیعەیی با دەپەرستان
ئەورۆکە لە فەن‌و هونەرو عیلم‌و سەنایع
هەر کوردە کە بێ حیسسەیە، باقی هەموو وەستان

گ/نیشتمان، ژ/ ١ :٢٠

کۆکەیی لە ساڵی ١٨٧٤ لە گوندی (حاجی خۆش)ی محالی شارویرانی مهاباد لە دایك بووە، لە تەمەنی ١٢ ساڵیدا بۆ خوێندن روو دەکاتە سلێمانی و لە خانەقای (مەحوی) ماوەی دوو ساڵو نیو دەمێنێتەوە، پاشان بۆ دەڤەری خۆیان دەگەڕێتەوەو لای زانایانی نێوداری موکریان (مەلا محمدو مەلا عەلی تورجانی زادە) خوێندن تەواو دەکات. لە گوندو دێهاتی ئەو ناوە، (قاجری، سەید ئاوا، شاریکەند، قەرەکەند، زەنبیل، قەرەگوێز، دەروێشان) بە مەلایەتیو پێشنوێژیو تەدریسەوە ساڵانێك دەباتە سەر. لە ساڵی ١٩٢٤ رووداوی کوژرانی کوڕە گەورەکەی (مەلا عەلی) بە دەسیسەی نۆکەرانو شاپەرستان، دەبێتە هۆی ئاوارەبوونی مەلا مارفو بەناچاری روو دەکاتە شاری مهابادو لە مزگەوتی (شادەروێش) دەگیرسێتەوە.

لە موکریان کە باس لە مەلا مارف بکرێ، یەکەم شت باس لەو هەژاریو نەداریو دەست تەنگیو کلۆڵیو نەگبەتییە کە ئاڵقاوی سەرتاپای ژیانی بووەو یەخەی بەرنەداوە. هێمن لەو بارەیەوە دەڵێ:(بەڵێ من پیاو بووم کە "شاعیرێك" بە کوێری لە برسانو لە خەمان عەمری خوای بە جێ هێنا. دیبوومو دەمزانی چەند زاناو خوێندەوارە چەند کۆمەڵناسە).[1] هاواری شاعیر شەرحو زبانحاڵی باری ناهەمواری خۆیەتی، ئەگەر بزانین لەدوا ساڵانی تەمەنیدا لە بینایی چاوانیش بێ بەش بووە:

لە سەربانی سەرم ڕاوەستە، تاوێکی تەماشاکە
کە پیریو فەقرو بێ چاوی چڵۆنم پێ دەکەن بازی
بەسەرماندا دەڕێژن گێژە لووکەی نەگبەتو میحنەت
غوباری ئیفتیقارو تۆزی دەردو گەردی بێ وازی
غەمو دەردو بەڵا، چین چینو سەف سەف دەورەیان داوم
وەکو ساڵلاتو ساحێب مەنسەبانی شوورەوی و تازی
لەبەر هەیوانو نێوحەوشو حەساری مەسجیدی جامیع
بە تەنیا دێو دەچم وەك لەگلەگی مەشهوری دەریازی

دیوانی مەلا مارفی کۆکەیی:٢٠.

مەلا مارف شاعیرێکی بلیمەتو زرینگ بووە، پێش سەردەمی خۆی کەوتووە، لەکاتێکدا ئەو لە کۆمەڵێکی خێڵەکیو نەخوێندەوارو دواکەوتوودا هەڵکەوتووە،

---

(١) هەواری خاڵی: ٩٨.

کەچی هەستو هۆشی لەسەرەوەی ئاستی تێگەیشتنی دەوروبەرەکەی بووە، بەگوێرەی ئەو هێماو ئاماژانەی لە ناوەرۆکی بەرهەمەکانیدا دەخوێندرێنەوە:

- شاعیر ئاگاداری تەواوی لە پێشکەوتنەکانی زانستو تەکنیکو سەنعەت لە دونیادا هەبووە، بۆیە میللەتەکەی هانداوە کە خۆ لە باوەڕو ئیعتیقادی کۆنو تەقلیدی دەربازکەنو لە هەوڵی پێراگەیشتنی هونەرو سەنعەتەکانی ژیانو دونیای هاوچەرخ دابن:

ئەورۆ لە فنونو هونەرو عیلمو سەنایع
هەر کوردە کە بێ حیسسەیە، باقی هەموو وەستان
بڕوانە لە نووری هونەرو شەمعی مەعاریف
تاریکە شەویش ڕۆشنە بۆتە قەمەرستان
گوێ بگرە لە رادیۆ کە بەیەك سانیە دێنێ
باسو خەبەری لەندەنو پاریسو لەهستان
بێ عیلمی سەبەب بوو کە بەخۆڕایی لەدەس چوو
میسرو حەبەشو شامو عیراقو عەرەبستان

دیوان: ١٨.

ـ هەستو هۆشی نەتەوەخوازیو میللەت پەروەری شاعیر لە ئاستێکی گەشاوەو پێشکەوتوودا بووە، بۆیە (مەلا مارف لە دەورانی خۆیدا بە شاعیری پێشکەوتوو ناسرابوو)،[٢] لە کاتێکدا دەبینین مانۆرە سیاسیەکان بەنهێنیو بە ئاشکرا لەنێوان زلهێزەکانی دونیاو وڵاتانی ئیستعمارگەر لە ئارادابوو بۆ بەشینەوەی میراتی وڵاتانی ڕۆژهەڵات، بێ ئەوەی حیسابو کتابێك بۆ گەلانی ژێر دەستەو بەشخوراوی ناوچەکە بکەن، لە کاتێکدا لە ڕۆژێکدا دەیان پەیمانو بەڵێن دەبەستڕانو رادەگەیەندرانو لەژێرەوەش پایماڵ دەکران، لە ڕۆژگارێکدا کە هێشتا هاتنە ئارای قەوارەیەکی سیاسی بۆ کوردو پێکهاتنی سیستمێکی حوکمڕانی لە شێوەی جەمهوریەتێکدا (لە وێنەی کۆماری دیموکراتی کوردستان)، لە دڵی مێژوودا نووستبوو، مەلا مارف مانیفێستی سیستمێکی سیاسی بۆ گەلی کورد پێشنیار دەکات (دامەزراندنی جمهوریەتێك لە کوردستان) کە ڕەنگە کەم کەس بەخەیاڵیش پەی پێ بردبێت!

---

(٢)مەلا مارفی کۆکەیی، گ/ سروە، ژ/٢٥ : ١٩.

بــــرا بــــيری چــــرايێكی بكــــەن، تاريكــــە شــــەودادێ
قيــــامێكی بكــــەن تــــا فرســــەتە بيكــــەن بــــە جمهــــوری

گ/ نيشتمان، ژ/٥: ١٩.

- مەلا مارف زاتێكی حەق گۆو خاوەنی هەڵوێستی بوێرو ئازايانەبووە،[٣] لەوەش نەپرینگاوەتەوە کە رەنگبێ بەیانی باجی ئەو هەڵوێستانەی بدا، یا کردارو رەفتاری دوو فاقیو ناپەسەندی ئاغاو خانو سەرەك خێڵەکانی ناوچەکە لەبەرامبەر دەسەڵاتدارانی بێگانە لەلایەكو، دەرحەق بە جوتیارو رەشو رووتو رەعیەتەکانیان لەلایەنێکی دیکە قبوول بکات. ئەو هاتووە زۆر بە تووڕەیی شۆڕشو لەشکرکێشی سمایلائاغای شکاکی بۆ سەر شاری سابلاغ ریسواو شەرمەزار کردوە:

شــــاعیر عمــــوومی کەوتنــــە مــــەقالاتو بۆڵــــە بــــۆڵ
مــــەتحی وەتــــەن دەکــــەن، بــــە قەســــیدەی شــــڕو شــــڕۆڵ
تــــەعریف دەکــــەن لــــە میللــــەتی کــــوردی بــــە ســــەد زمــــان
پــــاك بوونــــە چاووشــــێکی بــــەبێ دەمبــــەگو دەهــــۆڵ
کــــوردیش چ کــــوردە، میللــــەتی خــــۆ خــــۆرە پێکــــەوە
بــــۆ گیــــانو مــــاڵی یــــەکتری سمکــــۆڵ دەکــــەن لــــە خــــۆڵ

تا لە کۆتاییدا دەڵێ:

مەیرپێــــسە بەســــیە شــــاعیری چــــەپرەك بلــــێ بلــــێ
رەبــــبی وڵاتــــی کــــوردی ببینیــــن بــــە چــــۆڵو هــــۆڵ

دیوان: ٤٨ .

مەلا مارف شاعیرێکی واقیعی بووە، پێی لەسەر عەرزو لە هەناوی کۆمەڵەکەی خۆیدا ژیاوەو ژیانی لەگەڵ گێرەو کێشەی زۆر تێکەڵاو بووە. گرفتاریو نەداریو کوێریو نابینایيو سەرباری ئەمانەش، گێچەڵ و هەراسانی لە چنگ ژاندارمو پۆلیسی رەزا شا، لە شیعرێکی جواندا بە وردی ئەم هەلومەرجەی دەوری ژیانی داوە باس دەکات:

(٣) ناودارانی موکریان، عبدالله سەمەدی، www.dengekan.com

مودەتێکــــە نەفـــسی حیـــز حـــوکمی خـــراوم لێـــدەکا
هـــەر بەقـــەهرو کینـــە دەروانێـــتو چـــاوم لێـــدەکا
هەرچـی فیکـری لێدەکـەم ڕێگـای خەلاسـیم بـۆ نییـە
بـــەو چـــلەی زســـتانە داوای تـــاوو ســـاوم لێـــدەکا
دەچـــمەوە مـــاڵ، مـــاڵو منـــداڵ دێـــنو دەورەم لێـــدەدەن
یـەك تەمـــەننای قەنـــدو چـــا، یـــەك نـــانو ئـــاوم لێـــدەکا
روو لـــە بـــازاڕی دەکـــەم ئـــەمجارە ئـــەڕبابی تەلـــەب
هـــەر کەســـێ تووشـــی دەبم داوای دراوم لێـــدەکا
دەچـــمە ســـەر چـــۆمو خیابـــان، یـــەك نەفـــەس ئاســـوودەبم
شـــارەبانی حـــازرەو داوای کـــڵاوم لێـــدەکا
دەردی بـــەدتر لـــەم هـــەموو دەردانـــە دەردی پیرییـــە
جـــەرگی لـــەت لـــەت کـــردووم، داوای هـــەناوم لێـــدەکا
ســـەیری خۆشـــتر مـــن کـــە (مـــەعروف)م لـــەنێو ئـــەو شـــارەدا
تـــازە ئیحـــسائییە داوای ئیـــسمو نـــاوم لـــێدەکا

دیوان: ٣٤.

کۆکەیی وەك لەمەیدانی بیری سیاسیو نەتـەوەخوازیو نیشتمان پەروەریـدا شـاگردی بلیمـەتی حـاجی قـادری کـۆیی بـووە، لـە مەیـدانی وەسـفو ستایـشی سروشـتی پـاکی نیشتمانیـشدا قەسـیدەیەکی بـەهاری رازاوەی هۆنیوەتـەوە کـە لەگـەڵ قەسـیدە بەهارییەکەی حاجیدا بەرامبەرن، لەگـەڵ ئـەوەدا کە باسـی خێـوەتی گـوڵو گـوڵزارو شەونمی سەر رووی لالەزار دەکات لە دەشتو دەر، بـە پلارو لاقرتـێ سـەرو پۆتـەلاکی وشکە سۆفیش دەکوتێتەوە:

ســـۆفی وەرە هـــەنگامی گـــوڵ و فەســـڵی بـــەهارە
وەختـــی تـــەرەب و عـــەیشو دەمـــی گەشـــتو گـــوزارە
پیـــشەو عەمـــەلت حیلەیـــە، تـــەزویرو ڕیایـــە
تـــۆ بەشـــقی خـــوا دا پـــێم بلـــێ ئـــەم کـــارە چـــە کـــارە
بـــەم ڕیـــشەوە تاکـــەی دەبـــڕی ریـــشەیی عـــومرت
ئـــەم ڕیـــشە مەگـــەر تیـــشەیە یـــا شـــەققە مـــشارە

. تێفکــــره تەماشـــاکه لـــــه کووچــــەو لـــــه خیابـــان
ســـــۆزی نەیـــــه نەشـــئەی مەیـــــه ئـــاوازەیی تـــاره
پـــۆل پـــۆل ســـــەفی مەحبووبـــــه لـــــه گـــوڵزارو چـــەمەندا
تـــۆ دێـــوی مەگـــــەر مـــــەنزڵی تـــۆ هـــــەر لـــــه موغـــاره
رایخـــــستووه فەرڕاشـــــی ســــــەبا فەرشـــــی زومـــــەڕەد
وەك ئەتڵەســـــی یەکڕەنگـــــه بـــــەبێ گـــــەردو غوبـــاره

دیوان: ١٥.

کۆکـەیی بـەوە ناسـراوە کـە بـەهۆی نـەداری‌و دەسـت تـەنگییـەوە رووی کردۆتـە پیـاو چاك‌و خواپێداوەکانی موکریان‌و شیعرو قەسیدەی ستایش‌و پیاهـەلگوتنی لـە شێوەی (سـواڵنامە)دا بـۆ نووسـیون، هـەزار لـەو بارەیـەوە دەگێڕێتـەوەو دەڵـێ: نیزامـی‌و فیردەوسـی‌و...زۆربـەیان لـەو شـاعیرە گەورانـە بـە سـواڵکەری ژیـاون، ئەوانـەی خـۆم دیتمن‌و زۆر لە خـۆم شـاعیرتر بـوون، وەك مـەلا مـارفی کۆکـەیی، قەسـیدەیەکی سـەد بەیتی بۆ تاجرێك دەنووسی دەیگەیاندە تەشقی عاسمان، نیـو کیلـو گۆشـتی دووتمـەن بایی بۆ دەنـارد....یـا ئـەوەتا سـواڵنامـەی بـۆ هـەرە پیـاوی خـوێڕیش دەنووسـی‌و ئیـوا هـەبوو پـارەی دە نـانی بـۆ نـەدەنارد.[٤] بـەڵام نێـوانی لەگـەڵ سـەیفی قـازی شـاعیری هاوتەمـەنی خـۆش بـووەو وا هـەبووە بـە نامـەی شـیعری پریاسـکەی دڵـی خـۆی بـۆ کردۆتەوە:

رایـــەڵ‌و پـــۆی تێکـــچووە ماشـــێنەکەی چـــەرخی فەلـــەك
هـــەروەکو ئـــەوزاعی مـــن ئـــاڵۆزو دەرهـــەم بەرهەمـــه
چـــون بەهـــەر شـــکڵێ لـــە مـــەزووعات و مـــەحمولاتی خـــۆم
هـــەر قیاســـێ هەڵدەبەســـتم بـــێ نەتیجـــەو ئەعقەمـــه
مەســلەحەت وایـــه کـــه شـــەرحی حـــاڵی خۆمـــت پـــێ بڵـــێم
تـــا بزانـــی زەخـــم‌و دەردم بـــێ دەواوو مەرهەمـــه
هـــیچ درۆ ناکـــەم جـــەنابی (ســـەیف) ئەگـــەر بـــاوەڕ نەکـــەی
بـــەو خودایـــەی خـــاڵقی کورســـیی و عەرشـــی ئـــەعزەمه

دیوان: ٣٣.

---

(٤) چێشتی مجێور: ٣، ٤٥.

کۆکەیی بەهەر چوار زمانی کوردی، فارسی، عەرەبی‌و تورکی شیعرو هۆنراوەی داناوە، جگە لە دیوانی شیعرە کوردییەکانی، دیوانێکی فارسی چاپکراویشی هەیە کە لە ساڵی ١٩٦٢ لە پاکستان لە ٢٠٨ لاپەڕەدا لەلایەن محمد ئەمینی میسری (سەیدیان)ەوە لە چاپ دراوە. شیعرە فارسییەکانی چی لەبەر شیعرە کوردییەکانی کەمتر نییە، یەکێك لە گرنگترین بەرهەمە فارسییەکانی پارچە پێنجینێکی (٢٤) بەندییە کە چ لە بواری کۆمەڵناسی کۆمەڵی کوردەواری بێ، چ وەکو لاپەڕەیەکی مێژووی موکریان بەرهەمێکی ئەدەبیی گرنگ‌و بایەخدارە.[٥] هەروەها پێنجینێکی فارسی ناوداریشی لە بۆنەی مەرگی ناکامی مەلا عەلی کوڕی داناوە، کە بەندی دەستپێکی زۆر ناوبانگی پەیداکردووەو لەناو خەڵکیدا بڵاوبۆتەوەو بووە بە ناسنامەی مەلا مارف، کە دەڵێ:

منم آن شاعر معروف بهر شهرٌ بلد
مرکز دایره بخت بدو گالع بد
برسرم تاخته یك لشکر بیحدٌ عدد
نفراتش همه خون خوارتر از ببرو أسد
افسرانش همه داو السرگان اندو کٚبه[٦]

کۆکەیی لە کۆتایی قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی) کە لە بۆنەی کارەساتی لافاوی شاری مهابادا گوتویەتی لۆمەی خۆی دەکات‌و دەڵێ:

مەقامی تۆ نییە وەعزو نەسیحەت شاعیری سووتاو
وەکو پەروانە بۆ دونیا بڕۆ لەم خەڵکە خۆت لادە
شیعارو مەسلەکی ئەشعاری تۆ تەنقیدو تەمجیدە
بەکارت نایە ئەم مەیدانە ئەسپی خۆت لەوێ لادە

دیوان: ٤٤.

ئەنجا (تەنقید)ی کۆکەیی هەندێ کەرەت دەگاتە رادەی ئیشاندنی هەندێ کەس‌و هەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتی، با لە ژێر پەردەو پەرۆی شێخ‌و خەلیفەو ئاینداریشدا

---

(٥) پێنج خشتەکییەکی فارسی مەلا مارفی کۆکەیی، عەبدوڵڵا سەمەدی، www.dengekan.com

(٦) دیوان ملا معروف متخلص بشاعر کوکی: ٧٤.

حەشار درابێت. هەڵمەتی پلینگانەی شاعیر لێرە بۆ سەر خانەقای خەلیفەیەکی شێخانی زەنبیلە، دیارە رەفتارو هەڵسوکەوتی نەکەوتۆتە بەر دڵی شاعیر بۆیە خانەقاکەی بە (مەکتەبخانەی تەدلیس) ناوزەد دەکاو بەم جۆرەش خەلیفە دەشێلێت:

تەماعم بوو بکەم مەدحی خەلیفەی شاهی زەنبیلی
کە تێفکریم لە قووەت خاریجە تەشریح و تەفسیلی
لە باب و فەسڵی تەزویرو ریا هێند چوستو چالاکە
هەموو کەس خۆ دەپارێزێ لە مەکرو کەیدو تەزلیلی
وەکو جەردەی موسەلەح دەچێتە سەر رێگەی موسوڵمانان
بە ئیمان ئیکتیفا ناکا دەکا نەزعی سەراویلی
هەموو رۆژێ لە مەکتەبخانەی تەدریس و تەدلیسی
دەنووسن سەد جەوازی نومرە یەك روتبەی عەزاریلی
بەریش و سورەتو عەممامەو شکڵ و هەیولائی
بە لەحنی نازك و قەولی ئەکازیب و ئەباتیلی
فریوی جاهیلی وەحشی دەدا بێچارە نازانێ
مەقام و مەنزڵی ئیبلیسە ریشوو پێچ و مەندیلی
أيا مَن قُلتَ أنَّ الشعرَ عِصيانٌ وَ نُقصانٌ
لكم إحسانكم يا لائمي، نقصي وذنبي لي

دیوان: ٧٢.

دوا دێری قوفڵی پارچەکە بەروونی باڵادەستی و توانای شاعیرانەی مەلا مارف، بەسەر زمان و سەبکی غەیری کوردیش لە هۆنراوەدا نیشان دەدات.

شیعر لە کۆمەڵێکی نەخوێندەوار، غەرقی دابوو دەستووری خێڵەکی و دەرەبەگایەتی وەکو موکریانی ساڵانی (١٩٢٠ – ١٩٤٠)ی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، هەر دەبێ خاوەنی پەیامێکی کۆمەڵایەتیی هاندەرو هوشیارکەرەوە بێت. بە زمان و بەیانێك بدوێت تاوەکو خەڵکەکە تێی بگات و لێی حاڵی بێت، لێرەوە مەلا مارف وەکو زانایەکی چاکەخوازو چاکسازی کۆمەڵایەتی، بە چەکی شیعرو هۆنراوە، هاتۆتە مەیدانی هاندان و تین وەبەرنانی کۆمەڵگاکەی، تەوس و پلاری تێگرتوون، کەم و کورتی و

ناشرینییەکانی ئاشکرا کردوون، رەخنەی لێ گرتوون‌و ڕێگای دروست‌و چاکەو پێشکەوتنی بۆ دەستنیشان کردوون.
بۆیە شاعیر لەم بوارەدا پێشەنگەو لە بەرهەمەکانیدا چەمك‌و ناوەڕۆکێکی سەر بە قوتابخانەی ریالیزمی دەربڕیوە. ئەگەرچی لە چوارچێوەو شێوەی دێرینی شیعری عەرووزیشدا لاینەدابێت. لە موکریان لە پێش مەلا مارف شاعیرێك بەدی ناکەین ئەوەندە خەمخۆرو بەتەنگ پێشکەوتن‌و سەربەستییەوە بوو بێت، ئەوەندە دژ بە داب‌و نەریتە کۆمەڵایەتییە باوەکان وەستابێت، ئەوەندە واقیع بینانانەو بێ پەردە دەردو دەرمانەکانی دەستنیشان کردبێت. ئەوەندە داکۆکی لە بیری زانستی کردبێت‌و پەرۆشی قەوم‌و نیشتمانەکەی بوو بێت. بەر لەوەی ئەم چەند دێرە بە کۆتا بهێنین وا چاکە پەنجە بۆ راستییەك رابێڵین کە ئاوایی (کۆکە) جگە لە مەلا مارف زێدی دوو شاعیری ناوداری دیکەی موکریانە، یەکەمیان مامۆستا (عەباسی حەقیقی)یەو ئەوی دیکەش (خالەمین)ە. کۆکەیی لە ساڵی (١٩٤٥) کۆچی دوایی کردووەو لە مەهاباد سەری ناوەتەوە.

ب. رابەری سەرچاوە سەبارەت بە ژیان‌و بەرهەمی شاعیر:

١. گۆڤاری نیشتمان ١٩٤٣- ١٩٤٤ زمان حاڵی (کۆمەڵەی ژێکاف)، جەمال نەبەز، بنکەی چاپەمەنی ئازاد – سوید، ١٩٨٥.

مەلا مارف هێشتا لە ژیان دابووە کە گۆڤاری نیشتمان لە مەهاباد دەرچووەو بڵاوبۆتەوە، لە بەرپۆەبەری بەرپرس‌و بڵاوکەرەوەی گۆڤارەکەش (عەبدولرەحمانی زەبیحی) نزیك بووە،[٧] لە ژمارەکانی (١)، (٣، ٤)، (٥)، (٦)ی نیشتماندا چوار پارچە شیعری نیشتمانیی مەلا مارف بڵاوبۆتەوە، واتا لە هەر ژمارەی پارچەیەك بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە گۆڤارەکە لە ساڵانی (٤٣ – ٤٤)دەرچووەو مەلا مارفیش لە ساڵی ١٩٤٥دا وەفاتی کردووە. دیارە ئەم بەرهەمانە دەبنە دوایین ئەزموونەکانی شیعری ئەو،[٨] لەوێدا لە ژێر نازناوی (شاعیرێکی بەناوبانگ – بوێژێکی ناودار) ناوبراوە. دیارە هەڵومەرجەکە وای خواستووە کە ناوی راستەقینەی شاعیر ئاشکرا نەکرێت وەکو دابی زۆر لە نووسەرانی گۆڤارەکە. دواتر تەنها یەکێك لەم هۆنراوانەی

---

(٧) دیدار لەگەڵ مستەفای کۆکەیی (نەوەی شاعیر)، مەهاباد، ئەیلولی ٢٠٠٥

(٨) برا بیری چرایێکی بکەن، عبدالله سەمەدی، www.dengekan.com

(بە دەستکارییەوە) لە دیوانەکەیدا چاپ کراوەتەوە، ئەم چەند بەرهەمە بۆ هەڵسەنگاندن و ناسینی بیرو باوەڕی شاعیر زۆر بایەخدارن.[9]

٢. گۆڤاری هاواری کورد، ژمارە (١)، رەزبەری ١٣٢٤/ ١٩٤٥. وتارێکی لەلاپەڕە (٧ - ٨)دا بڵاوکردۆتەوە لە ژێر سەردێری: کوردی بەناوبانگ - مەلا مەعروفی کۆکی، ئەم وتارە تەنها چەند مانگێك لە دوای کۆچی دوایی شاعیرەوە نووسراوە، بۆیە لەم لایەنەوە بایەخی بەدیار دەکەوێت.

٣. دیوانی مەلا مەعروف کۆکەای، سیدیان، مەهاباد، ئیران، ١٣٤٦/١٩٦٧.

دیوانێکی پڕ لە هەڵەو پەڵەیە، کەمو کورتی زۆری تێدایە هەم سەرجەمی شیعرو بەرهەمەکانی شاعیری تێدا کۆ نەکراوەتەوەو هەمیش دەستکاری بەرهەمەکان کراوەو لێی زیادکراوەو شتی خراوەتە پاڵ. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا تا ئێستا سەرچاوەیەکی باشە سەبارەت بە ژیان و بەسەرهات و سەربردەی مەلا مارف، هەروەها بەشی هەرە زۆری بەرهەمە کوردییەکانی شاعیری تیادا کۆکراوەتەوە. سەبارەت بە مێژووی ژیانی شاعیرو ساغکردنەوەی بەرهەمەکانی لە هەموو ئەو وتارو سەرچاوانەی کە دواتر نووسراون پشت بە زانیارییەکانی ئەم دیوانە بەستراوە.

٤. دیوان ملا معروف متخلص بشاعر کوکی، ئەمە دیوانی شیعرە فارسیەکانی شاعیرە، بەخەتێکی نەستەعلیقی جوان نووسراوەتەوەو هەر بە هەوڵ و کۆششی (سیدیان) خۆی لەساڵی ١٣٤١/١٩٦٢ لە پاکستان لە ٢٠٨ لاپەڕەدا لە چاپدراوە. بەشی زۆری بەرهەمەکانی ئەم دیوانە لە غەزەل و قەسیدەو تەرکیب بەند پێکهاتوون، مەلا مارف یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی کە لە نەزمی فارسیدا لە ناوچەی موکریان دەستێکی زۆر باڵای هەبووە.

٥. گلزار شاعران کردستان — سید عبدالحمید حیرت سجادی، تهران، ١٣٦٤.

٦. مێژووی وێژەی کوردی، صدیق بۆرەکەیی (صفی زادە)، بەرگی-٢، انتشارات ناجی-بانە کردستان، ١٣٧٠.

٧. تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، انتشارات رهرو، مهاباد، ١٣٧٣.

٨.تاریخ فرهنگ وادب مکریان، ابراهیم افخمی، جلددوم، ناشر: محمدی سقز، ١٣٧٣.

٩. شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی، تهران، ١٣٧٥.

١٠. چێشتی مجێور، هەژار، پاریس، ١٩٩٧.

---

(٩) سەرچاوەی پێشوو.

١١. زانایانی کورد، محمد سالّح ئیبراهیمی (شەپۆڵ)، چاپەمەنی سەقز (محمدی)، ١٣٧٩.
١٢. تاریخ مشاهیر کرد، بابا مردوخ روحانی، جلد دوم، تهران، سروش، ١٣٨٢.
١٣. کۆمەڵێك وتارو باسی جۆراوجۆر لە بارەی مەلا مارف لە بەرگەکانی رشتەی مرواری و گۆڤارو رۆژنامەکانی وەکو (سروە، مهاباد، رصد..) بڵاوکراونەتەوە.
١٤. سید عەبدولای سەمەدی مهابادی لە سایتی: www.dengekan.com دوو لێکۆڵینەوەی سەبارەت بە شاعیر بڵاوکردۆتەوە، یەکێکیان سەبارەت بەو چوار پارچە شیعرەیە کە لە کاتی خۆیدا لە ژمارەکانی گۆڤاری نیشتماندا بڵاو بوونەتەوە، دووەمیان سەبارەت بە ساغ کردنەوەو لێکدانەوەی پێنجینە فارسییە نێودارەکەیەتی.

باســـــى دووەم

٢. ئەبولحەسەنی سەیفی قازی (سیف القضات)

أ. ژینامەو ناساندن:

یەکێکە لە شاعیرو پیاوە مەزنەکانی ناوچەی موکریان، برا بچووکی میرزا فەتاحی قازیو قازی عەلی بووە، مامی پێشەوا قازی محمدو سەدری قازیو باوکی حەمە حوسێن خان (شەهیدانی چوارچرا)ی کۆماری کوردستان بووە.[١٠] لە (مانگی بانەمەڕی ١٢٠٠ای هەتاوی – ٢٨ نیسانی ١٨٧٦) لە شاری سابلاغ هاتۆتە دنیاوە، میرزا قاسمی باوکی پیاوێکی زاناو پێشەوای ئاینی ناوچەکەو قازی شار بووە.[١١] لەو شوێنەوارە پڕ لە زانستو بەهرەیە پێگەیشتووە، شارەزایی لە ئەدەبو سیاسەتو زانستو زانیاریدا پەیداکردووە، لەلای مەلاو زانا ناودارەکانی موکریانی ئەو سەردەمە خوێندوویەتی تا بە پلەی مەلایەتی گەیشتووە، ماوەیەك لە مەهابادو لە دواییدا لە گوندی (گویگجەلی) کە مەڵبەندێکی خۆش ئاوو هەوایەو لەسەر چۆمی جەغەتوی نزیك میاندواوە، جێگیر دەبێتو ژیان بەسەر دەبات. تا لە ڕێبەندانی ١٣٢٣/ ١٩٤٤ کۆچی دوایی دەکات.

سەیفی قازی گەورە پیاوێکی زاناو ڕووناکبیرو خوێندەوارو کارامەو بە ئەزموونی موکریان بووە، (زیاتر خەریکی کاری سیاسیو کۆمەڵایەتیو کشتوکاڵو موڵکداری بووە، سۆفیو دڵتەڕ بووە، شاعیری پیشەی هەمیشەیی نەبووە، کەچی لە ڕیزی شاعیرە بەرزەکان دەژمێردرێ، جگە لە زەوقی شاعیری کۆمەڵناسو مێژووزان بووە).[١٢]

هێمن لەو باسەیدا کە بەناونیشانی (مامۆستای شاعیرانی موکریان) لە بارەی سەیف نووسیویە، دەڵێ: (سەیفی قازی خۆی قوتابخانەیەکی نوێی لە ئەدەبی کوردیدا کردۆتەوە، بە یەکەمین شاعیری کوردستانی ئێران دەناسین کە بای داوەتەوە سەر

(١٠) هەواری خاڵی: ٣٤.

(١١) دیوانی سیف القضات: ١٤.

(١٢) هەواری خاڵی: ٣٥.

ئـەدەبی فولکلـۆری کـوردیو بـە زمـانی زەحمەتکێشانو رەنجبـەرانی لادێ شـێعری گوتووە، تێکۆشاوە تەعبیری ناسكو رەسەنی کوردانە لە شێعری ساکارو جوانو رەوانی خۆیـدا بگونجێنـێ، وشـەی پـەتیو رەسـەنی کـوردی لـەکار بێنـێو زمانەکـەمان بـە چەشنێکی وەستایانەو شارەزایانە بژاربکاو، وشەی بێگانەو نامۆی لـێ دەرباوێـژێو بـە شایەدی هەموو زمانناسێك لەم کارە بە کەڵکەدا زۆر سەرکەوتووە.)[١٣]

لە پارچە شیعری (تفلّی دڵ)دا شاعیر بە پێڕەوی لەشاعیرانی کلاسیکی پێشی خۆیـدا دەڵێ:

دایـــم دڵـــم بـــە ناڵـــەو زاریو فیغـــان دەڵـــێ
خـــۆش بـــەو شـــەوەی کـــە رۆژی روخـــی دڵبـــەرم هـــەڵێ
تفلّـــی دڵـــم گـــرۆی شـــەکەری لێـــوی گرتـــووە
بـــەو دوو هـــەنـــارە ژێـــری کـــەوە، بـیـخـــە بـاغـــەڵێ
زولفـــت وەلادە رووت بنوێنـــە بـــە دەفعـــەیێ
شـــەو رابـــرێ، ســـتارە نـــەمێـــنێ، قـــەمـــەر هـــەڵێ
بـــەو زولفـــە میروەحـــەت مەکـــە مـــەنعم لـــە شـــەهدی لێـــو
تـــەیـــرێـــکە دڵ زەعـــیـــفـــە، دەتـــرســـێ لـــە داوەڵـــێ
ئـــەو قافیـــەت بەســـانی دڵـــی مـــوددەعی حەســـەن
تـــەنگە، درەنـــگە، مـــەیلی بـــە جـــەنـــگە، هـــەڵێ، مـــەڵێ

دیوانی سیف القضات: ٣٣

(هێرش) لە مەڕ شیعرو پێشەنگیی سەیفی قازییـەوە دەڵێ: (یـەکێك لـەو شـاعیرانەی کە دەکرێ وەك پێشەنگی شیعری نیشتمانیو سیاسی موکریان نێوی بێنین کـە شـوێن پێی لەسەر شاعیرانی دواتـری موکریـان بـەروونی دەردەکـەوێ سـەیفی قازییـە.. ئـەو یەکـەم شـاعیری ئـەو قۆناغەیـە کـە توانیویـەتی بـە دەمـەزەردکردنـەوەو تیفتیفـەدانی خەنجەری شێعری موکریان دەستپێشخەری شێوازێکی نـوێ بـێ چ لـەباری شێوەوە چ لـەباری کاکڵو ناوەرۆکـەوە...ئـەو سـەرەڕای نوێکردنـەوەی بـیری گـەل پەرسـتیو نەتـەوەخوازی ئەحمـەدی خـانیو حـاجی قـادری کـۆیی، لـەباری داهێنـانی کێشی خۆماڵیو دەکارهێنانی وشەی پـەتیو پاراو بەیـەکێك لـە ئـەدیبانی گـەورە لـە قەڵـەم

(١٣) سەرچاوەی پێشوو، ٣٥

دەدرێ).[14] شاعیر بە پێڕەوی لەئاهەنگو کێشی شیعری میللی کوردی، لە ژیانی پڕ زەحمەتی جوتیارانی لادێی موکریان دەدوێ:

شـــــەماڵ و زریــــــان دایـــــم شـــــەڕیانە
ئــــاغـــــاوات شـــــڕن کرمـــــانج قـــڕیـــانــــە
کرمـــــانج دەوڵـــــەتی پـــڕو پاتـــــاڵ بــــــوو
کۆچـــی دێ بـــە دێ بـــە مـــــانگ و ســــــاڵ بـوو
ئـــەویش لــــە دەســـت چــــوو هێنـــدە کـــۆچ مەکـــەن
کـــای ســــــەرو نــــــوێ کـــەن، جـــووتی زۆربـــکەن
باغـــــــان دابنــــــــێن، داران بنێـــــــــژن
نـــــەجیبو عەســــــلن، کـــۆن و لــــــە مێــــــژن
تاکـــــەی لــــــە دەرکــــان کـــــزو بـــــلاو بــــین
بێ مـــەزن و گـــەورە، ســـەر بێ کلاو بـــــین

دیوان: ٥٣.

هەروەکو لە وەسفی شەنگە بێریو نازدارانی دێهاتی موکریاندا دەڵێ:

کـــــوان شـــــەنگە بێـــــری لــــــە چـــــیاو کوێـــــستانان
شــــــلقەی مـەشــکەیــــــان ، بـــــــەری بـەیانـــــــان
قۆڵیــــــان هـــــــەڵ دەکـــــــەن، دەڵێـــــــی بلـــــــوورە
ســــــینگیان دەردەخــــــەن، پارچێــــــك لـــــە نــــوورە
دەرزی بــــــــەرۆکیان کــــــــەدێن دەربێــــــــنن
ڕۆژ لـــــە عـاســـــمانڕا بـــــۆ عــــەرزی دێـــــنن
زوڵفــــــان لابــــــەلا دەکــــــــەن بــــــــەلادا
ڕۆژ هـــــــەوری لەســــــــەر رووی خـــــۆی وەلادا
قــــــەدو بالآیــــــان وێنــــــەی نــــــەمامان
کـــێ دێ نــــەمامـــــان بــــگرن شــــــەمامان

دیوان: ٥٢.

---

(١٤) ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: گ/گزینگ، ژ/١٣: ٦٩

دیاره هێمن‌و شاعیرانی هاوتەمەنی، وشەو تەعبیری کوردانەو خۆماڵی لەوی فێربوون بۆیە دەڵێ: (شاعیرەکانی پێش ئێمەی موکریان ئەگەر نەشلێن بیری نەتەوایەتی لەوی فێربوون دیارە ئوسلوبی لەکارهێنانی وشەی رەسەنی کوردی‌و زمانی شوان‌و سەپان‌و جوتیاریان لەوی وەرگرتووە، ئێمەش شاعیرەکانی پاش ئەوان وەك هەژارو عەتری گلولانی‌و هێمن پەیڕەوی ئەوانمان کردووەو دیارە شاعیرەکانی لاویش وەك سوارەو هاوارو مەحموودی‌و مەلا غەفوور ئەم ڕێرەومیان بەرنەداوە).[١٥] شاعیرانی کورد هەندێ جار پەنایان بردۆتە بەر سیستمێکی تازە کە ئەویش (مەسنەوی — جووت سەروا)یەو بەوە خۆیان لە هۆنراوەی یەك سەروا رزگارکردووە تاوەکو واتا هەم ڕەوان بێت، هەم رەسەن‌و پاراوو نەبێتە قوربانی سەروا.[١٦] سەیفی قازیش شیعرە هەرە جوان‌و پاراوەکانی ئەوانەن کە لەسەر سیستمی جووت سەروا هۆنیونەتەوە:

تاکـــەی لـــە دەرکـــان کـــزو بـــلاو بـــین
بـــێ مـــەزن و گـــەورەو ســـەر بـــێ کلاوبـــین
چـــیدی دوژمنـــان بـــە خـــۆ خـــۆش مەکـــەن
بـــووزو کەپـــەنك بـــالاّ پـــۆش مەکـــەن
ئـــەو بـــەد بەختییـــەی لـــە کـــورد رووی دابـــوو
لەبـــەر نـــەخوێندن کۆزیـــان ســـاوا بـــوو
واجبـــە خوێنـــدن بـــۆ دنیـــاو دینـــێ
پێغەمبـــەر فـــەرمووی بۆچـــوونی چینـــێ
بـــە کوتـــەو شـــانامان میللـــەت دەمێـــنن
بـــە مـــەزن‌و گـــەوران شـــان دەشـــەکێـــنن
دەردی دڵ دەکـــەم کـــورت‌و کرمـــانجی
حەســـەن کرمـــانجە چـــی لـــە دیلمـــانجی

دیوان: ٥٣ — ٥٤

---

(١٥) هەواری خالی: ٣٤.
(١٦) بەرگری لە هەڵبەست، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/٦٩: ١١٥.

سەیفی قازی لە هۆنراوەی (ساڵی قڕان) ئاکامی سیاسەتو ئاکاری دزێوی ڕەزا شای لە قاو داوەو لە دیمەنی (بەهارێکی زستانی)دا دەریبڕیوە، کەم شاعیر لە باری وشە ئاراییو لێکچواندنو خوازەو وێنەو ئیمازی شیعریدا دەیگاتێ:[17]

دنیـــا وا ســـووربوو لــــە بـــەفرو ســـیخوار
فرمێـــسکی ســـوورم بـــە ســـپی دێتـــە خـــوار
بـــا لـــە کێـــوو دەشـــت خـــۆڵ وەســـەر دەکـــا
گریـــانی کێـــوان بەحـــران پـــڕ دەکـــا
عـــەرزیش لـــە بـــۆ مـــن هێنـــدەی قـــوڕ پێـــوا
بـەهـــــاری دەگـــەل زســـــتان لـــێ شێـــوا
لـــە گلـــەك لەگـــەڵ كـــەوت نـــەما تـــەق تـــەقی
ســـیرووش لـــە ســـیڕەو فیتـــوو و چەقـــچەقی
پـــاك پەشـــیمانن لـــە بـــۆ گـــەرمێنێ
بـــۆ ج دەهـــاتنەوە عەمـــرو نەمێـــنێ

دیوان: ٥١.

لێرەدا (ئەگەر مانای ڕواڵەتی شێعرەکان بخەینە لاوەو بە نووکی قەڵەمەکەمان بنکۆڵیان بکەین هیچ مانای دیکەمان نادەنەوە دەست؟ بۆچی نا !، دوای ئەوەی کە سمکۆ بەرەو کوردستانی گەرمێن (١٩٢٦) پاشەکشەی کردو پاشان سەر لە نوێ گەڕاوە...ئاخیری بە هەر فێڵێك بێ بە دەستی ڕەزا شا لەناو دەچێ).[18] کەچی ئێستا شاعیر بە لە ناوچوونی شۆڕشو بزووتنەوە کوردییەکانو کپ بوونەوەی دەنگی گەلی کورد لە هەموو پارچەکان، سەر سووڕماوی خۆی لە نەمانی هەڵۆی کوردانو زەمانی قەلو قەشقەلان دەردەبڕێو کولو کۆی خۆی بەم جۆرە لە تەنیایی دیمەنی سروشتێکی بێ ڕەحمدا هەڵدەڕێژێ:[19]

لـــە بـــن بـــەردان مـــان هـــەر ســـەر مازەڵـــە
لـــە بـــاغو بـــاغـــچان قـــەلو قـــشقەڵـە

---

(١٧) ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: ٦٩.

(١٨) سەرچاوەی پێشوو: ٦٩

(١٩) سەرچاوەی پێشوو : ٦٩

لاڵ بم نابینم له چیاو له رازان
زیرەی هەڵۆیان، چریکەی بازان
بەفری بۆ وەعدە رەشانگی بڕی
رەشانگو سپی پاکیان سەر بڕی
سەر بڕا گا شین پاش مانگا بۆرە
لەباتی گاران ڕۆڕۆو گا بۆرە
شینو گابۆرە لەنێو رەعیەتی
بە باچوو رەنجو سەعی و زەحمەتی

نا ئومێدی سەیف درێژە ناکێشێ، ئەو لە رۆژگارێکدا ژیاوە کە ئاگری راپەڕین ناکوژێتەوەو هەر کاتە لەلایەك هەڵدایسێتەوە، نێوانو پێوەندی لەگەڵ زۆربەی ئەو بزووتنەوانەشدا بووە. تەنانەت شوێن پەنچەو کارو تەئسیری سەیفی قازی بوو کە قازی محەممەدی وەکو پێشەواو رێبەرو تێکۆشەری رێگای رزگاری کوردستان هێنایە بەرهەم. واتە سەیف مامۆستای بیری قازی بووەو قازی شاگردێکی قوتابخانەی کوردایەتی سەیف بووە.[٢٠] ئەوەی جێگای سەرنجو تێڕامانە سەیفی قازی لە شیعری موناجاتی ئاینیو ستایشی خواو پێغەمبەریشدا هەر لە بیری نەتەوەو نیشتمانەکەی خۆیەتیو کوردایەتی دەکات، بۆیە روو لە قاپی خودا دەکاتو دەڵێ:

کوردینو بێ کەسینو لە هەر لایە دەرکراو
دەستێ وەدەس مەدە، کە لە رێت ئێمە لانەدا
لێمە نە شاو ئەمیرە، نە سەردار و نە وەزیر
نە حاکم و نە نایب و سەرتیپ و نە سوپا

تا دەڵێ:

نە مەدرەسە ، نەعیلم و نە دەرس و سنعەتێك
زوڵمە لەگەڵ مە هەر کە بە چاوێك نەکەن نیگا
ئاخر بە زاتی تۆیە ئومێدی نەجاتی مە
رازی مەبە لە ئۆمەتی تۆ، میللەتێك فەنا

دیوان: ٢٧.

---

(٢٠) دیدار لەگەڵ کاك ئەحمەدی قازی، مهاباد، ٢٠٠٥/٩/٢٩.

سەیفولقوزات دوو وشەی (ئۆمەت)و (میللەت)ی بەوپەڕی ژیرانە دەکارهێناوە کە یەکەمیان مانایەکی گشتیو ئاینی هەیە دووەمیان مانایەکی سیاسی، واتە کوردیش وەکو هەر میللەتێکی سەر رووی دنیا حەقی خۆیەتی کە مافی میللەتو دەوڵەتی خۆی هەبێ، نەوەکو دووچاری قڕ کردنو رووبەرووی فەنابوون بکرێتەوە.[21] سەیف لەگەڵ (عەزیز ئاغای عەباسی) ناوێکی ناوچەی (کولتەپە)ی بۆکان سەرو سەوداو دۆستایەتیەکی بە تینی هەبووەو تا دوا هەناسەی ژیان ساتێك بێ یەکتری هەڵیان نەکردووە، (تەنانەت جوانترین هەڵبەستەکانی (سیف القچات) هەر ئەوانەن کە بە نامە بۆ عەزیز ئاغای نووسیون)،[22] رادەی هاوڕێیەتیو برایەتی لەگەڵ عەزیز ئاغادا، وەکو لە نامە شیعرییەکانیدا دەردەکەوێت گەیشتۆتە رادەی دڵداری سۆفیزمی سۆزو هەستێکی ئینسانی پاكو پاراوی لێ هەڵدەرژێو (پەیوەندی ئەو دوو پیاوە دەمان خاتەوە یادی مەولانای رۆمیو شەمسی تەورێزی)،[23] هەر کە عەزیز لە چاوان ون دەبوو، ماوەیەك سۆراغو نامەی لە سەیف دەبڕا، سەیفی سەوداسەر بانگو هاواری لێ بڵند دەبوو:

زۆر تووڵی کێشا عەزیز هیجرانت
لال بم نابینم مەیلی جارانت
چ قەوما ئەو ساڵ لەبەر چاو کەوتم
چڵۆنت دڵ هات لە دڵت دەرکردم
سالآن هەر مانگێك مایەی حەیاتم
یا تۆ دەهاتی یا من دەهاتم
شەوانم شینو گریەو ڕۆ ڕۆیە
ژیربوونی رۆژیم بە بۆنەی تۆیە
هیلالی ئەبرۆت چونکە نەبینرا
چێژنمان تێك چوو رۆژوو نەگیرا
لە چاومنۆڕیت عەیشم نەماوە
هەر لەحزێك حەسەن سەت جار کوژراوە

دیوان: ٥٦ .

---

(٢١) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: ٧٠.

(٢٢) دیوانی سیف القضات: ١٦

(٢٣) سەرچاوەی پێشوو: ١٦.

له شیعری ئەڤینیو دڵداریشدا سەیفی قازی پارچە شیعری جوانو نایابی داهێناوە، هەریەکەیان بەرامەی چەپکە گوڵێکی نەخشین، یا سۆزو ئاوازی بەستەیەکی نەشئە بەخشو، زایەڵەی موسیقای سوناتایەکی رەزا سووکی لێ دەتکێ:

عەنبەری زولفت، بەدەم سەبادە

لەسەر مانگی رووت، هەوری موت لادە
تا رۆژ وەکو شێت روو لە کێوان کا
تۆزی غوسسەو غەم، هەستە بەبادە
لە عیشقت مردم وەسیەت بێ لە تۆ
بۆ خۆت بمنێژە تەڵقینەم دادە
تا بڵێن زوحاك مار لەسەر شانی
تایەك لە زولفی چین چینت بادە
بە جامی دیدەی جەمشیدی جەمە
بە تەختی سینەی وەك کەیقوبادە
کوتم کوشتوومت، بە غەمزە فەرمووی
شێوەی شیرینە، رەسمی فەرهادە
لە دووری بالآت شەو هەتا سەحەر
کارم گریانە، پیشەم فەریادە
تاکو پامالْ بێ خوێنی مەزلوومان
پەنجەی شمشاڵت رەنگو خەنادە
بە هومێدی وەم بێیە سەر قەبرم
بۆیە وا حەسەن بە مردن شادە

دیوان: ٣٤.

ئەگەر سەرنج بدەینە نموونەی ئەو دەستە شیعرو بەرهەمانەی شاعیر کە خستمانە روو، ئەوا بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین سەیف لە چەند رووێکەوە شتی نوێی هێناوەتە ناو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان، کە هەم لە شاعیرانی دەستەی یەکەمی پێش خۆی جیادەکاتەوە، هەم شاعیرانێ کە لە دوای خۆشییەوە هاتوون پەیڕەویان لێکردۆتەوە. یەکەمیان لە رووی بابەتو ناوەڕۆکەوە ئەوەیە کە سەیف یەکەمین شاعیرێکە لە موکریان کە شیعری نیشتمانیو کۆمەڵایەتی گوتووەو لەو بارەوە بابەت

گەلێکی تازەی هێناوەتە نێو دنیای ئەدەبیاتی ناوچەکەوەو لە راستیدا لەو بارەوە رەچەشکێنی کردووە،[٢٤] دووەمیش لە باری شێوەو روخسارەوە هەم بە زمانی پاكو رەوانو پەتیو خۆماڵی هەستو هۆشی خۆی راگەیاندووە هەمیش بەلای کێشی خۆماڵیو ئەدەبی کوردیدا بای داوەتەوە. واتە سەیف پرۆژە نیشتمانییەکەی لە زمانەکەیدا بەرجەستە کردووەو تیاشیدا سەرکەوتنی بەدەست هێناوە.[٢٥]

ب. رابەری سەرچاوە سەبارەت ژیانو بەرهەمی شاعیر:

١. لە ئەرشیفی چاپەمەنیو بڵاوکراوەکانی سەردەمی کۆماری کوردستان لە چەند شوێنێك وتارو لێکۆڵینەوە سەبارەت بە ژیانو کەسایەتیو بەرهەمە شیعرییەکانی سەیف بڵاوکراوەتەوە. بایەخێکی بەرچاو بە ژیانو بەرهەمو کەسایەتی شاعیر دراوە، لێرەدا بەهۆی بەهای ئەرشیفیو لەبەر دەست نەبوونی ئەو سەرچاوانە، ئاماژەیان بۆ دەکەین:

أ. لە رۆژنامەی (کوردستان)ی بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان، ژمارە ٨،ساڵی یەکەم، رێکەوتی (٨ رێبەندان ١٣٢٤ – ٢٨ کانوونی دووەم ١٩٤٦)، لە لاپەڕەی یەکەمدا وتارێك بڵاوکراوەتەوە لەژێر سەردێری (سیف القچات – بە مناسەبەتی یەکەمین ساڵی وەفاتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی)، تیادا کورتەیەکی مێژووی ژیانی شاعیر خراوەتە روو، ئەنجا تیشك خراوەتە سەر لایەنی نەتەوەخوازیو نیشتمان پەروەری ناوبراوو پەنچە بۆ چەند پارچە شیعرو هۆنراوی شاعیر لەو بارەوە راکێشراوە. لە دواییدا وتارنووس (سید محمد حمیدی) پارچە هۆنراوەیەکی ماتەمنامەی بۆ یادی یەکەمین ساڵیادی وەفاتی سەیف هۆنیوەتەوەو مێژووی کۆچکردنی تیادا دەرخستووە:

غروبی حەوتی بەهمەن روحی پاکی رۆیی بۆ جەنەت
غروبی رۆژ هەمیشە بۆ بەشەر تاریکی هێناوە
بە خوێنی چاوی کوردان نوقتەدار بوو حەرفی تاریخی
لە دوای ئەو عەیشی کوردان بوو بە غەم ئازاری بۆ ماوە

(٢٤) هەواری خاڵی: ٣٤.

(٢٥) دیدار لەگەڵ یونس رەزایی، بۆکان، ئەیلولی ٢٠٠٥.

وتارەکە بەم چەند دێرە کۆتایی هاتووە: (مەرحوومی سەیف لەهەر بابەتێك بە فارسیو کوردی هەڵبەستێ زۆرە بەڵا گەلێکیان میللینو زۆرمان ئارەزووە کە خودا یارمەتیمان بدا خرپیان بکەینەوەو یەکجێ لە چاپی دەین. جێ نشینو ئەرشەدی ئەولاد لە دوای مەرحوومی سەیف، ئاغای محمد حوسێن خانی سەیفی قازییە کە لە رێی میللەتو سەربەخۆیی کوردستاندا زۆری مەینەت کێشاوەو گەلێکی ماڵ بەخت کردووە، ئێستاش معاونی فەرماندەیی هێزو سەردەستەی پێشمەرگەکانی کوردستانە. دوای ئەو ئاغای رەحیمی سەیفی قازییە کە گەنجێکی لاوچاكو خوێن گەرمو دە گەڵ پێشمەرگەکانی کوردستان ئامادەی فیداکارییە، تۆفیقیان لە خودا دەخوازین).

ب. گۆڤاری (هەڵاڵە)، ژمارە ٢ی خاکەلێوەی ١٣٢٥/١٩٤٦، وتارێکی بەناوی (شاعری میللیو بەناوبانگ سیف القچات) بڵاوکردۆتەوە، لەژێر سەردێرەکەدا نووسراوە (لە ژمارە ٢٦ی رۆژنامەی کوردستان بە کورتی)، تیادا لاپەرەیەکی بۆ کورتەی ژیانو تاریخی شاعیرێتی سەیف تۆمارکردووە، لە دواییدا هۆنراوە نیشتمانییە بیستو دوو دێریە ناودارەکەی (کوردینە تاکەی)، لەگەڵ پارچە غەزەلە ناسکەکەی (تفلی دڵ) بڵاوکردۆتەوە. وتارەکە ناوی نووسەری بەسەرەوە نییە.

ج. گۆڤاری (کوردستان)ی مهاباد، (ژمارە ٣ی خاکەلێوەی ١٩٤٦)، لاپەرەکانی ١٣ — ٢٦، واتە چواردە لاپەرەی تەرخانکردووە بۆ بڵاوکردنەوەی قەسیدە درێژەکانی سەیف.

هەر لە گۆڤاری (کوردستان)داو لە ژمارە دواتر، واتە ژمارە ٤ی بانەمەڕی ١٩٤٦، لە بەرگی یەکەمی ناوەوە وێنەیەکی (سیف القچات)ی بڵاوکردۆتەوە کە چوارینێکی مەلا مارفی کۆکەیی بە فارسی لە ژێردا نووسراوە. دوای ئەوە لە لاپەرەکانی ١ — ٤ وتارێك لەژێر ناونیشانی، (زانایانی کورد، شاعیری میللی بەناوبانگ حەزرەتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی) بەهۆی ٧٢مین ساڵی لە دایکبوونی، بە پێنووسی سەید محمد حمیدی بڵاوکراوەتەوە. دیارە ئەمە دووەمین وتاری نووسەرەو لەماوەی دوو ساڵەی کۆچی دوایی شاعیردا نووسراوە. باس لە رۆڵی سەیف دەکات لە بواری شیعرو ئەدەبیاتی کوردیداو ئاورێك لە شێوەو دەربڕینو وشەو زمانو سەبکی شیعری سەیف دەداتەوە، ئەنجا بادەداتەوە سەر ژیاننامەکەیو دڵسۆزیو نیشتمان پەروەرێتی شاعیر بۆ گەلو نیشتمانەکەی. لە کۆتایی وتارەکەدا قەسیدە ٥٩ بەیتییە ماڵئاوایی نامەکەی شاعیر بڵاوکراوەتەوە کە مێژووی ١٣٢٣/١٩٤٤ی لەسەرەو دوا پارچە شیعرە کە شاعیر پێش کۆچی دوایی، هۆنیویەتەوە.

٢. مامۆستای شاعیرانی موکریان، نووسینی: هێمن، گۆڤاری رۆژی کوردستان، ژماره — ١، ساڵی دووەم، ئابی ١٩٧٢.
٣. دیوانی سیف القضات، گردەوەکۆی: قازی ئەحمەد، چاپی یەکەم، چاپخانە سبز، ١٣٦١.
٤. رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان، نووسینی: س.ج. هێرش، گۆڤاری گزینگ، ژمارەکانی ١٣و ١٥، چاپی سوید، ئۆکتۆبەری ١٩٩٦و بەهاری ١٩٩٧.
ئەمە لێکۆڵینەوەیەکە لە دوو بەشداو لە نووسینی (س.ج. هێرش - سلێمانی چیرە) کە خۆی بەرکارو بەرپرسی نووسینی گۆڤارەکەیەو سەرجەم (٤٠) ژمارەیەکی لە وڵاتی سوید لێ بڵاوبۆتەوە. لە بەشی یەکەمی لێکۆڵینەوەکەدا بەشێکی بۆ رۆڵی سەیفی قازی لەسەرهەڵدانو داهێنانی شیعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریاندا تەرخانکراوە. نووسەر وەستایانە بەلگەو بۆچوونەکانی خستۆتەڕوو بە نموونەی شیعری شاعیر سەلماندوویەتی. خودی لێکۆڵینەوەکەش یەکێکە لە باسو توێژینەوە باشەکانی شیعرو ئەدەبیاتی ناوچەی موکریان لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا.
٥. مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی ٢، نووسراوی: صدیق بۆرەکەیی (صفی زاده)، انتشارات ناجی — بانه، کردستان، ١٣٧٠.
٦. تاریخ فرهنگ وادب مکریان، نویسنده: ابراهیم افخمی، جلد دوم، ناشر: محمدی سقز، چاپ اول، ١٣٧٣.
٧. تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، انتشارات، رهرو مهاباد، ١٣٧٣.
٨. تاریخ مشاهیر کرد، بابا مردوخ روحانی (شیوا)، جلد دوم، چاپ سروش، تهران، ١٣٨٢.
٩. مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی پێنجەم، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥ .

باسی سێیەم

٣. مستەفا شەوقی

أ.رابەری سەرچاوە:

مستەفا شەوقی لەگەڵ ئەوەی لە ریزی شاعیرانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمی ناوچەی موکریان بووە، بەلاّم بۆ ماوەیەکی زۆر ناونیشانو ژیانو بەرهەمەکانی بە شاراوەیی مابوونەوە تاوەکو کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم ئەوسا ئەم مەسەلانە بوون بە بابەتی کۆمەڵێك وتارو باسو لێکۆڵینەوە. بۆیە بەر لەوەی بێینە سەر تۆژینەوە لە ژیانو شیعرو بەرهەمە ئەدەبییەکانی، بە پەسەندی دەزانین لە پێشەوە ئاماژە بەو سەرچاوانە بدەین کە لەم بارەیەوە بە گوێرەی ساڵو شوێنی بلاّوبوونەوەیان نووسراون:

١. شیعری سیاسی لە کوردستانی عیراقدا، ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گیتی، دکتۆر مارف خەزنەدار، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، ژمارە (١٥) ، زانستگای بەغداد، ١٩٧٢. لەم وتارەدا کورتەیەك لە ژیانی (شەوقی)، لەگەڵ تێکستی یەکێك لە بەرهەمە شیعرییەکانی کە بە ناونیشانی (هاواری دایکێ)یە بلاّوکراوەتەوە، ئەم بابەتە بۆ جاری دووەم بە زیادکردنی هەندێ زانیاریو پەراوێزی تازە، لە پاڵ چەند لێکۆڵینەوەیەکی دیکە لە کتێبێکدا چاپو بلاّوکراوەتەوە. بڕوانە:

- لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەغدا، ١٩٨٤.

لەم بارەیەوە دکتۆر عەبدوللاّ محەمەد حەداد دەڵێ: (ئەوەی راستی بێ، دکتۆر خەزنەدار، یەکەمین لێکۆڵەرەوەیە "مستەفا شەوقی قازی زادە"ی بە جیهانی ئەدەبیاتو رۆشنبیری کورد ناساندووە. ئەم دەست پێشخەرییەی ئەو، بووە مایەی ئەوەی نووسەرو لێکۆڵەرەوەکانی تر هەوڵ بدەن بەرهەمی تری ئەم شاعیرە بدۆزنەوە).[٣٦]

٢. شاعیرە ناو وون بووەکانی کورد، علی کمال باپیر، سلێمانی، ١٩٧٣.

---

(٣٦) شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/١١٢: ٧٦.

٣. دوو رۆژنامەی "کوردستان" لە ئەستەمبوڵ، دکتۆر مارف خەزنەدار، گ/ رۆژی کوردستان، ژ/(٤٣، ٤٤)، کانوونی دووەم، ١٩٧٧.
٤. دکتۆر مستەفا شەوقی – شاعیری نیشتمانپەروەری خاکی موکریان، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەغدا، ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٨١. بڕوانە: (٥).
٥. مستەفا شەوقی‌و پەیژە، ساغکردنەوەو لێکۆڵینەوەی مومتاز حەیدەری، هەولێر، ١٩٨٥.
٦. دوو مستەفا شەوقی، کەمال رؤوف موحەمەد، دووبەش، گ/ کاروان، ژمارە/ (٤١، ٤٢)، شوبات‌و ئازاری ١٩٨٦.
٧. شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، عبدالله محمد حەداد، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/١١٢، کانوونی یەکەم ١٩٨٦ .
٨. هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ/ کاروان، ژ/ ٥٣، مارتی ١٩٨٧.
٩. دکتۆر مستەفا شەوقی، ئەحمەد شەریفی، گ/سروە، ژ/٦، خەرمانانی ١٩٩١.
١٠. سالهای اضطراب، خاطرات خلیلي فتاحي قاضی، انتشارات صلاح الدین ایوبی، اورمیە، ١٣٧٠/١٩٩١.
١١. لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە، عەلی رێبوار، گ/سروە، ژ/٨٦، خەرمانان ١٩٩٣.
١٢. قازی زادە مستەفا شەوقی- لە بارەی ژیان‌و خەبات‌و شیعرەکانی، عوسمان دەشتی، گ/ رۆژنامەڤانی، ژ/(٦-٧)، هەولێر-٢٠٠٢.
١٣. رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانی‌و سیاسی لە موکریان، س.چ.هێرش، گ/گزینگ، ژ/١٣، پاییزی ١٩٩٦.
١٤. تاریخچە خانوادە قاضی در ولایت موکری، خلیل فتاح قاچی، تبریز، ١٣٧٨/١٩٩٩.
١٥. بەسەرهاتی دکتۆر مستەفا قازی زادە، ئەمیری حەسەنپوور/حەسەنی قازی، گ/رۆژنامەڤانی، ژ/ (٦، ٧)، زستانی ٢٠٠٢.
١٦. سیماکانی تازەکردنەوەی شیعری کوردی، ١٨٩٨-١٩٣٢، یادگار رەسول باڵەکی، دەزگەها سپیرێز یا چاپ‌و وەشانێ، دهۆك، ٢٠٠٥.
١٧. بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردو کۆی: ئەحمەد شەریفی، مهاباد، ١٣٨٤/٢٠٠٥ .

ب. کورتەیەکی ژیان‌و بەسەرهاتی مستەفا شەوقی:

لەو وتارەی بەڕێزان ئەمیری حەسەنپوورو حەسەنی قازی لەمەڕ ژیان و بەسەرهاتی شەوقیدا بلاویان کردۆتەوە،[٢٧] بە پشت بەستن بەو نامەو زانیارییانەی کە دەقاودەق لە هەندێ لە ژمارەکانی گۆڤاری کوردستاندا میشنێری "The Kurdistan Missionary" بلاوکراونەتەوە، کە زمانحالی مسیونێکی مەسیحی بووەو لەنێوان سالانی ١٩١٠ – ١٩٢٨ لە شاری میناپۆلس، ولایەتی شیگاغۆ لە ئەمەریکا دەرچووەو لە سابلاغ و موکریاندا بلاوکراوەتەوە، لە هەندێ ژمارەکانیدا کۆمەلێ هەوال و دەنگوباسی سابلاغ و ناوچەی موکریانی بلاوکردۆتەوە. مستەفا شەوقی لە ڕێگای یەکێك لەو مسیونێرانەوە کە ناوی "N.J. Lohre" ە لە ئەستەمبوڵ ژیاوە پەیوەندی لەگەل مسیونەکە هەبووەو کۆمەلێك نامەو نامەکاری لە سالانی ١٩٢١ – ١٩٢٣ لە نێوانیاندا ئالوگۆڕکراوە لە ژمارە (٢)ی سالی (١٥)ی ئەم گۆڤارەدا، کە ڕێکەوتی مانگی شوباتی ١٩٢٣ی بەسەرەوەیە، شەوقی کورتەیەکی ژیاننامەی خۆی، کە لە نامەکانی خۆیدا بۆ ئەم مسیۆنە نووسیوە بلاوکراوەتەوە، کە لێرەدا بە قەلەمی درشت وێستگە سەرەکییەکانی دەست نیشان دەکەین:

- وەکو خۆی دەلێ لە سالی (١٨٩٦) لە دایك بووە، فارسی و عەرەبی خوێندووەو تا ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە.
- لە سالی (١٩١١) کە تەمەنی پانزە سالان بووە چووە بۆ ئەستەمبوڵ.
- لە سالی (١٩١٣) قوتابخانەی ناوەنجی و ئامادەیی (لیسە)ی تەواوکردووە.
- هەر لەو سالەدا (١٩١٣) چۆتە ئەلمانیاو لەدوای سێ سال و لەبەر بێ دەرامەتی (١٩١٦) گەڕاوەتەوە ئەستەمبوڵ.
- لە سالی (١٩١٦) بووە بە ئەسیستانت.
- لە (١٩١٧) چۆتە کۆلێژی پزیشکی و لە (١٩٢٢)دا تەواوی کردووەو بووە بە پزیشك.
- ئەندامی کۆمەلەی (هێڤی) بووەو لە (ڕۆژی کورد)و (هەتاوی کورد)ی زمانحالی کۆمەلەکە وتارو نووسینی بلاوکردۆتەوە. هەروەها لە (کۆمەلەی پێشکەوتنی کوردستان)یش ئەندام بووەو لە ئۆرگانەکەیدا (گۆڤاری ژین)، لەنێوان سالانی (١٩١٨ – ١٩٢٠) کۆمەلێ شیعری بلاوکردۆتەوە. وەکو چۆن لە گۆڤاری (کوردستان)ی

(٢٧) ئەو وتارە لە بنەڕەتدا لە یەکێ لە ژمارەکانی (گۆڤاری گزینگ)ی چاپی سویددا بلاوبۆتەوە، لە ژمارە (٦ -٧)ی گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، کە دۆسیەی تایبەتی بۆ گۆڤاری (ژین) ئەستەنبوڵ تەرخانکردووە، دووبارە وتارەکە چاپ کراوەتەوە.

ئەستەمبۆڵیشدا، کە لە نێوان سالآنی (١٩١٩ – ١٩٢٠) لە ئەستەمبۆڵ دەرچووەو محمد میهری سەرنووسەری بووە، چەند بەرهەمێکی بڵاوکراوەتەوە.

لە بارەی بەسەرهاتو ژیانو چالاکی مستەفا شەوقی زانیاری جۆراوجۆر لە بەدەستدا هەن، کە ساغ کردنەوەو لێ وردبوونەوەمیان پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتو سەربەخۆ هەیە. لە نامەو وتارو شیعرو بەرهەمە بڵاوکراوەکانیدا ئەوە روون دەبێتەوە کەوا:

- مستەفا شەوقی هەر لە سەردەمی لاوێتیدا لە سابلاغ پەیوەندیو دۆستایەتی لەگەڵ مسیونو مسیۆنێرە مەسیحییەکاندا پەیداکردووە، تا ئەو رادەیەش لەگەڵیاندا چۆتە پێشەوە تا وردە وردە بیروباوەڕی ئاینی بەرەو مەسیحیەت گۆڕاوە، بەڵام ئەوان لەو مەسەلەیە زۆر لێی دڵنیانەبوون.[٢٨] پارەو یارمەتیشی لێیان وەرگرتووە بۆ خەرجی تەواوکردنی خوێندنەکەی لە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی حەیدەر پاشا لە ئەستەمبۆڵ.

- هەمیشە لە هەوڵی ئەوە دابووە کە ئەو پەیوەندییەی لەگەڵ مسیۆنێرەکاندا هەیەتی بیخاتە بواری خزمەت بەخشین بە گەلو وڵاتەکەی، بۆیە لە چەند جێگا لە نامەکانیدا راشکاوی ئەو مەبەستەی راگەیاندووە: (دیارە وەکی بۆتان دەرکەوتووە ئاواتی یەکەمی من ئەوەیە کە خزمەت بە وڵاتی بوومی خۆم کوردستان بکەم)،[٢٩] وەکو چۆن لە هەوڵی ئەوەدابووە کە سۆزی ئەمریکاییەکان بۆ یارمەتی دانی خەڵکی کورد رابکێشێت سەبارەت بەو کاولکاریو وێرانییەی لە ئاکامی شەڕدا دووچاری بوون (ئێمەی کوردیش دەتوانین بڵێین ئەوە بۆ یەکەم جارە دەکەوینە بەر کەرەمو خۆشەویستی ئەمریکاییەکان کە زۆر بە گوڕ خەریکی پاککردنەوەی وێرانییەکانی شەڕن. بەڵام کوردەکان لەبەر نەزانی لە هەلومەرجێکی زۆر کاولکراوتردا دەژین، ئەمن خۆشحاڵم لەوەی ئێوە ئەوپەڕی حەولی خۆتان دەدەن بۆ ئەوەی یارمەتی بە ئێمە بکەن...ئێمە لە قووڵایی دڵەوە خۆمان بە قەرزاری مسیۆنێرەکان دەزانین بە رێی ئەو مەدرەسەو نەخۆشخانانەی دروستیان کردووە، گەلی ئێمە وشیار دەبێتەوە بۆ ئەوەی قەدری کولتوورو ئاینی رۆژئاوا بزانێ . . .

---

(٢٨) بڕوانە: نامەی دووهەمی م. قازی بۆ لۆڕ، کوردستان میشینێری، ژمارە ٤، ئاوریلی ١٩٢٢-گ/رۆژنامەڤانی، ژ/٧-٦: ٣٣٤.

(٢٩) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٣٣٣.

لەو وتارەی بەڕێزان ئەمیری حەسەنپوورو حەسەنی قازی لەمەڕ ژیانو بەسەرهاتی شەوقیدا بلاویان کردۆتەوە،[٣٧] بە پشت بەستن بەو نامەو زانیارییانەی کە دەقاودەق لە هەندێ لە ژمارەکانی گۆڤاری کوردستاندا میشنێری "The Kurdistan Missionary" بلاوکراونەتەوە، کە زمانحالی مسیونێکی مەسیحی بووەو لەنێوان سالانی ١٩١٠ – ١٩٢٨ لە شاری میناپۆلس، ولایەتی شیگاغۆ لە ئەمەریکا دەرچووەو لە سابلاغ و موکریاندا بلاوکراوەتەوە، لە هەندێ ژمارەکانیدا کۆمەلێ هەوالو دەنگوباسی سابلاغو ناوچەی موکریانی بلاوکردۆتەوە. مستەفا شەوقی لە ڕێگای یەکێك لەو مسیونێرانەوە کە ناوی "N.J. Lohre "ە لە ئەستەمبوڵ ژیاوە پەیوەندی لەگەل مسیونەکە هەبووەو کۆمەلێك نامەو نامەکاری لە سالانی ١٩٢١ – ١٩٢٣ لە نێوانیاندا ئالوگۆڕکراوە لە ژمارە (٢)ی سالی (١٥)ی ئەم گۆڤارەدا، کە ڕێکەوتی مانگی شوباتی ١٩٢٣ی بەسەرەوەیە، شەوقی کورتەیەکی ژیاننامەی خۆی، کە لە نامەکانی خۆیدا بۆ ئەم مسیۆنە نووسیوە بلاوکراوەتەوە، کە لێرەدا بە قەلەمی درشت وێستگە سەرەکییەکانی دەست نیشان دەکەین:

- وەکو خۆی دەلێ لە سالی (١٨٩٦) لە دایك بووە، فارسیو عەرەبی خوێندووەو تا ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە.
- لە سالی (١٩١١) کە تەمەنی پانزە سالان بووە چووە بۆ ئەستەمبوڵ.
- لە سالی (١٩١٣) قوتابخانەی ناوەنجیو ئامادەیی (لیسە)ی تەواوکردووە.
- هەر لەو سالەدا (١٩١٣) چۆتە ئەلمانیاو لەدوای سێ سالو لەبەر بێ دەرامەتی (١٩١٦) گەڕاوەتەوە ئەستەمبوڵ.
- لە سالی (١٩١٦) بووە بە ئەسیستانت.
- لە (١٩١٧) چۆتە کۆلێژی پزیشکیو لە (١٩٢٢)دا تەواوی کردووەو بووە بە پزیشك.
- ئەندامی کۆمەلەی (هێڤی) بووەو لە (ڕۆژی کورد)و (هەتاوی کورد)ی زمانحالی کۆمەلەکە وتارو نووسینی بلاوکردۆتەوە. هەروەها لە (کۆمەلەی پێشکەوتنی کوردستان)یش ئەندام بووەو لە ئۆرگانەکەیدا (گۆڤاری ژین)، لەنێوان سالانی (١٩١٨ – ١٩٢٠) کۆمەلێ شیعری بلاوکردۆتەوە. وەکو چۆن لە گۆڤاری (کوردستان)ی

(٣٧) ئەو وتارە لە بنەڕەتدا لە یەکێ لە ژمارەکانی (گۆڤاری گزینگ)ی چاپی سویددا بلاوبۆتەوە، لە ژمارە (٦ -٧)ی گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، کە دۆسیەی تایبەتی بۆ گۆڤاری (ژین) ئەستەنبوڵ تەرخانکردووە، دووبارە وتارەکە چاپ کراوەتەوە.

ئەستەمبوڵیشدا، کە لە نێوان ساڵانی (١٩١٩ – ١٩٢٠) لە ئەستەمبوڵ دەرچووەو محمد میهری سەرنووسەری بووە، چەند بەرهەمێکی بڵاوکراوەتەوە.

لە بارەی بەسەرهاتو ژیانو چالاکی مستەفا شەوقی زانیاری جۆراوجۆر لە بەدەستدا هەن، کە ساغ کردنەوەو لێ وردبوونەوەیان پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتو سەربەخۆ هەیە. لە نامەو وتارو شیعرو بەرهەمە بڵاوکراوەکانیدا ئەوە روون دەبێتەوە کەوا:

- مستەفا شەوقی هەر لە سەردەمی لاوێتیدا لە سابلاغ پەیوەندیو دۆستایەتی لەگەڵ مسیونو مسیۆنێرە مەسیحییەکاندا پەیداکردووە، تا ئەو رادەیەش لەگەڵیاندا چۆتە پێشەوە تا وردە وردە بیروباوەڕی ئاینی بەرەو مەسیحیەت گۆڕاوە، بەڵام ئەوان لەو مەسەلەیە زۆر لێی دڵنیانەبوون.[٢٨] پارەو یارمەتیشی لێیان وەرگرتووە بۆ خەرجی تەواوکردنی خوێندنەکەی لە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی حەیدەر پاشا لە ئەستەمبوڵ.

- هەمیشە لە هەوڵی ئەوە دابووە کە ئەو پەیوەندییەی لەگەڵ مسیۆنێرەکاندا هەیەتی بیخاتە بواری خزمەت بەخشین بە گەلو وڵاتەکەی، بۆیە لە چەند جێگا لە نامەکانیدا راشکاوی ئەو مەبەستەی راگەیاندووە: (دیارە وەکی بۆتان دەرکەوتووە ئاواتی یەکەمی من ئەوەیە کە خزمەت بە وڵاتی بوومی خۆم کوردستان بکەم)،[٢٩] وەکو چۆن لە هەوڵی ئەوەدابووە کە سۆزی ئەمریکاییەکان بۆ یارمەتی دانی خەڵکی کورد رابکێشێت سەبارەت بەو کاولکاریو وێرانییەی لە ئاکامی شەڕدا دووچاری بوون (ئێمەی کوردیش دەتوانین بڵێین ئەوە بۆ یەکەم جارە دەکەوینە بەر کەرەمو خۆشەویستی ئەمریکاییەکان کە زۆر بە گوڕ خەریکی پاککردنەوەی وێرانییەکانی شەڕن. بەڵام کوردەکان لەبەر نەزانی لە هەلومەرجێکی زۆر کاولکراوتردا دەژین، ئەمن خۆشحاڵم لەوەی ئێوە ئەوپەڕی حەولی خۆتان دەدەن بۆ ئەوەی یارمەتی بە ئێمە بکەن...ئێمە لە قووڵایی دڵەوە خۆمان بە قەرزاری مسیۆنێرەکان دەزانین بە رێی ئەو مەدرسەو نەخۆشخانانەی دروستیان کردووە، گەلی ئێمە وشیار دەبێتەوە بۆ ئەوەی قەدری کولتوورو ئاینی رۆژئاوا بزانێ . . .

---

(٢٨) بروانە: نامەی دووهەمی م. قازی بۆ لۆڕ، کوردستان میشینێری، ژمارە ٤، ئاوریلی ١٩٢٢-گ/رۆژنامەڤانی، ژ/٦-٧: ٣٣٤.

(٢٩) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٣٣٣.

ئەمن پێم خۆشە گۆڕانێکی تەواو لە هەلومەرجی کۆمەلایەتیو دینی ولاتەکەمو گەلەکەمدا ببینم).[30]
دیارە منەوەرو رۆشنفکرانی کورد لەو سەردەمەدا زۆر بە قوولی کەوتبوونە ژێر کاریگەریی بەندەکانی راگەیەندراوی سەرۆکی ئەمریکا (ودرۆ ویلسن) کە تیادا بانگی ئازادیو سەربەخۆیی بۆ گەلانی ژێر دەستەی ئیمپراتۆریەتی هەلوەشاوەی عوسمانی دەکرد. بۆیە کورد ئومێدێکی بەو سەرەتایانەی ویلسن پەیداکردبوو.
ـ سەرەتا شەوقی لە ئەستەمبۆل دەبێتە ئەندامی کۆمەلەی (هێڤی – ۱۹۱۲)و لە ئۆرگانەکەشیاندا (هەتاوی کورد) وتاری زانست پەروەریو هاندانی کوردانی بۆ دامەزراندنی فێرگەو قوتابخانەو خوێندنو فێربوون بە زمانی کوردی بلاوکردۆتەوە، تەنانەت داوا دەکات کتێبەکانی شەرعو فیقهی ئاینی ئیسلام لە لایەن مەلاو زانایانی کوردەوە بە کوردی تەرجەمە بکرێنو بەکوردی بخوێندرێن.[31] هەروەکو (م. بۆزئەرسەلان) باسی کردووە، هەردوو لاوی کوردستانی رۆژهەلات مستەفا شەوقیو محمد موفتی زادەی میهری لە ئەندامە ناسراوەکانی ئەم کۆمەلە بوون.[32]
لە دوای سەفەرو گەڕانەوەی لە ولاتی ئەلمان (۱۹۱۳ – ۱۹۱٦)و تێهەلچوونەوەی لە خوێندنی پزیشکی ۱۹۱۷ دوای ئەوەش کە جەنگی یەکەم بلێسەکەی دادەمرکێ، سەرۆكو رێبەرو ناودارانی کورد کە پێشتر پەرتەوازەو راپێچی بەرەکانی شەرکرابوون، وردە وردە دادەورینەوەو لە ئەستەمبۆل لە کەشو هەوایەکی تازەدا یەك دەگرنەوە. لە کۆتایی ۱۹۱۸ کۆمەلەی پێشکەوتنی کوردستان پێك دێو زۆربەی خوێندەوارو زانایانی کوردی دانیشتووی ئەستەمبۆل بوونەتە ئەندامی ئەو کۆمەلەو

---

(۳۰) هەر ئەو سەرچاوەیە: ۳۳۳.
(۳۱) بروانە:- ئۆڕژینالی ژمارە (۳)ی (هتاوکرد)، عەبدوللا زەنگەنە، گ/ رۆژنامەنووس، ژ/ ۹، ۵۵ .
- تەرەقی دینمان دەویٚ، قازی زادە- مستەفا شەوقی، هەتاوی کورد، ژمارە/۳، ك: ۱۹۱۳/۱۳۲۹: ۲۱ – ۲٤، لە وتاری: هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ/ کاروان، ژ/۵۳، مارتی ۱۹۸۷ وەرگیراوە.
لە گۆڤارەکەدا ناوی نووسەری وتارو ناونیشانەکەی بەم شێوەیە تۆمارکراوە: (سابلاغ – قازی زادە – مستەفا شەوقی)، ئەمە نووسەرانی ژیاننامەی شەوقی هێناوەتەوە سەر ئەو باوەڕە کە تا ئەو کاتە ئەو لە سابلاغ بوبێت. بروانە:
- بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، ئەحمەد شەریفی: ۱۳.
(۳۲) ژین، گۆڤارا ترکی – کوردی، ۱۹۱۸، ۱۹۱۹، ب۱: ۲۱.

یەکێك لەوانەش مستەفا شەوقی خەباتگێر دەبێت.[٣٣] هەر لەو سەروبەندەش گۆڤاری (ژین) کەوەکو ئۆرگانی نارەسمی ئەو کۆمەڵەیە بوو لە ئەستەمبۆل بڵاودەبێتەوە، کە مستەفا شەوقی یەکێك لە نووسەرە بەردەوامو قەڵەم بە بڕشتەکانی ئەو گۆڤارە دەبێت لە یەکەم ژمارەیەوە (٧ ت٢ ١٩١٨) تاوەکو ژمارە (١٥) کە لە (٣٠ مارتی ١٩١٩)دا دەرچووە. دوای ئەوەش لە گۆڤاری (کوردستان)ی ئەستەمبۆل کە لە ساڵانی ١٩١٩ – ١٩٢٠دا دەرچووەو خاوەنی ئیمتیازو بەڕێوەبەری بەرپرسیشی محمد موفتی زادەی میهری هاوزێدی بووە، شەوقی چەند بەرهەمێکی لە چەند ژمارەیەکیدا بڵاوکردۆتەوە.[٣٤] وەکو لە بڵاوکراوەکانی کوردستان میشینێری دەردەکەوێت شەوقی لە کۆتایی ١٩٢٣دا بە هاوئاهەنگی دکتۆر شالك کە نێردراوێکی ئەو مسیۆنە بووەو بە داو دەرمانو کەلوپەلێکی پزیشکی زۆرەوە ، بڕیاریان وابووە لە ڕێگا یەکبگرنەوەو بە جووتە بگەنە ئێران. پێدەچێت شەوقی لەم سەفەرەشیدا ماوەی دوو ساڵێك لە سابلاغ مابێتەوە.[٣٥] سەبارەت بە سەفەری ساڵی ١٩٢٩ی مستەفا شەوقی بۆ سابلاغ وەکو نوێنەری کۆمەڵی خۆیبوون، (١٩٢٧ دامەزراوە)، شەوقی لەو نامەیەدا کە لە ساڵی ١٩٢٨ بۆ گەوهەر تاج خانمی خوشکی ناردووە دەڵێ: (لە بیری ئەوەدا بووم لەو پایزەدا بگەڕێمەوە، بەڵام بەو هۆیەی کە کچۆڵەکانم (وەکو لە وێنەکەیان ڕا دیارە) چکۆڵەنو بەرگەی هیلاکی سەفەر ناگرن، بۆیە بە ناچاری سەفەرەکەم بۆ بەهار وەدواکەوت. هەر کاتێکیش لە سەرۆکایەتی تەندروستی ولایەتی وان دامەزرام کە لە سابلاغ زۆر نزیکەو بڕیار وایە بۆ ئەو ناوە بێم، ئەوە لەپاشان سەردانی نیشتمانی پیرۆز دەکەمو چاوانی پڕ لە غەریبیم پێ ڕووناكو شادمان دەبێتەوە، لە ڕاستیدا لەوە زیاتر مانەوە لە غەریبایەتی جائیز نییە...ناشمەوێ ئەو کارەی دەوڵەتی کە لێرە زۆر بە سەختی وەگیرم کەوتووە بە سانایی لە دەستی بدەم، بۆیە کاتێك دێمە ولایەتی وان ئەوا بە ووردی هەواڵو بارودۆخەکە لە نیشتمان هەڵدەسەنگێنمو لە حاڵەتێکدا لە نیشتمانی پیرۆز شوێنێکی باشم بە پەسەند زانی، ئەوا بێ گومان گەڕانەوەو ژیان لە نیشتمان هەڵدەبژێرم، بەمجۆرە خوا یار بێ لەم پێنج شەش مانگە گەڕانەوەی وڵاتم بە نسیب

---

(٣٣) سەرچاوەی پێشوو: ٢٣.

(٣٤) گۆڤاری کوردستان ١٩١٩ -١٩٢٠، کۆکردنەوەو لەسەر نووسین: د. فەرهاد پیرباڵ، هەولێر، ١٩٩٨.

(٣٥) گۆڤاری ڕۆژنامەوانی، هەر ئەو ژمارەیە: ٣٣٨.

دەبێت..).[٣٦] بۆیە ئەم بڕگەیە لە ژیانی شەوقیدا وە راست دەگەڕێ کە لە ساڵی ١٩٢٩دا هاتۆتەوە سابلاغو لەگەڵ زاناو روناکبیرانی وەکو پێشەوا قازی و دکتۆر وێنەتانی ئەرمەنیو نیشتمانپەروەرانی دیکەدا تێکەڵاوی بووەو لە رێگای عەیادەکەشیدا خزمەتی زۆری بەخەڵکی ناوچەکە کردووە، دوای ئەوەی پۆلیسی رەزاخان هەست بە چالاکیو جموجۆڵەکانی دەکەن دەیخەنە ژێر چاودێریو تەنگی پێ هەڵدەچنن، بۆیە بەناچاری خۆی رزگار دەکاتو بەرەو ئەستەمبوڵ دەگەڕێتەوە. (ئەو هەتا چەند ساڵان پێوەندی نامەیی لەگەڵ خزمو کەسوکاری هەبووە، بەڵام دوای دەستپێکردنی شەڕی دووەمی جیهانی پێوەندی پچڕاو چی دی نامەی نەهات، بەپێی قسەی رێبوارێك کە لە تورکیا هاتبۆوە دەرکەوت کە دکتۆر لە ساڵی ١٣٢٩ی هەتاوی "١٩٥٠ زاینی" بە سەکتەی دڵ مردووە).[٣٧] لەبارەی سەربوردەی قازی لەتیفی باوکی شەوقیش، لەدوای ئەوەی رووسەکان لە ساڵی ١٩١٦ سابلاغ داگیردەکەنو میرزا فەتاحی قازی شەهید دەکەن، چەند کەسێك لە پیاوانی بنەماڵەی قازی بەدیل دەگرنو بۆ روسیا دووریان دەخەنەوە، کە یەکێکیان قازی لەتیفی باوکی شەوقی دەبێت، لەدوای بەرپابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٩١٧، گیراوەکان ئازاد دەکرێنو دەگەڕێنەوە سابلاغ، بەڵام قازی لەتیف لە رێگای پۆلۆنیاو ئەڵەمانیاوە دەچێتە ئەستەمبوڵو لەگەڵ شەوقی کوڕیدا یەك دەگرنەوە. هەڵبەتە ئەویش پیاوێکی زاناو شاعیرو نیشتمان پەروەربووە، لەو ماوەیەدا سەروکاری لەگەڵ کۆمەڵو کوردانی ئەوێ هەبووە، قەسیدەیەکی (٢٣) بەیتی لە (ژین، ژمارە-٧، ١/٢/ ١٩١٩)دا بڵاوکردۆتەوە لەسەر شێوەی شیعرە نیشتمانییەکانی حاجی قادرو لە کۆتاییەکەیدا دەڵێ:

خۆ ئەگەر بێتوو ئەمن راهی بکەن بۆ موڵکی خۆم
کوردی ئیرانیش هەموو سەف سەف دەکەم هەروەك قەتار
هەر چلۆنی رەئی مەجلیس بێ وەهایان پێ دەڵێم
سەد هەزاران بایەعین بۆ ئەمری ئەو پیری هەژار
ئەی (لەتیف) حەیفە کە تۆ لێرە غەریبو بێکەسی
وەرنە بۆ ئەم مەسئەلە فەردی وەکو قوتبی مەدار[٣٨]

---

(٣٦) بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە: ٥٧ — ٥٨.

(٣٧) سالهای اضطراب: ٣٥.

(٣٨) ژین، سەرچاوەی پێشوو، ب٢: ٢١٥.

شـەوقی کـە ئـەو کاتـە خوێنـدکاری پزیـشکی بـووە، هـاوڕێتی بـاوکی دەکـاتو دەیگەیەنێتەوە سابلاغو خۆی لە سیپتامبری ١٩٢٠دا دەگەڕێتەوە ئەستەمبۆل بۆ سـەر خوێندنەکەی. قازی لەتیف لە کاتی هێرشی لەشکری شکاك بۆ سەر سابلاغ بە دەستی پیـاوانی سمکـۆ لـە ١٩٢١دا لـە ختوخـۆرایی شـەهید دەکرێـت، قـازی لـەتیف کـوڕێکی دیکەشی هەبووە، بەناوی کەریمی یەمینی قازی کە دایك برای شەوقی بووە.[٣٩]

ج. شیعرو بەرهەمی شەوقی

شیعرو بەرهـەمی شـەوقی ئـەوەی تـا ئێـستا زانرابێـتو دۆزرابێتـەوە شـتێکی کەمـە، ئـەویش بریتیـە لـەو چـەند پارچـە شـیعرو چـەند وتـارەی لەهـەر سـێ گۆڤـاری ئەستەمبوڵدا بڵاوکراونەتەوە:

- هەتاوی کورد ١٩١٣ ، ژین ١٩١٨ — ١٩١٩ ، کوردستان ١٩١٩ — ١٩٢٠

— چـەند نامەیـەك کـە هەنـدێکیان لـە بڵاوکـراوەی کوردسـتان مـشینێری و یـەك دوانێکیش بەم دواییە بڵاوکراونەتەوە.[٤٠]

ئەو شیعرو بەرهەمانەی شەوقی ئەوەی تا ئێستا دیارن، هەرچـەندی بـە ژمـارە کـەمو لـە پەنجـەی دەسـتان تێناپـەڕن بـەڵام لـە بـاری هونـەریو داهێنـانو چـۆنایەتییەوە بەگوێرەی زەمانەو هەلومـەرجی داهێنانیـان بـۆ مێـژووی ئـەدەبی کـوردی بایـەخێکی بەرچاویان هەیە[*].

---

(٣٩) بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە: ٨.

(٤٠) هەرچەندە بەڕێزان ئەمیری حەبەنپوورو حەسەنی قازی هەوڵیان داوە بەڵام دیارە دەستیان بە هەموو ژمارەکانی ئەو گۆڤارە رانەگەیشتووە، ئەوەی پەیوەندی بە (شەوقی)یەوە هەبێت لەو ژمارانەی بەردەستیان لە وتارەکەیاندا بڵاویان کردۆتەوە. بڕوانە:

— گۆڤـاری رۆژنامـەڤانی، (ژ/ ٦-٧)، لاپـەڕەکانی ٣٢٩ — ٣٣٨. هـەروەها ئەوانـەی لـە ژیـانو بەرهەمەکانی شەوقیان کۆڵیوەتەوە لەو باوەڕەدان کە دەبێ بەرهەمی زۆرتری هەبووبێت.

بڕوانە:

- بەشێك لە بەرهەمەکانی دوکتۆر مستەفا قازی زادە: ١٧.

* کاك ئەحمەدی شەریفی نووسەرو توێژەرو ئەرشیفێستی مهابادی لە ساڵی ٢٠٠٥دا نامیلکەیەکی لە بارەی ژیانو بەرهەمەکانی شەوقی ئامادەکردووەو بڵاوکردۆتـەوە، کـە نـاوی نـاوە (بەشـێك لـە بەرهەمـەکانی دکتـۆر مـستەفا شـەوقی)، بـەو هیوایـەی لـە دوا رۆژدا بەرهـەمی دیکـەی شـەوقی بکەوێتە بەردەست. کاك ئەحمەد بە گوێرەی گێڕانەوەی هەندێ لە پیرو بەساڵاچووانی سابلاغو بیروبۆچوونی خۆی، ژیاننامەی شەوقی نووسیوەتەوە، بەڵام بە هیچ جۆرێك خۆی لە قەرەی◄◄

یەك لەو مەسەلە گرنگانەی کە توێژەرو مێژوونووسی ئەدەبی کوردی لەسەری وەستاوەو بایەخی پێداوە مەسەلەی نوێگەری‌و تازەکردنەوەی شیعری کوردی بووە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی. کۆبەندی باس‌و لێکۆڵینەوەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە گۆڕانکارییە گەورەکان لە ژێرخانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و سیاسی لەسەرەتای سەدەی بیست، ئەدەبێکی تازەیان لای میللەتانی رۆژهەڵات هێناوەتە کایەوەو ماوەی نێوانی هەردوو جەنگ ماوەی داهاتنی "شیعری تازە"ی کوردی، واتە قۆناغی رۆمانتیکی بووە، لەو سەردەمەدا ئەم رێڕەوە لە روخسارو ناوەرۆکدا لە ئەدەبی کوردی خۆی گرت‌و بە تاقیکردنەوەیەکی سەرکەوتوودا تێپەڕی،[٤١] سەبارەت بەو نەوەیەش کە رۆڵی پێشەنگ‌و رێبەرایەتیان لەم بزووتنەوە ئەدەبییە گێڕاوە، باس‌و بابەت گەلی بە سوودو تێرو تەسەل نووسراون‌و پێشکەش کراون. لەپاڵ هەوڵ‌و هیمەتی پسپۆڕانی کورد بۆ زیندوو کردنەوەی ئەرشیفی رۆژنامەوانی کوردی کە لە سالانی حەفتاکانەوە دەستی پێکردووە، پەردە لەرووی ئەدەب‌و بەرهەمی بیرو داهێنانی زۆر لە شاعیران‌و نووسەرانی کورد لادراوەو بەرهەمەکانیان کەوتونەتە بەر تیشکی رووناکی، لەمانە یەکێکیان قازی زادە مستەفا شەوقی‌و شوێنی ئەو شاعیرە لەپەرەسەندنی رێبازێکی نوێیە لە دنیای ئەدەبیاتی کوردی کە ئەویش رێبازی رۆمانتیکییە.[*]

مستەفا شەوقی (گەلێ مەعنای جوان‌و تازەی هێناوەتە نێو ئەدەبی کوردییەوە، شیعرەکانی شەقلێکی رۆمانتیکی رەسەنیان پێوە دیارە، لەبارەی دارشتن‌و فۆرمی شیعریشەوە گەلێ وشەی جوانی کوردی بەکارهێناوە هەوڵێکی زۆری داوە تا زمانی

◄◄ زانیارییەکانی گۆڤاری کوردستان مشینێری نەداوە کە لە وتارەکەی ئەمیری حەسەنپوورو حەسەنی قازیدا هاتووەو سێ چوار ساڵیش بەر لە نامیلکەکەی ئەو بلاوکراوەتەوە. بڕوانە:

ـ بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردوکۆی؛ ئەحمەدی شەریفی، مهاباد، ١٣٨٤/ ٢٠٠٥.

(٤١) لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردیەوە: ١٢٩.

* بۆ یەکەمین جار د. مارف خەزنەدار ئاماژە بۆ شوێنی شەوقی لە برەوسەندنی شیعری سیاسی دەکات لە سالانی نێوان هەردوو جەنگ دا، کە ئەمەشیان سیمایەکی دیاری شیعری رۆمانتیکی کوردییە. بڕوانە: ـ شیعری سیاسی کوردی لە کوردستانی عیراق دا، ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، ژ/١٥، زانستگای بەغدا، ١٩٧٢.

کوردی له تەئسیراتی وشەو تەعبیراتی فارسی تازه رزگار بکات.. ئەم دیاردەیەش، هەر چەند ئەو ساکه تەواو جێی خۆی نەگرتبوو، بەلام نیشانەی وریایی‌و هەست پاکی نەتەوەیی شاعیره).[٤٢]

(هاواری دایکێ) یەکەمین پارچه شیعری بلاوکراوەی شاعیره، به پێشەکی یاخود پارچه پەخشانێکی فانگدراو به هەناسەی رۆمانتیزمی دەستپێدەکات، وەك ئەوەی شاعیر زەمینەو سیناریۆ بۆ شانۆی رووداوەکان له بەراییدا خۆش بکات، ئەم دیاردەیه له شیعری کوردیدا پێشتر بەدی نەکراوە، بەلام له شیعری ئەوروپایی‌و عوسمانیدا هەبووه.[٤٣]

- شاعیر بێجگه له شێوه زاری موکریانی، له هەوڵی ئەوەدا بووه سوود له وشەو پەیڤ‌و شێوه زارەکانی دیکەش وەربگرێت. شێوازی دەبڕین و زمانی شیعریشی رەوان‌و بێ گرێ‌و گۆڵە، ئەم بەکاربردنی شێوازو شێوه زاره خۆماڵیانەش له سەرجەم شیعرەکانی شەوقیدا بۆته نەریتێك.

- شاعیر پەراوێزی بۆ هەندێ ناوو وشەو بێژەی ناو شیعرەکانی هێناوەتەوەو شەرحی بۆ کردوون‌و مانای لێکداونەتەوە تاوەکو خوێنەران لێی حاڵی بن، ئەمەش کارێکی بێ پێشینەیه، زیاد لەوەش جار نا جارێ باس له بنیاتی رێزمانی وشەیەك دەکاو وەك زمانەوانێکی شارەزا له گرامەری زمانی کوردی رێژەو دۆخەکانی گەردانکردنی ئەو چاوگه دەستنیشان دەکات. له راستیدا پەی بردن به نهێنییەکانی زمانی کوردی لەو رۆژگارەو بەم کارامەییه، شتێکه بلیمەتی‌و شارەزایی شاعیر دەردەخات.

له ژماره (٥)ی گۆڤاری (کوردستان)ی ئەستەمبۆلدا، پارچه شیعری (حەسبو حاڵ دەگەڵ وەتەن) بلاوبۆتەوە، هەر له هەمان لاپەڕەدا تەرجەمەیەکی شیعرەکه بۆ تورکی کراوه (هەم به شیعرو هەم لەسەر هەمان کێش)، که وەرگێرانەکەش به قەڵەمی مستەفا شەوقی خۆیەتی.[٤٤]

شەوقی چەند وتارێکی له گۆڤارەکانی (هەتاوی کورد)و (ژین) بلاوکردۆتەوە، که تیادا بیری رۆشنگەری نەتەوەخوازی‌و نیشتمانپەروەری به روونی دەردەکەوێت.

---

(٤٢) شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زاده، گ/رۆشنبیری نوێ، ژ/ ١١٢: ٧٦.

(٤٣) مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب٥: ١٥٦.

(٤٤) گۆڤاری کوردستان، ١٩١٩ — ١٩٢٠: ٧٩.

بەشی سێیەم

زمان و شێوازو وێنەی شیعری

باسی یەکەم

زمانی شیعری:

زمان مادەو کەرەستەی سەرەکی ئەدەب پێك دەهێنێ، بنیاتی زمانیش لە (وشە) پێکدێت. وشە کاتی بەکاربردنی لە ئەدەبدا زۆر جاران واتا فەرهەنگییەکەی بەجێ دێلی‌و دەلالەتێکی نوێ وەردەگرێت.

لەم رووەوە هەریەك لە ئەفلاتون‌و ئەرستۆ زمانی شیعرو ئەدەب (بەجۆرێکی تایبەتی زمان، یا جۆرێکی تایبەت لەبەکارهێنانی زمان)[1] دادەنێن. تیورە تازەکانی مەیدانی زمانەوانیش هەر ئەو راستییە دووپات دەکەنەوەو هەموو کارێکی ئەدەبی بەچاوی زمانێکی تایبەت‌و هەڵبژێردراو سەیر دەکەن. بەو هۆیەشەوە کە زمان بە ژیان‌و بە رەوتی کۆمەڵایەتی مرۆڤەوە گرێدراوە، بۆیە حاڵەتێکی نەگۆڕو چەسپاوی نییە، لەگەڵ ئەوەی زمانی شیعر (پەیڕەوی لەهەمان یاساو دەستورەکانی زمان دەکات، بەڵام بە پێی ئەو بارو دۆخە نوێیانەی کە لە ئەنجامی یاساکانی گۆڕان‌و پەرەسەندنی ژیانەوە روودەدەن، ئەویش لەهەر سەردەمێکدا مانای نوێ پەیدا دەکات کە لەگەڵ سەردەمەکە بگونجێت)[2]. بۆیە زمانی شیعرو زمانی ئەدەب لەهەر رۆژگارو سەردەمێکدا کۆمەڵێك سیماو خاسیەت‌و تایبەتمەندی خۆی هەیە.

دیوانی شیعری کلاسیکی کوردی بەپێڕەوی لەبارودۆخی سەردەم‌و بەهۆی کاریگەری دوورو درێژی زمان‌و فەرهەنگی عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی، بوو بەو سامانە ئەدەبییەی کە خاوەنی کۆمەڵێك سیماو ئەدگارو خاسیەتی تایبەتییەو لە پێشەوەشیان ئەو زمانە (تێکەڵاوەیە) کە پێی تۆمارکراوە. بەرهەمی ئەدەبی ناوچەی موکریانیش لە دەورەی یەکەمی داهێنانیدا لەسەر دەستی (وەفایی‌و حەریق‌و ئەدەب...) کە لە رووی جەوهەرو وەسفی گشتییدا بەشێکە لەو سامانەو لێی دانابڕێت، هەر بەو زمانە داهێندراوە. بەم پێیە (زمان) دەبێتە ناسنامە بۆ بەرهەم‌و داهێنانی ئەدەبی لەهەر دەورو سەردەمێکدا، کە دەورو سەردەمیش گۆڕا ئەدەبیش دەگۆڕێت‌و دیاردەکە لە زمانەکەشدا رەنگ دەداتەوە. ئەو (دیاردەی گۆڕان‌و نوێ بوونەوەیە لە رووی مێژووییەوە لە ئەنجامی کارلێکردن‌و بەریەك کەوتنی دوو

---

(1) رەخنەی ئەدەبی کوردی‌و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر: ٢٨٣.

(2) سەرچاوەی پێشوو: ٢٨٥.

عەقڵیەتو دوو هەڵوێستی جیاوازدا لە دایك دەبێتو لە کەشو هەوای گۆڕانی ژیانو لە بارودۆخی تازەدا گەشەدەکات).[3]

سەرەتاو نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم سەردەمی ئاڵوگۆڕە گەورەکانە لە ناوچەکەدا، کە هاوزەمان بووە لەگەڵ بووژانەوەو پەرەسەندنی هوشیاری کۆمەڵایەتیو سیاسیو هەر لەو رۆژگارەشدا کازیوەی قۆناغێکی رۆشنگەریو رێنیسانسی ئەدەبی لە کوردستان سەر هەڵدەدا کە مەڵبەندی موکریانیش پشکێکی لەو بوژانەوەیە، بەتایبەت لە مەیدانی رووناکبیری شیعری کوردیدا هەیە.

ئەنجا (لە ئەنجامی گۆڕانی باری ژیانو پەرەسەندنی رۆشنبیریو باوەش کردنەوە بۆ شارستانیەتی گەلانی ترو زیادبوونی بزووتنەوەی وەرگێڕانی بەرهەمی بیری نەتەوەکانی تر، ئەمانە هەموویان کردیانە کارێ کە نرکەی داواکردنی نوێ کردنەوە لە شیعردا بەرزبێتەوە).[4] لێرەدا کە ژیانو فیکرو جیهانبینی شاعیران لە ئاڵوگۆڕدا دەبێت ئەڵبەتە شێوازو زمانو بەیانیش دەگۆڕێت، بەگوێرەی ئەوەی کە زمان لە بنچینەدا ئامرازو کەرەستەی دەربڕینو بەرجەستەکردنو گوێزانەوەی فیکرو بیرو جیهانبینی مرۆڤە.[5] لە سۆنگەی ئەم جموجۆڵە تازەیەوە کاروانی شیعری موکریان لە ساڵانی نێوان هەردوو جەنگی گێتیدا لەسەر دەستی شاعیرانی ئەم دەورەیە (کۆکەیی، سەیف، شەوقی) لە رووی جیهانبینیو زمانو بەیانو شێوازەوە رووەو ئاقارێکی جیاواز هەنگاو هەڵدێنێ:

ـ شیعری ئەم دەورەیە تا دێ لەو زمانە دەستوورییە دێرینو تێکەڵەی شیعری کلاسیکی دادەبڕێت کە شاعیرانی دەورەی یەکەمی موکریان پەیڕەوکاری بوونو، لە هەوڵی دۆزینەوەی زمانو دەربڕینێکی تازەدا دەبێت کە لە زمانی خەڵك نزیکتر بێتو (خاس)و (عام) تێی بگات.

ـ ئەو باوەڕەی کە پێی وابوو رادەی دەسەڵاتی شاعیر بەندە بە ڕادەی تواناو دەسەڵاتی بەسەر ئەو زمانە رۆژهەڵاتییە تێکەڵاوەو رادەی وشە ئارایيو پەنابردنە بەر زاراوەی نامۆو ناسازگار لە شیعردا، لە ئارادا نەماو شیعری ئەو سەردەمە بایداوەتەوە سەر

(3) الثابت والمتحول: ١١.
(4) ئەدەبو رەخنە: ١٠٦.
(5) اللغه والفكر: ١٣٧.

زمانی ئاخاوتنی رۆژانەو خۆماڵی‌و پشتی لە شێوازی ئاهەنگدارو ئاڵۆزو قەبەی شیعری کۆن کردووە.
- شاعیرانی پێشوو لە باری ئازادی ئەندێشەو رەسەنایەتی لە دەربڕینی مەبەست‌و ناوەڕۆکدا هەمیشە لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا دەسووڕانەوە، گۆرانی شاعیر گوتەنی کە سێ کوچکەکەی (میرو پیرو مەعشوق) بوو، وشەو تەعبیراتە کۆنەکەش لەوێنەی (زولفی زنجیرو رۆژو مانگی روخسارو لێوی یاقوت‌و لەعل‌و مەرجان...) هەمیشە جۆرێك لە بابەت‌و ناوەرۆکی ناقۆڵاو ناپەسەندیان بەسەر شیعرو شاعیرا فەرز دەکرد.[6] کەچی شیعری ئەو سەردەمە زیاتر رووداوەکاتە دەرخستنی رەنج‌و موعاناتی مرۆڤ و هۆکارەکانی پاشکەوتنی کۆمەڵ‌و مرۆڤی کورد، هەر ئەو وشەو تەعبیرە راستگۆیانەو مرۆڤ دۆستانەشە کە ڕەوتی ئامانج‌و ناوەڕۆکی شیعر دەستنیشان دەکەن‌و رەنگ ڕێژی بۆ هەیکەلی ئەو شیعرو بەرهەمانە ساز دەکەن‌و پێکەوەیان دەگونجێنن.[7]
- شیعری ئەو دەورەیە لە موکریان رەنگدەرەوەی بارودۆخی کۆمەڵگەی خۆیەتی، لەوبارەوە گوتراوە: (ئەگەر تا دوێنێ شیعری کوردی بە تێکرایی دەربڕی بیرو مەبەستێکی ئایدیالیستی‌و عیرفانی‌و گشتی بێژانەی هەمەلایەنە بووە، لەماوەی هەردوو جەنگدا پێ دەنێتە قۆناغێکی ریالیستی لە "کۆمەڵخوازی‌و رۆشنگەری‌و نەتەوە پەروەری"، کە هەم باری کۆمەڵایەتی‌و چینایەتی، هەم رۆشنگەری‌و نەتەوەخوازی تیادا بەرجەستە دەبێتەوە).[8]
لەو ماوەیەدا لە موکریان ئاماژە بۆ رۆڵ‌و بەرهەمی هەریەك لە شاعیران (مەلامارف، سەیفی قازی، مستەفا شەوقی) دەکرێت کەوەکو سێ کوچکە هەریەکەو چمکێکی ئەو گۆڕان‌و پێشکەوتنەی بەجۆرێك، لە ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان لە ئەستۆدا بووەو بەجێیان گەیاندووە، ئەنجا بوون بەسەر مەشقی دەورەی دواتری شاعیرانی موکریان لە ناوەراستی سەدەی بیستەمدا لە وێنەی (حەقیقی‌و ئاوات‌و نووری‌و هەژارو هێمن‌و هێدی‌و....) ئەوانی تر.

---

(6) شیعر نو: ٩.
(7) قضايا الشعر المعاصر: ٢٣٤.
(8) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانی‌و سیاسی لە موکریان: ٦٧.

ئەنجا لەم دەروازە گشتییەی زمانی شیعریی هاوبەشی ئەم سێ شاعیرەوە پێویستە ئاورێك لە زمانو شێوازی تایبەتی هەر یەکێکیان بدەینەوە.

أ. شێواز: سەرەتا پێویستە (ئەوە بزانین کە لەو قۆناغە نوێیەدا زمانی شیعری کلاسیکی یەکسەر لە زمانە کوردییە تێکەڵەکەوە نەگۆڕاوە بۆ زمانی کوردیی پەتی، بەڵکو زمانە کوردییە تێکەڵەکە هەرما، بەڵام بەشێوەیەکی تری جیاواز لە زمانە تێکەڵەکەی شیعری کلاسیکی کوردی).[9] ئەمە حەقیقەتێکەو بەروونی لە بەرهەمی شیعریی مەلا مارفی کۆکەییدا بەدیار دەکەوێت، کە لە رووی رووخسارەوە، واتە قاڵبی شیعریو زمانو شێوازو کێشو سەرواوە، لە شیعری کلاسیکییەوە نزیکترە تاوەکو بەرهەمی تازە، بەڵام شێوازێکی رەوانو روونو بێ گرێو گۆڵی هەیە، وشەو زاراوە بێگانەکانیشی ئەوەندە قورسو ئاڵۆز نین کە خوێنەری ئاسایی سەری لێ دەرنەکات.

کەسێ غەوواسی بەحری عیلمو عەقلو فەزلو جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەددی سکەندەربێ
کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعامو حەوت خوانی شێرو ئەژدەربێ

یا کاتی دەڵێ:

بازـ ئەوا شابازی فیکرم، مەیلی پەروازی هەیە
بۆ شکاری لوتفی تۆ، زۆری نییە نازی هەیە
هەوری تەبعم مایلی گریانو بەرقو بارشە
بۆیە گوڵ کەیفو دەماغێکی تەڕو سازی هەیە
مودەتێکە عەندەلیبی باغی شێعرم ساکیتە
لەم گوڵو گوڵزارە یەك دنیا گلەو رازی هەیە

دیوان: ٤٩.

مەلا مارف وەکو لەبەسەرهاتو سەربردەکەیدا هاتووە، لە ژیاندا مرۆڤێکی دڵخۆش نەبووە، ئەو بەهەتیوی گەورە بووەو بۆ خۆ پێگەیاندن زۆر زەحمەتی کێشاوە، بە پیلانو دەسیسە کوڕە گەورەکەی (عەلی) دەکوژرێت، لە ئەنجامی دوژمنداری بەناچاری ئاواییە دڵنشینەکەی خۆیان بەجێ دێڵێ تا لە مەهاباد لە مزگەوتی (شا دەروێش) دەگیرسێتەوە. وەکو هێمنی شاعیر دەیگێڕێتەوە ناوبراو بەدەست هەژاریو

(9) رەخنەی ئەدەبیو مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر: ٢٠١.

دەست تەنگییەوە نالآندوویەتی، گوایە لە ئەنجامی گریان‌و نالآنی لە سوێی لەکیس چوونی کوڕەکەی‌و لەداخی هەژاری‌و بێ دەرامەتی، هەردوو چاوەکانی هەو دەکەن‌و لە ئەنجامی ئەو نەخۆشییەدا هەردوو چاوەکانی لەدەست دەدات، ئەمە دۆخەکە ئالۆزترو خراپتر دەکات، بۆیە رەشبینی‌و بەدبەختی‌و توڕەیی‌و پشوو لە ناخ‌و دەروونیدا رەگ‌و ریشەی دادەکوتێ، ئەنجا ئەم حاڵەتە رەش بینییە دەبێ بە پێکهاتەی میزاج‌و نەست‌و بیرو جیهانبینی شاعیرو لەزارو شێوازو وێنەو دەربڕینی شیعریدا رەنگ دەداتەوە. هەر ئەوەشە کە دەگوترێ لە چەمکی شێواز یەکێتی وشەو وێنە، وێنەو بنیات، بنیات‌و بیر یەك دەگرێتەوە. وەکو چۆن کاریگەری دۆخی کۆمەڵایەتی‌و واقیع، لە شێوازدا رەنگ دەداتەوەو مۆرکێکی کەسی وەردەگرێت.[(10)]
ئەم مۆرك‌و سیمای (رەشبینییە) لە زۆر جێگا لە بەرهەمەکانیدا دیارو ئاشکرا دەبێت.

مەڵێن یا شێتە یا مەستی شەراب‌و ئارەق‌و بەنگە خەیاڵاتم
پەرێشانە دڵم تاریکە هەم تەنگە
مەکەن مەنعم لە هەوری بیری من بارانی خوێن بڕژێ
لە سەحرای سینەدا دیسان هەرایە شۆڕشە جەنگە شەهی ئقلیمی
بەدبەختی لە بۆ تەسخیری مولکی دڵ هجوومی کردووە، تالب بە
تاج‌و تەخت‌و ئەو ڕەنگە ئەمیری لەشکری زوڵمە لە دەوری فەوجی
بێ روحمی جەفاوو جەورو میحنەت، یاوەرو سەرتیپ‌و سەرهەنگە

دیوان:٢٢

یاخود کە دەڵێ/

مودەتێکە نەفسی بەد حوکمی خراوم لێ دەکا
هەر بە قەهرو کینە دەروانێت‌و چاوم لێ دەکا
جار بەجار دەگری دەناڵێ هەروەکو هەوری بەهار
گەه بە خەندەو پێکەنین دێت‌و سڵاوم لێ دەکا
یەك سەعات‌و یەك دەقیقە دەس لەمن هەڵناگرێ
روو لەهەر لایێ دەکەم هەر قاوە قاوم پێ دەکا
هەرچی تەفرەی لێ دەدەم وەعدەو وەعیدی پێ ئەدەم ناسرەوێ
تەکلیفی قۆرو بن دراوم لێ دەکا

دیوان:٣٣

---

(10) شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا: ١٣.

یان که دەڵێ/

شـــاعیر عومـــومی کەوتنـــە مـــەقالاتو بۆڵـــەبۆڵ
مـــەتحی وەتـــەن دەکـــەن بـــە قەســـیدەی شـــرو شـــرۆل
تـــەعریف دەکـــەن لـــە میللـــەتی کـــوردی بەســـەد زمـــان
پـــاك بوونـــە چاوشـــێکی بـــەبێ دەمبـــەگو دەهـــۆڵ
کـــوردیش چ کـــوردە میللـــەتی خۆخـــۆرە پێکـــەوە
بـــۆ گیـــانو مـــاڵی یـــەکتری سمکـــۆڵ دەکـــەن لـــە خـــۆڵ
دێـــوو درنـــجو ورچو بـــەرازو رێـــویو چـــەقەڵ
کوێـــرو کـــەرو شـــەلو کەچـــەڵو گێـــرو گـــول

لە شوێنێکی دیکەشدا دەڵێ/

لـــەو رۆژەوە کـــە عەهـــدی زەمـــانی تەجـــەدودە
لـــەو وەختـــەوە کـــە نێـــوی تەمـــەدون لـــە دەفتـــەرە
بارانی غەم لە هەورو هەڵای میحنەتو ئەلەم بـاریوە بۆیـە
چـــــەشمەی چـــــاوم موکـــــەدەرە
دڵ وا مـــــەلولو مـــــاتو پەرێـــــشانو عـــــاجزە
کـــوللی دەقیقـــە مونتەزیـــری مـــەوتی ئەحمـــەرە

دیوان:٦٣

لە هێرشو داشۆرینو هەجوکردندا شێوازی مەلا مارف رەوانو راستەوخۆ، لە وشەو ناوو ناتۆرەو توانجی پڕ بە پێستو موستەحەق دایە، ئەمە لە شێوازی شیعرە داشۆرینەکانی شێخ رەزای تاڵەبانی، کە سەر تۆپی شیعری داشۆرینە لە ئەدەبی کوردی، جیایە. شێخ رەزا بێ پەردەو رووتو رەپو راست ئاتارو پاتاری بابو دایكو خزمو عێلو عەشیرەتی ناحەزەکەی دەداتە بەر فەحشو جنێو، مەلا مارف بەتوانجو پلاری داپۆشراو بە تەلمیحو تەرجیحو کینایە، وشەو دەستەواژەی مزر حەواڵەی بەرامبەرەکەی دەکات، واتە ئەگەرچی سەرکۆنەو پەلامارەکانی توندن، بەڵام خۆی لە جنێوی رووتو راستەوخۆ لادەدات. لێرەدا هێرشی بۆ سەر یەکێك لە خەلیفەکانی شێخانی بنەماڵەی زەنبیل وا دەست پێدەکات:

لـــە بـــابو فەســـڵی تـــەزویرو ریـــا هێنـــد چوســـتو چـــالاکە
هـــەموو کـــەس خـــۆ دەپـــارێزێ لـــە مـــەکرو کەیـــدو تـــەزلیلی

وەكــــو جــــەردەی موســـــەللەح دەچـــــتە ســـــەر رێگـــــەی موســـــوڵمانان
بـــــە ئیمـــــان ئیكتیفـــــا ناكـــــا، دەكـــــا نـــــەزعی ســـــەراویلی
هـــــەموو رۆژێ لـــــە مەكتەبەخانـــــەی تـــــەدریس‌و تەدلیـــــسی
دەنوســـــن ســـــەد جـــــەوازی نـــــومرە یـــــەك روتبـــــەی عـــــەزازیلی
بـــــەرپیش‌و ســـــورەت‌و عەممامـــــەوو شـــــەكل‌و هـــــەیولائی
بەلـــــەحنی نـــــازك‌و قـــــەولی نـــــەكازیب‌و ئـــــەباتیلی
فریـــــوی جـــــاهیلی وەحـــــشی دەدا بێـــــچارە نازانـــــێ
مـــــەقام‌و مـــــەنزڵی ئیبلیـــــسە ریـــــش‌و پـــــێچ‌و مەنـــــدیلی
أیـــــا مَـــــنْ قُلْـــــتَ أنَّ الـــــشعرَ عِـــــصْیانٌ ونُقْـــــصانُ
لـــــكمْ احـــــسانكمْ یـــــالائـــــمي، نقْـــــصي وذنـــــبي لـــــي

دیوان:٧٢

رازاندنەوەی شیعر واتە (تلمیع)، جگە لەوەی هونەرێكی شیعرییە، بەڵام بەشێك لە زمان‌و تەبع‌و شێوازی شیعریش لای شاعیران پێك دەهێنێ‌و دەچێتە خانەی بەكارهێنانی وشەو زاراوەو دەستەواژەی زمانی بێگانەوە لەبەرهەمی شیعریدا. مەلا مارف لەزۆر شوێندا پەنای بۆ زمانی عەرەبی‌و فارسی‌و توركیش بردووە، نیوە دێرو دێرە هۆنراوەی تەواوی بەو زمانانە تێهەڵكێشی شیعرەكانی كردووە، دەكرێ ئەو شایەدیەش بدەین كە زۆر وەستایانە ئەو كارەی ئەنجام داوە بێ ئەوەی هەست بە پچڕان‌و دابڕان بكەین لە سیاقی بیرو شێوازو داڕشتنی بەرهەمەكانیدا:

ـــ نـــە مـــن تـــەنها پەرێـــشانم، هـــەموو كـــەس مـــات‌و غەمگینـــە
ئـــەوی مەســـرورو دڵـــشادە، فەقـــەت حەســـادو گـــەوادە
تـــراهمْ مُنـــذ ذالكَ الیَـــومِ یُـــوحي بَعْـــضُهمْ بَعـــضاً
سمێـــل بـــابڕ بـــە كەیـــفی خـــۆت ســـمێڵی خۆتـــی لـــێ بـــادە

دیوان:٤٢

ـــ ئـــەی ســـەییدی جـــوان‌و نەوجـــەوان بـــەخت‌و موحتـــەرەم
یـــا نـــاقِصَ ألعطیـــةِ وَیـــا قـــاصِـــرَ الهـــمَـــمْ

دیوان:٥٢

ازگلـــشن وجـــود تـــو از بـــاد انقـــلاب
بـــر روی چـــون گلـــت ننـــشیند غبـــار غـــم
حـــاجی مـــەلا محمـــد ســـۆفیش بەرپـــشەوە
خـــەندێكی بـــۆ بـــكات‌و بڵێـــت ئـــەی وەلی نـــیعـــەم

دیوان:٥٥

ـ ئەی حەسەن ئەی ساحەبی وەجهی حەسەن
مەزهەری فەرمایشی جەددول حەسەن
یانی فەرمویە ئەگەر خێرتان دەوێ
أُطلبُوهُ مِن ذُوي الْوَجْهِ الحَسَنْ
چەندە پێم خۆشە ببینم دوژمنت
پێ لەسەر کورسیو لەگەردندا رەسەن
جار بەجار، بانگی بە تورکی کەم، بڵێم
کەیفن ئەحواڵن ئەفەندم، نەینی سەن

دیوان:٥٦

ـ قەریبەن شەستو دووساڵە ئەوا دەڕوا لە عومرو سین
نەدیتوومە، نەبیستوومە، بەجوز یەك قازی شێخ موحسین
لَهُ فِي كُلِّ يَوْمٍ قائِلٌ بالبابِ يَدعُوهُ
يُنادِيهِ بِيامَنْ لايَزالُ مُحْسِناً أحْسِنْ
کسی خواهد وجاهترا میان مردم و ملت
وَيَبْقى اسْمَهُ مِنْ بَعْدُ بالأفْواهِ وَالألْسِنْ

دیوان:٥٩

ـ گەرچی دەوڵەتمەندو ساحێب پووڵو پارەو سەروەتی
مالیکی گامێشو مێشو گوێ درێژو گوێ لەقی
هەر لە وشتر تا دەگاتە کاوڕو گیسكو فڕوج
دێتە بەر دەستت هەموو ڕۆژێ بە موفتەو بێ حەقی
تأكُلُ ما تَشتَهِيهِ تلبُسُ مِمَّا تَشاء
مِنْ حَرِيرٍ ناعِمٍ أو سُندسٍ وأسْتبرَقِ
خزمەتی ئەشخاصی شاعیر لازمە عەقلت هەبێ
اتَّهُم كالسَّمِ فَتّالٌ لِمَرءٍ لا يَتّقى

دیوان: ٨٠.

ئەلا ئەی هودهودی باغی سەبا فەورەن بە تەعجیلی
تعالْ اذْهَبْ بِمَكْتُوبي الى مَولاي زَنبيلي
إذا أدرَكْتِهُ فَاخْفِضْ جَناحَ الذلِ تعظيما
وَبَعْدَ الوَصْلِ وَالتَقْبيلِ بَلِغْهُ أقاويلي

دیوان:٨٢

لەباسی بەکارهێنانی وشەو زاراوەی بیانیو تەرکیباتی تازە لای مەلا مارف ئاماژە بۆ چەند لایەنێك دەکەین:

۱. وشەو زاراوەی عەرەبیو فارسیو تورکی

شاعیر بەگوێرەی پێویستو تا چەند بۆی لوا بێت لە شێوازی داڕشتنو دەربڕینی ئامانجەکانی لە پەنابردنە بەر وشەو زاراوەی بێگانە نەپرینگاوەتەوە، زۆریش لەو وشەو زاراوانە تایبەت بەخۆیەتی واتا شێوازی بەکارهێنانێکی کەسییان وەرگرتووە. هەندێکیش لەو وشەو زاراوانە دووبارەکردنەوەن، واتە لە پێش ئەوداو لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بەهەمان واتاو تانوپۆ بەکار هاتوون. لێرەدا ئامارێك دەخەینە بەر دەست کە ڕێژەی سەدی بەکارهێنانی ئەم وشەو زاراوە بیانیانە بەدیار دەخات.

لە ئامارەکەدا (۱۰۰) دێرە شیعرمان لەسەرەتاو ناوەڕاستو کۆتایی دیوانی شاعیر وەرگرتووەو ئامارێکی وشە کوردیو عەرەبیو فارسییەکانمان نیشانداوە.

سەرجەمی ئاماری وشەکان لە ۱۰۰ دێرە هۆنراوەدا:

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی	سەرجەم
٥٦٥	٣٣٦	٧٥	٧	*٩٨٣=

ڕێژەی سەدی بەکارهێنانی وشەکان:

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی
٥٧,٥	٣٤,٢	٧,٦	٠,٧

لەگەڵ ئەوەی ئەم ئامارە ڕێژەیەکی تەقریبیمان نیشان دەدات، بەڵام زۆر لە ڕاستییەوە دوور نییەو ئەوەش دەسەلمێنێت کە نزیکەی نیوەی فەرهەنگی وشەو زاراوە شیعرییەکانی شاعیر بریتین لە عەرەبیو فارسی، بەتایبەت وشەی عەرەبی کە ڕێژەیەکی بەرچاوی هەیە. پاساوی ئەمەش بەوە دەدرێتەوە، کە شاعیر مەلا بووە، پاشخانێکی ڕۆشنبیریی ئیسلامیی عەرەبییو فارسیی تێکەڵی هەبووە، هەروەها دەسەڵاتو شارەزایی لەو زمانانەدا وای لێ کردووە پەنا بۆ فەرهەنگی وشەو زاراوەکانی ئەو زمانانە ببات و لە شێوازو دەربڕینو داڕشتنی هۆنراوەکانیدا بیانگونجێنێ. هەروەها لە فەرهەنگی زمانو زمانی قسەکردنو نووسیندا ئەم وشانە زۆرجار بە بێگانە دانانرێنو وەکو بەشێك لە وشەی زمانی کوردی سەیر دەکرێن.

---

* ئەم ئامارە ئامرازەکانی وەکو (لە، بە، بۆ، ﭺ، بێ....)ناگرێتەوە..

٢. تەرکیباتو وشەڕۆنان

ئەمەشیان هەر دەچێتە خانەی شێوازناسیی وشەو رادەی پەیوەنداری شاعیر بەجۆرێك لەو وشەو زاراوەو تەرکیباتانە کە بەزۆری لە بەرهەمەکانیدا دووبارە بوونەتەوە، یا ئەو وشە لێکدراوانەی کە شاعیر خۆی دەستی هەیە لە رۆنانو سازکردنیان لە زمانو شێوازە شیعرییەکەیدا.(11)

چاوپیاخشاندنێکی وردی دیوانی مەلا مارف چەند لایەنێك لە شێوازو زمانی شیعری شاعیر لە ئاستی وشەسازیو وشەرۆناندا بەدیار دەکەوێت کە وەکو دیاردەیەك لە گفتو لفتیدا بۆتە باوو دووبارەو چەند بارە بۆتەوە، لەوانە:

دووبارە بوونەوەی (هاوواتا)و (هاوواتا ئاسا)و (جووتە وشەی لێکدراو):

هاو واتا ئەو جووتە وشەیەن کە واتاکەیان وەکو یەك بێت.(12) هاو واتا ئاساش ئەو وشانەن کە واتاکانیان لە یەکتر نزیك بنو بەزەحمەت لەیەکتر جیابکرێنەوە، واتا لەیەك کێلگەو چوارچێوەی واتاییدا کۆببنەوە.(13) ئەم دیاردەیە وەکو سیمایەك لە شێوازی شاعیردا زۆر بە روونی هەستی پێ دەکرێت وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێ:

گوڵستانو گوڵو گوڵزارو گوڵشەن
نەیو شمشادو سەروی جوێباری
نەواوو نالەوو گریانی قومری
فوغانی بلبلی سەر شاخ ساری
بەهەر نەزمو بەهەر وێنەو عیبارەت
هەموو ئیقرار ئەکەن پەروەردگاری

دیوان: ٥.

ــ کەمتر لە هەموو سائیلو دەروێشو گەدایە
لەو عەرشە موعەلایە هەم خوسرەوو قەیسەر

ــ عادەتی ئەشخاسی شاعیر مەسلەکی شەخسی ئەدیب
یا درۆیە یا ریایە یانە مەکرە یا فەریب

---

(11) کلیات سبکشناسی: ٢١٧.

(12) زمانەوانی: ١٦٤.

(13) زمانناسیو هەندێ بابەتی زمانناسی کوردی: ٣٥.

ـــ ئەووەلـــەن (زرنـــی) حەدیـــسی شـــاهبازی کیبریـــا
بـــاوەڕت بـــێ ســـانیەن تەقیـــەو ئـــەدەب شـــەرمو حـــەیا
ـــ رابیعـــەن بەدبـــەختییو بـــەدوەزعییو رۆژی ســـیا
بـــۆ شـــەرەفیابی حـــوزوورو خزمـــەتی تـــۆ عـــاجزە

ـــ گـــەر مووەففـــەق بم بـــە تـــەوفیقاتو لـــوتفی ئێـــزەدی
تـــا موتـــەووەق بم بـــە تـــەوقی فـــەهمو عـــەقلو بـــوخرەدی
ـــ بـــە عـــەترو تـــامو بـــۆنو رەنگـــی لـــەعلو سورەتو تـــەرکیب
قەشـــەنگو دڵرِوبـــاو دوڵبـــەرو مەخـــسوسو مومتـــازی

- ســـۆفی وەرە هـــەنگامی گـــوڵو فەســـڵی بـــەهارە
وەختـــی تـــەرەبو عـــەیشو دەمـــی گەشـــتو گـــوزارە
پیـــشەو عەمـــەلت حیلەیـــە تـــەزویرو ریایـــە
تـــۆ بەشـــقی خـــودا پـــێم بڵـــێ ئـــەم کـــارە چ کـــارە

ـــ ئـــەم جـــەهلو نیفـــاقو حەســـەدو بـــوغزە هـــەتا کـــەی
دەخولێنـــەوە تاکـــەی وەکـــو دێوانـــەو مەســـتان

ـــ خـــارو خەســـی زیللـــەت لـــە رەگو ریـــشە دەرێـــنن
بیکـــەن بـــە گـــوڵو گوڵـــشەنو گـــوڵزارو گوڵـــستان

ـــ ئـــەمیری لەشـــکری زوڵمـــی لـــە دەوری فـــەوجی بـــێ روحمـــی
جـــەفاوو جـــەورو میحنـــەت، یـــاوەرو ســـەرتیپو ســـەرهەنگە
ـــ مـــوحیتی دایـــرەی دوکـــانو بـــازاڕی بـــە ئاســـانی
بـــە ســـەتحو ســـەقفو ســـەربانی خـــولی پێـــدا قـــولی بـــادا
لـــە مەســـکوکاتی ئێرانـــی، لـــە لـــیرەی سککەی عوسمـــانی
لـــە ئێغـــدانو مـــەجریو مەحفـــەزەو ســـندوقی پـــۆڵادا
چ رۆژێکـــە لەلایـــەك گرمـــەگرمی هـــەورو نالـــەی بـــا
لـــە لایـــەك شـــیوەنو گریـــانو قوڕپێـــوانو فـــەریادە

- بەسەرماندا دەڕێژن گێژەلووکەی نەگبەتو میحنەت
غوبـاری ئیفتیقـارو تـۆزی دەردو گـەردی بێـوازی
دوعـای حیفـزی وجـودو عیـزەتو ئیقبـالو تـەوفیقی
لەسەر تۆ واجبو فەرزە بە کوردیو فارسیو تازی
لـە بـابو فەسـلی تـەزویرو ریـا هێنـد چوسـتو چالاکە
هەموو کەس خۆ دەپارێزێ لە مەکرو کەیدو تەزلیلی

- کەسێکی مـونکیری ئـەخلاقو ئەوسـافی کـەریمت بـێ
بە کوللی حازرم بۆ قەرعو مەنعو زەجرو تەنکیلی

- دەنووسم بـۆ موغـەنیو موتریـبو خۆشـخوانو رەققاسان
کـە بـەزمێکی موهەیاکـەن شـەبیهی بـەزمی فـەغفووری

- تۆ بە حوسنی فیکرو فیکری بیکرو ئەشعاری حەسەن
مـن بـە شـیعری نـارەوانو سـەهلو سـادەو سـەرسـەری

جۆرێکی دیکـە لـە جووتـە وشـە هـەن هەمیشە بـەدوای یـەکتری دادێـنو جووتـە وشـەیەکی نـاوی پێـك دەهێـنن (ئەگـەر هـەردوو تـاکو وشـەکە نـاو بـن)، یا جووتـە وشەیەکی ئاوەڵناوی پێك دەهێنن (بێتو تاکەکان ئاوەڵناو بن)، ئەمانە زیاتر هۆکاری وەسفی پێکەوەیان دەبەستێتەوەو[14] زۆریش لە شیعری مەلا مارف دا بەدی دەکرێت، بەنموونە تـەنها لـە قەسـیدەیەکی شاعیردا کـە بـەناوی (بـاڵی سـەمەندەر) ەو[15] بـە روونـیش دیـارە کـە لـە ژێـر کاریگـەری چامە نێودارەکـەی (سـالم)دا (جـانم فیـدایی سروەکەت ئەی بادەکەی سەحەر) هۆنراوەتەوە، ئەم جووتە وشانە بەدی دەکەین:
(پـەیکی هونـەروەر، میشکی موعـەتەر، نـەسیمی سـەحەر، گوڵاڵـەی ئـەحمـەر، شـوعبـەیی عەسکەر، سەرهەنگو یاوەر، میحرابو میمبـەر، خانـەیی شەشـدەر، بـاڵی سـەمەندەر، شـەربەتو شـەککەر، حـەزرەتی حەیـدەر، سـەجادەی منـەوەر، فەرەیـدونو سـکەندەر، سینەوو دەفتەر، پـەردەیی ئـەخزەر، خوسرەوو قەیـسەر، موساو رەزا، سائیلو گـەدا،

(14) جووتە وشەی لێکدراو لە زمانی کوردیدا: ١٢٥.
(15) دیوانی مەلامارف: ٧.

عەرشی موعـەللا، خوسـرەوو قەیـسەر، حاتـەمو جەعفـەر، هـادیو رەهبـەر) پارچـە شیعری (ئامـانجو ئـارەزوو) هـەموو قافیـەو پـاش قافیـەکانی بـەم شـێوەیەیە، واتـا لـە جووتـە وشـەی لێکـدراوو ئاوێتـە پێکهـاتووە:[16] (سـەددی سـکەندەر، شـێرو ئـەژدەر، زەربـی خـەنجـەر، نێـشی نەشـتـەر، یـارو دولبـەر، رەنـدو قەلەنـدەر، یـاقوتو گەوهـەر، رۆژێ ئـەنوەر، تـۆپو عەسـکەر، شـەهدو شـەککەر، موحـەدەب یـا موقەعـەر، سـینە دەفتـەر).

ئەنجا ئەگەر پێدا بچین دیارە ئەوا ئامارێکی زۆرمان لـەو بابەتـە لا کۆدەبێتـەوە، ئـەم دیاردەیەش خۆی لە خۆیدا لایەنێکی شێوازی شاعیرمان لە زاراوەو دەستەواژە سازیدا بۆ روون دەکاتەوە. لە لایەکی دیکـەوە شـاعیر پـەنای بـۆ کۆمـەڵێك تـەرکیباتو زاراوە بردووە کە پێشتر لە شیعری کلاسیکی کوردیـدا بـەدی نـاکرێن، زۆریـشیان شـاعیر بـۆ پێداویـستیی قافیـە یـاخود دەربڕینـی مەبەسـتی شیعریی خـۆی سـازی کـردوون، لەخوارەوە نموونەیەك لەو تەرکیباتە دەگمەنو نامەئلوفانە دەخەینە روو:

شەهبازی کبریا، تەوفیقات، بـوخرەدی، نەقـشی ئـەرژەنگ، ئاوپاشـی فەلـەك، عەقـەب کەوتـە، سـابوونی سـەداقەت، فانۆسـی زوڵمـانی، موجەسـتـەر، مـوفرەدی لاموسـەننا، سـەقیل باشی، تـەکلیفی بـن دڕاو، خـانو خـەوانین، سـەبابانی قـون تـرۆل، زەیغـەمی خـوێن ئاشـام، وەعـدەی وشـکی بـەر کورسی، مورغـەکی کونجی، موسـینانی عـەدیمول سین، لائاسین، نەهەنگی تەبیعەت، تازی، لەکلـەکی دەریـازی، ئیغـراز، تـالوتو جـالوت، روتبـەی عـەزازیل، سـەرپڕ لەسـندان، کابینـەی کیرامـول کـاتبین، ئەلیـەق، چـەرخی مەنشوور، وەفاتی قەند، گەزیدەی عەقرەب، موحمەرول مەزاکیر،دەرهەم بەرهەم..

ئەم زاراوەو وشە ئاوێتانـە بـە وێنەیـەك لـە بەرهـەمی شاعیردا دووبارەبوونەتـەوە تـا بووە بە پێڕەوێكو شاعیر ئولفەتی پێوەگرتوە. بەڕادەیـەك لەهـەموو بەرهەمەکانیـدا (جووتە وشەو زاراوەی ئاوێتە) بۆتـە پیـشەیەكو سیمایەکی دیـاری شـێوازی شـیعریی مەلا مارف. بەتایبەت هەندێك جووتـە وشـەو زاراوەی ئاوێتـە هـەن کـە زۆرجـاران لـە بەرهەمەکانیدا دووبارەو چەنـدبارە بوونەتەوە.

ئێمە لە بواری شێوازناسیو، هەر تـەنیا لە ئاستی وشەسازی، دەشێ ئامـاژە بـۆ گـەلێ لـە هونەرەکانی تری شێوازی شیعریی مەلا مارف بکەین..لە وێنەی رەگەز دۆزی، پێچانو کردنەوە، دژیەك، ئیغراقو موبالەغە و گونجانو تێهەڵکێشو تیکرار.....تاد. هـەروەها

---

(16) سەرچاوەی پێشوو: ٢٠.

له ئاستی شێوازناسی رستەو پارستەدا وەکو شێوەکانی رستەی: ئەمری، خەبەری، پارستەی پرسیارو مەرجو وەڵامی مەرجو پاشخراوو.....تاد. ئەنجا لەبارەی ئەوەی کە ئاخۆ پێکهاتەی رستەو گوتاری شاعیر درێژو پرشو بڵاون یاخود رستەی کورتو سفتو بەیەکەوە بەستراون دەشێ لەدووتوێ دێرو نیوە دێرەکاندا ئاماژە بۆ گەلێك نموونەی جۆراوجۆر بکەین،[(17)] بۆ نموونە:

- رستەی مەرجو وەڵامی مەرج/

(١) کەسێ تالب بە نێوو شۆرەتو روشدو شەجاعەت بێ
دەبێ ئامادە بۆ شمشێرو تیرو زەربی خەنجەر بێ

(٢) کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعامو حەوت خوانی شێرو ئەژدەر بێ

- رستەی مەرجی پاشخراو:

(١) چ باکێکی لە تیرو تەعنو لۆمەی یارو ئەغیارە
کەسێ عاشق بە تاقی قەوسی ئەبرۆی یارو دولبەر بێ

(٢) چ کارێکی بەوەعزو میمبەرو میحرابو مزگەوتە
کەسێکی مورشیدی مەیخانە یا رەندو قەلەندەربێ

- رستەی خەبەریو پرس:

کە من جامی شەرابم پڕ لە ژەهری مارو ئەقرەب بێ
بە من چی، شەربەتی تۆ پڕ لە شیرو شەهدو شەککەر بێ

ب. شێوەزار:

پلەکانی دابەش بوونی زمان، لەوانەش زمانی کوردی بەم جۆرەن:

١. دیالێکت، ٢. شێوە – زار ٣. زارۆچکە

کەواتە شێوەزار پلەی دووەم وەردەگرێت، کوردی خواروو کە بە (دیالێکتی کرمانجی خواروو) ناودەبرێت لەلای زمانناسانی کورد لە چوار شێوەزاری (سلێمانی – سۆرانی

---

(17) کلیات سبك شناسی: ٢١٩-٢٢٠.

– سنەیی- موکری) پێکهاتووە.(18) شێوەزاری موکریانی کە ناوچەیەکی جیۆگرافیایی فراوانی داپۆشیوە لە کوردستانی ئێران، لە باشووری گۆلی ورمێوە تا خوارووی سەقزو بانە دادەکشێ، لە رۆژئاواش ناوچەی پشدەری کوردستانی عێراق دەگرێتەبەر. شێوەزاری موکری لەناوخۆیدا بۆ چەند زارۆچکەیەکی ناوچەیی وەکو (گەورکی، مامەشی، مەنگوڕی، پشدەری) دابەش دەبێت. بەڵام لەناو شارە گەورەکانداو بەتایبەت لە مهاباد لەگەڵ ئەوەش لە سنووری زارۆچکەی مامەشان دایە، بەڵام هەموو زارۆچکەکان تێکەڵاو دەبن لەناو واتاو شێوەزارە سەرەکییەکەدا دەتوێنەوە.

شێوەزاری کەسی هەر شاعیرێك لە (وشەو رستەو دەستەواژەکانی)، واتە لە کردەکانی ئاخاوتن لای ئەو کەسەوە (کە شیعرەکانییەتی) دەستنیشان دەکرێت، ئەمەش جگە لە باڵا دەستی شێوەزاری ئاخاوتنی ناوچەکەی، پێویستە لە رووی زمانەوانی کۆمەڵایەتییەوە لێی بکۆڵدرێتەوە. واتا پلەی کۆمەڵایەتیو چینایەتی شاعیر، تەنانەت باری دەروونیو ئاستی رۆشنبیریش رۆڵێکی بەرچاوی دەبێت.

کۆکەیی لە موکریان پێگەیشتووە، لە مهاباد ژیانی بەسەربردووەو مەلا بووە، واتە پاشخانێکی رۆشنبیری ئیسلامیی* هەبووە، دیارە ئەمە کاریگەرییەکی زۆری بەسەر شێوەزاری شاعیرەوە هەبووە تا ئەو رادەیەی وشەو زاراوەکانی شێوەزارو ئاخاوتنی موکریانی زۆر بە کەمی لە بەرهەمی شاعیردا هاتووەو ئەوەندەش کە هاتوون لەناو شەپۆلی وشەو زاراوە عەرەبیو فارسییەکانیدا گوم بوون. هەندێکیشیان هەر لە ئەسڵدا زارو ئاخاوتنی فارسینو پەڕیونەتەوە ناو شێوە ئاخاوتنی موکریانی. هەندێك لەو وشانەی کە تایبەتن بە ناوچەی موکریانو لە شێوەزاری شاعیردا بەدیدەکرێن دەخەینە روو:

رووپەڕە، نوچکەی چیا، هومێدەواری، گڕی ئاوور، ریزە خۆر، سەر عەسکەر، پولوماڵ، شەرەفیابی، هێشتێ، بەشقی خودا، ئاوپاشی، لەسان دان، تماشا، کوندە شاخی، تاووساو، بێ تووشە، موردار، کاڵەکۆن، تەڕو ساز، گلەو ڕاز، نەهارو شام، نیکتەپەردازی، سەرئەفرازی، بێ وازی، فەرتون، درۆی پاش مردن، خواهیش، فامیل، زیندەگی...

---

(18) زاراوەکانی زمانی کوردی، گ/ زانیاری، ژ/ ٤: ٧٥.

* د. مارف خەزنەدار ئەم زاراوەی هێناوەتە ناوەو لە نووسینەکانیدا بەکاری دەهێنێت، کە ئاماژەیە بۆ رۆشنبیرییەکی ئاینی ئیسلامی تێکەڵی عەرەبیو کوردیو فارسیو تورکی.

بۆیه زمانو شێوەزاری مەلا مارف بریتییه له شێوەزارێکی کوردی/ موکریانی تێکەڵ بە وشەو تەعبیراتی زمانەکانی دیکەی وەکو عەرەبیو فارسی، لەگەڵ ئەوەشدا شێوازێکی سادەو دوور لە گرێ لێدراویو پێچەو دەورەی لە دەربڕینی بیرو مەبەستەکانی پەیڕەو کردووە.

زمانو شێوازی شیعری سەیفی قازی:

کاتێك ئاوڕ لە زمانو شێوازی شیعریی سەیفی قازی دەدەینەوە، مەسەلەکە زۆر جیاواز دەبێت، بە واتا زمان لێرە بەکارهێنانێکی جیاوازو تایبەت وەردەگرێت کە لە شاعیرانی دیکەی جیا دەکاتەوە. ئەمەش شتێکی ئاساییە چون هەر بەکارهێنانێکی تایبەتی زمان لە دەرفەتێکی زەمانی دیاریکراو لەلایەن شاعیرێکەوە، زمانو شێوازی ئەو شاعیرە پێك دەهێنێ.[19] ئەوە رێگا لەوەش ناگرێت کە کۆمەڵێك شاعیرو هونەرمەند لەیەك سەردەمو قۆناغی مێژوورییدا لەیەکچوونێك لە بیرو زمانو شێوازدا لە نێوانیادا هەبێت، لە ئەنجامی کاریگەریی هەمان دۆخی کۆمەڵایەتیو رەنگدانەوەی هەمان واقیع بەڵام شێوازی دەربڕینو رەنگدانەوەکە مۆرکێکی کەسی وەردەگرێت.[20] سەیف بەلاسایی کردنەوە دەستی پێکردووە، بۆیە زمانی شیعری لەسەرەتادا هەمان زمانی قەسیدەو غەزەلی شاعیرانی کلاسیکی کوردییە:

قاسید کە لە دەرهاتو بە تەبلیغی وەفاکرد
حوجرەی منی حەسرەت دیهی سەت چینو خەتاکرد
پێم کوت لە خوتەن دێیەوە یا خوتتەیی تاتار
یانەهلی بەهەشتی کە دڵت پڕ لە سەفا کرد
یان خدری کە هاتی بە دوجام ئاوی بە قاوە
ئەم موردەیی هیجرەت بە تەمای عومری بەقاکرد
یاخود لە تەرەف یارەوە دێی حامیلی نامەی
خاسییەتی ئاهوی خۆتەنو چینی ئەداکرد
خاسییەتی بۆ چاوی منی خەستەو رەنجوور
وەك جامەیی یوسف کە بە یەعقوبی عەتاکرد

دیوانی سەیفولقوزات: ٢٩

---

(19) بنية اللغة الشعرية: ١٥.

(20) شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا: ١٣.

سەیف بەو پێیەی کە لە زمانو ئەدەبیاتی فارسیو عەرەبیدا شارەزابووە بۆیە سەرەتا نەیتوانیوە خۆی لە چنگاڵی وشەو تەعبیراتی ئەدەبی ئەو دوو زمانە ببوێرێت، بەڵام لە درێژەی شیعرو بەرهەمەکانی دیوانەکەیدا بەدیار دەکەوێت کە هەمیشە تێکۆشاوە خۆی لە دەست ئەو وشەو زاراوانە دەرباز بکات. (شاعیر زۆر تێکۆشاوە لە دەکارهێنانی واژەی عەرەبی خۆ بپارێزێو زبانێکی کوردی پاكو خاوێن بۆ دەربڕینی هەستو بیری شاعیرانەی خۆی بدۆزێتەوە).[20] ئاکامی ئەو هەولانەی شاعیر لە شیعرو غەزەلەکانی دواتری دیوانەکەیدا بەدیار دەکەوێت:

دایـــم دڵـــم بەناڵـــەو زاریو فیغـــان ئـــەڵێ

خـــۆش بـــەو شـــەوەی کـــە ڕۆژی ڕوخـــی دڵبـــەرم هـــەڵێ

تفلـــی دڵـــم گـــروی شـــەکەری لێـــوی گرتـــووە

بـــەو دوو هـــەنارە ژێـــری کـــەوە بیخـــە باغـــەڵێ

زولفـــت وەلادە ڕوت بنوێنـــە بـــە دەفعـــەیێ

شـــەو ڕابـــرێ، ســـتارە نـــەمێنێ، قەمـــەر هـــەڵێ

بـــەو زولفـــە میروەحـــەت مەکـــە مـــەنعم لـــە شـــەهدی لێـــو

تەیرێکـــە دڵ زەعیفـــە، دەترســـێ لـــە داوەڵـــێ

ئـــەو قافیـــەت بەســـانی دڵـــی مـــودەعی حەســـەن

تـــەنگە، درەنگـــە، مـــەیلی بـــە جەنگـــە، هـــەڵێ مـــەڵێ

دیوان:٣٢

زمانی شیعری سەیف کاتێك دەگاتە ئاستی ئەو شیعرو بەرهەمانەی کە بۆ عەزیز ئاغای دۆستی نوسیوون، یا باسی ژیانی دێهاتی کوردەواری دەکات، یاخود ئەو لیریکە دڵدارییانەی کە لەسەر شێوازی شیعری بڕگەیی دایناون (ئەوجار زبانی ڕاستینی خۆی دەس دەکەوێو نیازی بە فارسیو تورکیو عەرەبی نامێنێو ئەو لیباسە گرانو نالەبارەی لە بەر هەڵبەستەکانی دادەڕنێو بە جلو بەرگی جوانو ڕەنگاو ڕەنگی کوردی دەیان ڕازێنێتەوە)،[22] وەك ئەم نموونەیە:

عەنبـــەری زولفـــت بـــەدەم ســـەبادە

لەســـەر مـــانگی ڕووت هـــەوری مـــوت لادە

تـــا ڕۆژ وەکـــو شـــێت ڕوو لـــە کێـــوان کـــا

---

(21) دیوانی سیف القضات: ١٩.

(22) سەرچاوەی پێشوو: ١٩.

لـــــه عيـــــشقت مــــــردم وەســـيەت بــــێ لــــه تـــۆ
بـــــۆ خــــۆت بم نێـــــــژه تـــــــەلقينم داده
تـــــا بڵـــــێن زوحـــــاك مــــــار لەسـەرشــــانی
تـــــايەك لــــــه زولفــــــی چـــــين چـــينت لاده

دیوان:٣٤

ئەگەر ئەژمارێکی وشەو واژەکانی شاعیر لە رووی شێوازناسییەوە بکەین ئەوا ئەم ئاکامانەمان لا دەست دەکەوێت:

له ١٠٠ دێره شیعردا ئاماری وشەکان بەم شێوەیە بەدیاردەکەوێت:-

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی	کۆ
٧٥٧	٨٨	٢٥	٤	٨٧٤

رێژەی سەدی وشەکان:-

کوردی	عەرەبی	فارسی	تورکی
٨٦,٦	١٠,٠٦	٢,٨	٠,٤٥

ئەم خشتەیەو رێژەی بەکارهێنانی وشەی کوردی، لەچاو وشە بیانییەکاندا ئەو بۆچوونە دەسەلێنێ کە شاعیر خاوەنی زمانێکی پاراو بووەو خۆی لە بەکاربردنی وشەو زاراوەی بێگانە بەرادەیەکی زۆر بە دوورگرتووە.

لە بارەی زمانی شیعریی‌و شێوازەوە راستییەك هەیە دەڵێ (هەر زمان‌و شێوازێك رەنگدانەوەی جیهان بینییەکی جیاوازە)،[23] واتە شێواز رەنگدانەوەی ئەزموون‌و جیهانبینی شاعیرو هونەرمەندە بۆیە مەبەست‌و ناوەرۆکی شیعر رۆڵێکی باڵا دەگێڕێ لە هەڵبژاردن‌و دارشتنی شێوازدا، ئەو ناوەرۆك‌و بابەتگەلەی کە شاعیر لە بەرهەمەکانیدا تەعبیری لێکردوونەتەوە بریتی بوون لە ژیانی دێهاتی‌و کشتوکاڵی‌و پەروەردەکردنی رەزو باغ‌و بێستان‌و ئاژەڵداری لەگەڵ ئەو سۆزو خۆشەویستییەی بۆ نیشتمان‌و بۆ کورد نیشانی داون، تەعبیرکردن لەم ژیان‌و هەست‌و بیرو مەشغولییەتە شاعیری بەرەو راستە شەقامی زمانێکی پاراو، روون، ئاسان‌و سادە بردووە. لەو رۆژگاری بووژانەوە ئەدەبییەش تێڕوانینێکی ئەوتۆ لەئارادا هەبووە کە (زمانی شیعر ئەو ئەندازەیەی سادەو ڕەوان بێت، بەواتا لە زمانی ئاخاوتن‌و ژیانی رۆژانەی خەڵك

(23) زبانشناسی‌و نقد ادبی: ٢٩.

نزيكتر بێت ئەوا بەو ئەندازەیەش کارو تەئسیری بەسەر خوێنەرەوە زیاتر دەبێت، ئەگەرچی بیروڕای پێچەوانەش لە ئارادا هەبووە).[24]

شاعیر چەند بەرهەمێکی لە وێنەی (نامەی شیعری) لە سۆزو خۆشەویستیی عەزیز ئاغای هاوڕێی هۆنیوەتەوە، کە هەم لەسەر کێشی بڕگەییەو هەمیش سیستمی جووت قافیەی تیادا پەیڕەوکردووە، رەنگە عەزیز ئاغاش کە کوێخا دێیەکی دەشتەکی بووە بەناوی (کولتەپە)و دەشێ خوێندەوارییەکی ئەوتۆشی نەبوو بێ، بۆیە شاعیر لە نامەکانیدا پەیڕەوی شێوازی (سەهلی مومتەنیع)ی کردووەو سۆزو مەبەستەکانی بە روونیو بە ساکاریو بە کوردییەکی رەوان بۆ دەربڕیوە:

یـــادم بـــۆ ناکـــەی یـــادت بـــەخێربێ
وەعـــدەی زوو هـــاتن وەختـــە زۆردێـــر بـــێ
هێنـــدەم تەماشـــای رێـــی هاتنـــت کـــرد
چـــاو خێـــل بـــوون لەســـەر ســـەربان‌و ســـەرگرد
رێگـــای کولتەپـــەی دوورو درێـــژە
هـــاتنی عـــەزیزم یـــەکجار لەمێـــژە
حەســـەن لـــەدووریت نـــەخۆش‌و گێـــژە
تـــا مـــابووم نەمـــدی، هـــاتی بینێـــژە
دەردەی بـــێ دەرمـــان هـــەر دەردی تۆیـــە
بـــە بـــایەك دەمـــرم دەژیـــم بـــەو بۆیـــە

چاوپیاخشاندنێکی بەرهەمی شیعری دیوانی سەیفی قازی چەند راستیەکمان بۆ ئاشکرا دەکات کە لە بواری راستیی شێوازناسیدا بایەخی خۆی هەیە:

- شاعیر بەڕادەیەکی زۆرو بە هۆشیارییەوە خۆی لە زاراوەسازیو تەرکیباتی ئاوێتەو لێکدراو (لە وێنەی جوتە وشە، هاوواتا، هاوبێژ...) پاراستووە، ئەمە نەك هەر لەبەرهەمە بڕگەییەکانی، بەڵکو لە ئاست بەرهەمە کلاسیکیو عەروزییەکانیشیدا هەر وایە.
- لە شیعرەکانیدا هەمیشە پەنای بۆ لکسکێونی سادە (یەك یا دوو یا سێ) بڕگەیی بردووە جا ئەگەر هاتو بۆ (جێناوی جوداو وشەکانی پرس‌و سەرسوڕمان‌و خۆزیو

---

(24) سەرچاوەی پێشوو: ١٠٠.

پاڕانەوەو لێكدان)یش، حسابی وشەی یەك بڕگەیی بكەین، ئەوا رادەو ئامارەی دووبارە بوونەوەی وشەكان لە بەرهەمەكاندا بەگوێرەی ئەم ریزكردنەی خوارەوەیە:
دووبڕگەیی ← یەك بڕگەیی ← سێ بڕگەیی ← چوار بڕگەیی لە زۆرەوە بۆ كەم دەگۆڕێت. لە پێشەوەش ئاماژە بۆ ئەوەكرا وەك لە ئامارە سەدییەكاندا بەدیاركەوت، كە فەرهەنگی وشەو بێژەكانی شاعیر رادەی زۆرترینی كوردیو پەتیو خۆماڵین. لێرەدا پارچە غەزەلێكی شاعیر دێنینەوەو لێكۆڵینەوەیەكی شێوازناسی بۆ دەكەین كە ئاستی زمانەوانی بەتایبەتی (وشەسازی) بە روونی تیادا بەدیار دەكەوێت:

بۆ خۆت بم نێژە

عەنبەری زولفت بەدەم سەبادە
لەسەر مانگی رووت هەوری موت لادە
تا رۆژ وەكو شێت روو لە كێوان كا
تۆزی غوسەو غەم هەستە بەبادە
لە عیشقت مردم وەسیەت بێ لە تۆ
بۆ خۆت بم نێژە تەلقینم دادە
تا بڵێن زوحاك مار لەسەر شانی
تایەك لە زوڵفی چین چینت بادە
بە جامی دیدەی جەمشیدی جەمە
بە تەختی سینەی وەك كەیقوبادە
گوتم كوشتومت بە غەمزە فەرموی:
شێوەی شیرینە رەسمی فەرهادە
لە دووری باڵات شەو هەتا سەحەر
كارم گریانە، پیشەم فەریادە
تاكو پامال بێ خوێنی مەزلومان
پەنجەی شمشاڵت رەنگو خەنادە
بە هومێدی وەم بێیە سەر قەبرم
بۆیە وا حەسەن بە مردن شادە

بۆ لێكۆڵینەوەی لایەنی شێواز لەم پارچەیەی شاعیر، پێویستە

بەم شێوەیە پەیڕەوی لە هەنگاوەکانی لێکۆڵینەوەی شێوازناسی دەق بکەین:[25]

١. **لەسەر ئاستی زمان:** ئاستی زمان بۆ سەر سێ ئاستی بچوکتر دابەش دەبێت:

أ. **ئاستی دەنگ (دەنگسازی):** ئەمەیان زیاتر پەیوەندیی بە لایەنی موسیقاو ئاهەنگی شیعرەوە هەیەو لە شوێنی خۆیدا باسی لێوە دەکەین.

ب. **ئاستی وشە (وشەسازی):** لەگەڵ ئەوەی پارچەکە لەسەر کێشی بڕگەیی هۆنراوەتەوە بەڵام روخساری لاسایی کردنەوەی قاڵبی غەزەلی کلاسیکی پێوە دیارەو شاعیر پەنای بۆ کۆمەڵێ لە وشە زاراوەی بێگانەش بردووە.

ـ پارچەکە سەرجەمی لە (٨٤) وشەو (١٦) جێناوی لکاوو (١٩) ئامرازی عەتفو (١٦)ئامرازی ئیزافەو (٥) دانە کاری بێ هێز پێکدێت.

ـ لە سەرجەمی وشەکان (٣٦) دانەی یەك بڕگەییو (٤٦) دانەی دوو بڕگەییو تەنها (٢) دانەی چوار بڕگەییین.

ـ لە سەرجەمی وشەکانی پارچەکە (١١) وشەی عەرەبیو (٦)وشەی فارسی بەکارهاتوون.

هەر لەلایەنی وشەسازییەوە دەکرێ ئاماژە بۆ چەند لایەنێکی رەوانبێژی غەزەلەکە بکەین، لەنێوان:

ـ عەنبەری زولفت / لەسەر مانگی روت/ هەوری موت

ـ بە جامی دیدەی/ بە تەختی سینەی

ـ شێوەی شیرینە/ رەسمی فەرهادە

کارم گریانە/ پیشەم فەریادە

چەند لایەنێکی جوانکاری گوتنی تێدایە کە لەجۆری (سەجعی هاوتەریبە).

ـ لە (زولفی چین چینت) رەگەز دۆزی تەواو هەیە.

ـ لە چەند شوێنێکدا تەلمیح (تەلمیح —تیلنیشان) بەدی دەکرێت:-

⋆ تا رۆژ وەکو شێت روو لە کێوان کا ←—— ئاماژەیە بۆ بەیتێکی نالی

⋆ تا بڵێن زوحاك مار لەسەر شانی ←—— ئاماژەیە بۆ داستانی زوحاك و کاوەی ئاسنگەر

---

(25) کلیات سبك شناسی: ٢١٦ -٢١٧.

★ بەجامی دیدەی جەمشیدی جەمە ⟵ ئاماژەیە بۆ ئاوێنەی جیهان نومای جەمشید

★ شێوەی شیرینە رەسمی فەرهادە ⟵ ئاماژەیە بۆ داستانی شیرین‌و فەرهاد

- لە دەستەواژەی (لە عیشقت مردم) زێدەڕۆیی هەیە.

- لە دێری پێش کۆتاییدا:

تــــاکو پامـــــاڵ بـــــیّ خــــوێنی مــــــەزلومان
پەنجـــــەی شمـــــــشالت رەنـــــــگو خـــــــەنادە

وێنەیەکی شیعریی جوان‌و ناسك‌و دلگیر هەیە، شاعیر رووی قسەی لە یارەکەیەتی‌و پێی دەڵێ:

بۆ ئەوەی خوێنی بەناحەق رژاوی من‌و خەڵکی زۆرلێکراوی دیکەش، بفەوتێ‌و شوێن بزر بێت، (پایەماڵ بێت) واتە بخرێتە ژێر پێ، ئەوا تۆ بۆ شاردنەوەی ئەو خوێن ڕشتنانە، پەنجەی شوش‌و باریکت لە رەنگ‌و خەنە بگرە، تا خەڵك لێیان بشێوێ‌و وانەزانن کە دەست‌و پەنجەت بەخوێنی رژاوی ئێمەمانانەوە سوورە.

- لە پارچەکەدا پەی بە هیچ وشەیەکی ناسازگارو نامۆ، یا هەر جۆرە زاراوەسازی‌و وشە داتاشرانێك نابردرێت.

ج. ئاستی رستەو رێزمان:

شاعیر پەنای بۆ رستەی کورت‌و سادە بردووە هەندێ جار لە یەك نیوە دێردا رستەکە تەواو دەبێت:

- عەنبەری زولفت بەدەم سەبادە.

- بەجامی دیدەی جەمشیدی جەمە.

- لە عیشقت مردم.

هەندێ رستە نیوە دێری دووەمیش دەگرێتە خۆی:

- لە دووری باڵات شەو هەتا سەحەر ، کارم گریانە، پیشەم فەریادە.

هیچ رستەیەك بۆ تەواو بوونی واتاکەی لە دێرێکەوە نەپەڕێوەتەوە بۆ دێرێکی تر، واتا یەکێتی واتایی بەیت لە غەزەلەکەدا پارێزراوە.

شێوەزار:

موکریانی وەکو شێوەزارێکی ناوچەیی دیالێکتی کرمانجی خواروو، تارادەیەکی زۆر خاوێن‌و پاراوو پەتییە، واتە لە تەئسیراتی زمانەکانی عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی بە

دوور بووه، رەنگە ئەوەش بۆ سروشتو هەڵکەوتی جیۆگرافییی ناوچەکە بگەڕێتەوە، بەو هۆیەی لە مەرکەزی تەئسیرو دەسەڵاتی هەر سێ قەوارەی ناوچەکە:

١. دەوڵەتی عەرەبیی ئیسلامی لە بەغدا.

٢. دەوڵەتی سەفەوی لە ئیسفەهانو تاران .

٣. دەوڵەتی عوسمانی لە ئەستەمبوڵ.

دوورو لاتەریك هەڵکەوتووە، بۆیە ئەو شێوەزارە وشەی بێگانەی زۆر کەم پەڕیوەتەوە ناو. ژیانی شارنشینیو شارستانیش هەمیشە وشەو زاراوەی نوێو تازە بابەت دێنێتە بەرهەم، بەگوێرەی پێویستو وەکو وەڵام دانەوەیەك بۆ ئەو جۆرە ژیانە. ناوچە دێهاتییەکان دیسانەوە تاڕادەیەك لەم جۆرە کاریگەرییە بەدوور دەبن، بۆیە لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا زاری ئاخاوتنی شارو دێهاتیش جیاوازی دەبێت.

بەگوێرەی بیروڕای شارەزایانی ناوچەکە شێوە ئاخاوتنی دێهاتو ناوچەکانی نێوان سێ گۆشەی (سەردەشت – بۆکان –میاندواو) کە (ناوچەکانی لاجانو چۆمی مەجید خانو شارویرانو دێهاتی دەوروبەری میاندواو دەگرێتەوە) لە هەموو بەشەکانی دیکەی خاکی موکریان رەوانو پاراوترە. لە پێشەکی دیوانی سەیف دا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە شاعیر ژیانی لە لادێدا بەسەر بردووەو خەریکی کشتوکاڵو ئاژەڵداری بووەو گوندەکەی، (گوێکجەلی – کە لە دەوروبەری میاندواو هەڵکەوتووە)، (بە باغو مەزراو مێشەو چنارستانو بەندو ئاشو خانووبەرەی خۆشو دلگیر رازاندبۆوەو بەهەشتێکی شاعیرانەی بۆ خۆی پێکهێنا بوو. هەروەها هەڵبەستەکانی کە بە زبانی دێهاتی ناوچەی محالی مەجیدخان بۆ عەزیز ئاغا نووسیون، ئەوجار زیانی راستی خۆی دەس دەکەوێ، واتە زبانی کرمانجەتی یا دێهاتی، ئەویش ئەو زبانە شیرینو ناسکەی کە لە ناوچەی بۆکانو دەروبەری میاندواو پەرەی گرتوە).(26)

لەسەرجەمی (٢٧) پارچە شیعری کورتو درێژی دیوانەکەیدا، کە بریتییە لە (٥٧٢) دێر، سەیف لە سێیەکی شیعرەکانی (کە لە سێ پارچەی درێژی ١٩٦ دێری پێکهاتووە)، پەیڕەوی لەو شێوەزارە کرمانجییە سادەو رەوانو پەتییە کردووە. لە شوێنەکانی دیکەش کە بە ئاراستەی پەیڕەوی لە تانۆپۆی شیعری عەرووزو کلاسیکی رۆیشتووە، زۆر لەم زمانو شێوەزارە دوور نەکەوتۆتەوە. بۆیە دەکرێ ئەمە وەکو خاسیەتو ئەدگاری شێوازو شێوەزاری بەرهەمی شیعری سەیفی قازی حسابی بۆ بکرێت.

---

(26) دیوانی سیف القضات: ١٥، ١٩.

زمانی شیعریی شەوقی:-

تازەکردنەوەی زمان وەك بنەمایەك لە سیماکانی نوێگەری لە شیعری کوردیدا بەند بووە بە پەرەگرتنی بزووتنەوەی رۆمانتیکی لە ئەدەبی کوردیدا، کە ئەویش بەلاساییکردنەوەی ئەدەبی تورکی – عوسمانی لە ساڵانی ٢٠- ٣٠ی سەدەی بیستەمەوە دەستی پێکردووە. دکتۆر خەزنەدار سەبارەت بە مەسەلەکانی فەرهەنگو زمانی شیعری شەوقی بیروڕاکانی بەم شێوەیە چڕکردۆتەوە: (شیعری (شەوقی) رەنگدانەوەی فەرهەنگی زمانی شیعری ناوچەی موکریانو بزووتنەوەی شیعری نوێی عوسمانی بوو،...هەندێ لە شیعری مستەفا شەوقی وەك لاسایی شیعری عوسمانی دەکەونە بەرچاو، ئەوەی شاعیرانی ماوەی هەردوو جەنگی گێتی سەدەی بیستەم لە کوردستانی باشوور، نوری شێخ سالحو عەبدوللا گۆران ناویان نابوو "شیعری لاسایی عوسمانی").[27]

ئەگەر سەرەتا قسە لە شێوازو زمانە شیعرییە گشتییەکەی شاعیر بکەینو مەسەلەی شێوەزارە موکرییە روونو ئاشکراکەی بخەینە دواوە، ئەوا بەو گوێرەیەی کە لە رەخنەی شیعری کوردی لای ئێمە باوەو باسی لێکراوە، شەوقیش لە ریزی ئەو شاعیرانەیە کە پەیڕەوی لەو زمانە شیعرییە تازەیە کردووە، کە بە (زمانی کوردی عوسمانی) ناسراوەو لە ژێر کاریگەریو تەئسیری رۆمانتیکە تورکەکان دابووە،[28] پڕیش بووە لە وشەو زاراوەی تورکیو عەرەبیو فارسی، کە زمانی باوی شیعری تورکی عوسمانی خۆی بووە. بە نموونە یەکێکی وەك عەبدولحەق حامید کە یەکێك لە پێشەنگەکانی ئەدەبی رۆمانتیکی تورکە، کاریگەری بەرچاوی بەسەر شیعرو بەرهەمی شەوقیدا هەبووە، وەك ئەوەی بەسەر شاعیرانی تازەکەرەوەی وەکو شێخ نوریو گۆرانی دا هەبووە.[29]

---

(27) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ١٥٥.

(28) ئەدەبیاتی نوێی کوردی: ٤٤.

(29) بڕوانە:

- توفیق فیکرەتو شاعیرە نوێخوازەکانی کورد: ١٣ -٦٦.

لە راستیدا لەگەڵ جیاوازی زمانیش، هەندێ لەسەردێرو ناونیشانەکانی شیعری شەوقی، وەکو (جەوانان، حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن، تەرانەیی وەتەن،...) بێجگە لە وشەو زاراوەکانی تێکستەکان ئەوا لە بەرهەمی (عبدالحق حامید)دا ئەم شاعیرەدا دەدۆزرێتەوە، رەنگبێ تۆژینەوەی ورد گەلێ لایەنی دیکەی ئەم لێکچوونانە بەدیار بخات.

له راستیدا لەگەڵ جیاوازیی زمان و شێوازی داڕشتندا، دەتواندرێ ڕێژەیەکی زۆر لە کەرەستەو موفرەداتی شیعری ئەو ڕێبازگەیە (مەبەست ڕۆمانتیکەیەتی تورکیە) لەوانەش فەرهەنگی زمان و موفرەداتی شیعری عبدالحق حامید، لەدوو توێی شیعرەکانی شەوقیدا بناسرێنەوە یا بەسەر بکرێنەوە. هەر بۆ نموونە سەردێری بەرهەمەکانی لە وێنەی: (جەوانان، حەسبو حاڵ دەگەل وەتەن، تەرانەیی وەتەن...) لەژێر کاریگەری بەرهەمەکانی ئەو شاعیرەدا داڕێژراون. جگە لەوەش ڕۆمانتیك وەکو ڕێبازێکی فیکری و فەلسەفی خاوەنی کۆمەڵێك چەمك و جیهانبینییەکی تایبەتی ئەدەبییە، کە لە زمان و شێوازو تەعبیراتی پەیڕەوکارانی ئەو قوتابخانەیە ڕەنگی داوەتەوە، وەك ئەوەی باری خەم و مەینەتی و حەسرەت هەمیشە دەروون و ناخی شاعیری داگیرکردووەو، سروشتی وڵات و بەهاری ڕازاوە بە گوڵ و لاڵەی ڕەنگین هەمیشە پەردەیەکی لە خەم و ماتەمی پۆشیوە. شاعیر هەمیشە لە حەسرەت یارو دلداری جەفاکاردا ڕەنج دەکێشێ و بەدەست بەدبەختی و نەهامەتییەکانی ژیانەوە دەتلێتەوە. هەر بۆیە ڕوخساری شیعرو بەرهەمەکانی شاعیر ئەم شێوازو بەرگە ڕۆمانتیکیە سۆزاوییەی پۆشیوە.

ـــ خەملیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵ و لالە
یا سووریی خوێنە کە بڵێی ڕەنگەکی ئاڵە
پێش تابشی خورشیدی فەلەك وەقتی بەهاران
وەك چاو لە فرمێسکی منە، قەترەیی ژاڵە
ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بەوەتەندا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە

ب. ش: ۲۰.*

ـــ بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بار کەوتووە
لەشکری زوڵفت کە خاوو کاڵە بۆ چ ڕووی گرتووە
ئاهی تۆ وەك بای سمووم، هات و قەڵبی دادرپیم
ئەی فەلەك گریەت کە ئەوجارە بۆ وات کردووە
چەندە مەحبووبە لەسەر ئەندامی سەروت جلکی ڕەش تۆ بە
فرمێسکی خوێن ئەو ڕەنگە رووت بۆ شوشتوە

ب.ش: ۲۱.

---

* بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتور مستەفا شەوقی قازی زادە، ئەحمەدی شەریفی، مهاباد، ۱۳۸٤.

ـــ بـەبێ تـۆ عالـەمی دڵ غـەرقی دەریـای یـەئس‌و حیرمانـە
تەماشـاکە شـەپۆڵ ئـەورۆ چـلۆن سـەر ڕێـژی چـاوانە
عەجـەب تۆفـان دەرە حیـسی شـەبابم هەڵدەچـێ دایـم
لـە قـەڵبی پـڕ خـرۆش ئەسـرینی چـاوم لـەعلی ڕوممانـە

دە ئافـاقی ئەمـەل ئـەورۆ سـەرابە وەسـڵی تـۆ دوورە
لـە بۆیـە فەلـسەفەی ژینـێ لـە بـۆ مـن بۆتـە ئەفـسانە

ب.ش: ٢٧.

هەنـدێك وشـەو زاراوەو تـەعبیراتی شـاعیرانە هـەن کـە لـە شـێوەی ئیدیـەم یـاخود موتیفێکی* ئەدەبی لە بەرهەمەکانی شەوقیدا زۆر دووبارە بوونەتەوە. بـۆ نموونـە بـۆ دەربڕینی هەستی خۆشەویستی بۆ نیشتیمانەکەی (کوردستان)و شارەکەی (سابڵاغ)، ئەم مۆتیڤانە وەکو تایبەتمەندییەکی شێوازو تەعبیر بەدی دەکرێت:

ــــ لەبـەر مـاڵی وەسـیعی مـوڵکی بابـت دەنگـی سـەمتووری.
ــــ بـەبێ تـۆ کـەلهورو سـۆران‌و مـوکری‌و مـوڵکی بابـان زار.
ــــ ئـەی بـادی سـەبا هەسـتە گوزەرکـە بـە وەتـەن دا
پەخـشان بکـە سـەر ئـەرزی وەتـەن بـۆنی گوڵاڵـە
ــــ شـەوقی وەرە لـەو غوربەتـە مائیـل بـە وەتـەن بـە
بـێ خـاکی وەتـەن، عیزەتـی تـۆ مـەحزی خەیاڵـە
ــــ لـە حەسـرەت دەردی کۆنـە مـوڵکی بابیـان هاتنـە چـاڵاکی
کـە بـڕژێنن لەسـەر خـاکی وەتـەن خوێنیـان بەسـەر پـاکی
ــــ وەتـەن ئـەی مـوڵکی بـاپیرم، لـە بـۆ چ ئەوڕۆکـە ڕوخـاوی.
ــــ وڵاتو شـاری مـە خۆشـە، بـەڵا حەیفـە کـە وێرانـە.
ــــ بـە نـووری حـوبی مەوتـەن دڵفـرووزەو هاتـە روونـاکی .
ــ کـە ئـاوی جۆگەڵـەی سـابڵاغێ نەشـئەی چـاوی مـەخموورت
لـە مێرگوڵـەی سـەهەندو کێوی لاجانێ بـەفر بـۆ عالـەمێ بـاری

---

*مۆتیف Motif بابەتێکە لەشێوە تەعبیرێك کە لە بەرهـەمی کەسـێك یـا لـە جۆرێکی ئـەدەبی (وەك شیعر بە نموونە) یا لەسەردەمێك زۆر دووبـارە دەبێتـەوە، وەك ئـەوەی (چـاوی کـاڵ، لێـوی ئاڵ) دوو مۆتیڤی باون لە شیعرو گۆرانی کوردیدا.
بڕوانە:
سبك شناسی شعر: ٣٤٧.

ـــ ئــەویٚ مــوڵکی قــەدیمو مەوتــەنی ئەجــدادی پێــشووتە
بــە مــەردی مەیروخێنــە چــۆن حــەریمی مــوڵکی بابانــە
ـــ لــە مــوڵکی کوردەکــان ئــەورۆ تــەپو مــژ هێنــدە پەیــدابوو.
ـــ کــە مــوڵکی موکریــانو شــاری ســابلاغ بــیٚ تــۆ خــاپوورە.
ـــ لــە مــوڵکی خۆشەویــستی تــۆ دەخوینــیٚ کونــد ســبەینان زوو.
ـــ لــەنێو کــوردان کەســێك مــوڵکی نــەبیٚ، خــۆ نۆکــەرە بــیٚ شــك
لەســەر خــەلقی لەبــەر موڵکــە، کــە ئــەمری ئێــوە موجرابــوو
ـــ کــە خــاکی پــاکی وی لانکــە لــە بــۆ ئێــسقانی باپیرمــان.

هەروەها لەئاست دواکەوتوویی‌و ژێر دەستی ولاَتەکەی ئەم تەعبیرانەی بەکاربردووە: ماڵی خاپوور، وێران، ئەنقازی ماڵیان، مەوتەن رووخا بوو، خانە وێران، ماڵت چۆڵو خاپوور. سەبارەت بە گەلو میللەتەکەی خۆشی ئەم تەعبیرانە هاتوون: مێری کوردان، قەومی خۆش نیهاد، کوردی فەقیر، قەومی کوردی، دەمی ئەو کوردە کە لاڵە، زمانی کوردی، لەنێو کوردان.....هەر بەم شێوەیە کۆمەڵێك مۆتیڤو دارشتنی دیکە لە شیعرەکاندا بەدی دەکرێن، کە لە شێوەی نزیك لە یەکتر دووبارە بوونەتەوە:

ـــ مەستی غرور، بەسەودای تۆوە مەستم، مەستو مەسحوور، چونکە مەستی، بەدمەستی مەی بوو.

ـ لە تەئسیری فسوونی، دوو کوڵمی پڕ فسوونت، بە ئەفسون بەستی دەستانم، دڵت بەستم بە ئەفسون، بە ئەفسون بەستی قۆڵت، لە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ.

ـ دایکی سەرشین، دایکی مەحبوب، دایکی پیر، دایکی کوردان.

ـ جەوانان، فیکری جەوانی، قەبری جەوانان، بەختی جەوانیم، جەوانانی وەتەن، شۆڕی جەوانی.

ـ دەسماڵی حەریر، چارشێوی رەشت، چارشێوو دەسماڵی تۆ.

ـ گوڵو لالە، گوڵاڵە، مێر گۆلان، مێرگۆڵە، بۆنی گوڵاڵە.

بەرادەیەکی کەمتریش ئەم مۆتیڤانە بەدی دەکرێن:

ـــ نەشئە، شەوقی حەیات، عیلمو مەعریفەت، جەهلو غەفلەت، غوربەت، رۆژی تابان، بولبولی شەیدا، بەندی یەخسیری، ئەمەل، ئومێد، عالەم، زولفی خاو، زولفی کاڵ...تاد. شەوقی لە مەیدانی زاراوەسازی شێوازدا بە زۆری پەنای بۆ پێکهاتەی شێوازی دیارخەرو دیارخراو (سفەو مەوسوف) بردووە، کەم دێرە شیعری شاعیر بەدی دەکەین کە یەکێك یا زیاتر لەم پێکهاتانەی تیادا نەبێت، لە وێنەی ئەم

نموونانە:ڕۆژی تابان، مێری کوردان، بولبولی شەیدا، بای وەعدە، چرای عەزم، چاوی مەخموور، چاوی بێ نوور، قەهری فەلەك، جەوری رەقیب، ستەمی دۆست، ناسیەیی پڕشکەن، بەدمەستی مەی، کاکۆلی رەش ڕەنگ، بای سمووم، فرمێسکی خوێنین، قامەت مامەشی، قەلبی زار، شۆڕی جەوانی، کابووسی جەهل، شەهدی شیرین، جەبین مینای زیو، گەردن هوما، شەدەشل، چاو بەکل، عالەمی دڵ، قەڵبی پڕ خرۆش، زولفی کاڵ، زولفی خاو، تاریکی وجود، ئوفوولی ئەرغەوانی رۆژ، یادگاری قەدیم، فاتە چاو جوان، شەوگاری تەنهایی، نەباتی قەندی لێو، قەڵبی مەجروح، قەڵبی خوێنین، زولفی سیاە، سینەی ساف، زنجیری زولم، دەستی پڕ زۆرت، ماهی تابان، برۆی کەچ، توفلی گریان، چاکی گریبان..... لە هەندێ شوێندا ئەم پێکهاتانە شێوازی سیفەتی وێکچوون (سیفەتی تەشبیهی) وەردەگرن وەکو ئەم نموونانەی خوارەوە:

لەشکری زوڵف، باڵای سەروی بۆستان، زارت حوقەیی بلوور، ددانت دوڕی هەوشاری، خاڵ مشکی تاتاری، جەبین مینای زیو، گەردن هوما، روو سوورە گوڵ، چاوی بادامی، لێوی لەعل، ئافاقی ئەمەل، شەکرە زار، کانی دندان، تیری موژگان، قوبەی سینە، ئاهوی خەتا، چاوی نێرگس، تابووری موژە، تیپی عاشق، کەمەندی زوڵف، تەلیسمی گەنجی حوسنی تۆ....هەندێ لەو زاراوەو پێکهاتانە رەنگە سادەو سواوەو دووبارەکراو بن لە شیعری کوردیداو، بۆ شاعیر هیچ هونەرێکی تازەی لەشێوازی شیعری دا تیادا نەنواندووە وەك لە گوتنەوەی: بولبولی شەیدا، قەهری فەلەك، بای سمووم، بای وەعدە، چاوی مەخموور، کابوسی جەهل، قەلبی مەجروح، زولفی سیاە، زنجیری زولم، ماهی تابان، برۆی کەچ..... وەیا لەو سیفەتە تەشبیهیەکانی وەکو: لەشکری زولف، لێوی لەعل، تیری موژگان، تابووری موژە......

شاعیر لە بواری زاراوەسازی شێوازدا هەندێ وشەو تەعبیراتی جوان‌و تازەی بەکارهێناوە جا یا لە فۆلکلۆرو ئاخاوتنی خۆماڵی وەریگرتوون وەیا خۆی سازی کردوون‌و دایهێناون وەك لەم وشەو زاراوانەدا دەبیندرێن: قامەت مامەشی، شەدەشل، چاو بەکل، روو سوورە گوڵ، شەکرەزار، نێو بەندو بەرمووری یار، قەترەیی ژاڵە، کاکۆڵی رەش ڕەنگ، بەختی جوانی، حەریمی عیشق، شۆڕی جەوانی، شۆڕی دڵ، چاوی بادامی، شەپۆڵ سەر ڕێژی چاوانە، ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگیم، پیاڵەی چاوی نێرگس، ئوفوولی ئەرغەوانی، گیان سەختی، دایکی سەرشین، حەریمی مولکی بابان، کۆرپەی دڵ، شەوگاری تەنهایی، نەباتی قەندی لێو، قەومی خۆش نیهاد، مەلاحەت، تەپو مژ، کێردی دوشمن، بەندی یەخسیری، گەرمە برین، مەردانەگی، تەوێڵت بۆچی گرژە،

بـازوو بەنـد، باوەشـی تـۆ بێـشکەیە.....ئەڵبەتـە شـەوقی ئـاوڕی لـە هونـەرەکانی ڕەوانبێژی وەکو لێکچواندن‌و خواستن‌و خوازەو بەشەکانی دیکە داوەتەوە، بەڵام زیاتر پەیڕەوی لە هونەری میتافۆری ئەوروپایی (واتە لێکچواندنی وێنە) کردووە، بۆیـە لـە شوێنی خۆیدا ئاماژەی پێ دەکەین، لەگەڵ ئەوەی هەندێ لایەنی هونـەری ڕەوانبێـژی پەیوەندی پتەوی بەشێوازناسییەوە هەیە. هەروەها دەتواندرێ لە ئاستی ڕستەسازیدا هەندێ لایەنی شێوازی شیعری شەوقی بە نموونە دەسنیشان بکرێت بەم شێوەیە:(30)

١- ڕستەی ناوی　　　　٢- ڕستەی کاری(*)

١/ ـ لە مێرگوڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا.
ـ بەهار هات‌و نەشئەی بای وەعدەیە.
ـ شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە.
ـ چارشێوو دەسماڵی تۆ، شەرحە لە بۆ تاریکە شەو.
ـ جەبین مینای زیو، گەردن هوما، خاڵ مشکی تاتاری.
ـ وەتەن ئەی مولکی باپیرم.

ڕسـتەی نـاوی بەرێژەیـەکی زۆر لـە بەرهەماکانـدا دووبارەبۆتـەوە، بـە پێـچەوانەوە ڕستەی کاری ڕێژەی زۆر کەمە.

٢/ ـ خەملیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵ‌و لالە.
ـ تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر ڕێژی چاوانە.
ـ هبووتی کردووە فیکرو روحم هاتۆتە هێللانە.
ـ تەبەسومکە وەدەرخە موعجیزێ بۆ عالەمی ئەورۆ.
ـ دڕابوو دامەنی پاکی، بەهیجران قەڵبی سوتا بوو.

پاش‌و پێش خستن:

لە زۆر شوێندا شـاعیر پـەنای بـۆ پێشخـستنی کـار، یا تەواوکـەر بـردووە بەمەبەسـتی سازدانی ئاهەنگ‌و، سەلامەتی تەعبیرو پێداویستی زمانی شیعر:

---

(30) تحليل النص الادبي: ٥٨.

(*) مەبەسـت هـاتنی وشـەیەکی (نـاو) یـا (کـار)ە لەسـەرەتای فرێـزو رسـتەکاندا لەسـەر بنـەمای شێوازناسی‌و سیمانتیکی، نەوەکو (ڕستەی ناوی‌و ڕستەی کاری)یە بەگوێرەی بنیـاتی ڕیزمانـی‌و زمانەوانی.

- هەڵستاون، جەوانانی وەتەن دیسان. (پێش خستنی کار)

- لە مێرگوڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا. (پێش خستنی کار)

- پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆی گوڵاڵە. (پێشخستنی کار)

- بە دەسترە بسترە فرمێسکی شەوقی. (پێش خستنی تەواوکەر)

- من لە عومرم مانگ دەنێو تاریکە شەو، نەم بیستووە. (پاشخستنی کار)

- لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان، سورمەیە خاکی. (پاشخستنی نیهاد)

لە بنەڕەتدا/ خاکی سورمەیە لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان.

- بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئس و حیرمانە. (پێش خستنی جێناو)

- چرای فیکرم لەوێ دایم، دەکاتن ئیقتیباسی نوور. (پێشخستنی کار)

- تەماشای هەر قەدی دارێ مەکە، ئەورۆ بەگیان سەختی. (پاشخستنی گرێ)

لە بنەڕەتدا/ ئەورۆ بە گیان سەختی، تەماشای هەر قەدی دارێ مەکە.

- کەبابە جەرگی من بیبە. (پێشخستنی بەرکار)

- بوتی مەخمووری چاوت، شەققی کرد سەد تاق و کاشانە. (پێشخستنی کار)

لە بنەرەتدا/ بوتی مەخمووری چاوت سەد تاق و کاشانەی شەق کرد.

- لە موڵکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنی کوند سبەینان زوو. (پێشخستنی گرێ)

لە بنەرەتدا/ کوند سبەینان زوو لە موڵکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنێ.

ئەنجا بەگوێرەی دابەشبوونی رستەی زمانی کوردی بۆ رستەی (خەبەری: سادە، جەخت) هەروەها رستەی (ئینشائی: داخوازی، نەرێ، پرس، بانگ کردن، تکا، مەرج، سەرسورمان، ستایش و سەرزەنشت)، بەکورتی هەندێ نموونە دەخەینەڕوو:

(رستەی خەبەری سادە)

— ولات و شاری مەخۆشە، بەڵا حەیفە کە وێرانە
لە بۆ چاوی بە فرمێسکی جەوانان سورمەیە خاکی.

(جەخت)

— بەڵێ شەوقی کە کوردە، چاو بە خوێنە، قەت هەدانادا
بە خوێنی چاوەکانم سوور بووە چاکی گریبانم

(مەرج)

- ئەگەر چی تۆ لە قەومی خۆش نیهادی پاکی بێ باکی
بەلام جانم لە ماڵەنگۆیە وا چەند ساڵە میهمانە

(داخوازی)

ــ شــەوقی وەرە لــەو غوربەتــە مائیــل بــە وەتــەن بــە
بــێ خــاکی وەتــەن، عیزەتــی تــۆ مــەحزی وەبــاڵە

(نەرێ)

ــ ئــەوێ مــولکی قــەدیم و مەوتــەنی ئەجــدادی پێــشووتە
بــە مــەردی مەیرۆخێنــە چــۆن حــەریمی مــولکی بابانــە

(پرس)

ــ بــۆ چ دەنــاڵێنی، لەســەر لێــوت لــە بــۆ چ بارکــەوتووە؟
لەشــکری زوڵفــت کــە خــاوو کاڵــە بــۆچ رووی گرتــووە؟

(تکا)

ــ بــلا تێــر ئــاو ببــێ بــەو خوێنــە ســوورە گــوڵ لــە مێرگــۆڵان
بــە شــوعلەی نــووری ئومێــدیان وەتــەن بــا بێتــە روونــاکی

(سەرسوڕمان)

ــ بــە لەنجــەو لارەگــەت وا دیــارە نەشــئەی تــۆ لــە کوردانــە
وە ئــیلا، چــۆن دەبێتــن پێــکەوە زولم و وەفــاداری!

(سەرزەنشت)

ــ لــە تەئــسیری فــسوونی رۆژی تابــان عالــەمی شــۆری
مەگــەر تــۆ چــاوەکانم مێــری کــوردان هێــشتا مــەخمووری

(ستایش)

ــ رەنگــی تــۆ خــۆ زەردە، زولفــت کاڵــە، قامــەت مامەشــی
یا لەنێو پایتەختی رۆمی سوێسنەو پشکووتوە

رەنگدانەوەی شێوەزاری موکری لە شیعری شەوقی

شەوقی خۆی موکریانی بووەو تەمەنی جحێڵی لە سابلاغ بەرێ کردووە، لەپاشان لە رێگەی ئەستەمبۆڵەوە دەچێتە ئەوروپا (ئاڵمان)و نزیکەی سێ ساڵێك (١٩١٣ ـ١٩١٦) لەوێ خوێندکاری رشتەی پزیشکی دەبێ، بەهۆی بارودۆخی هەڵگیرسانی شەڕی گەورەوە، ناتوانێ درێژە بە خوێندن بدات، بۆیە دەگەڕێتەوە ئەستەمبوڵ و لەوێ خوێندن تەواودەکات و بەیەکجاری لەوێ دەگیرسێتەوە تا کۆچی دوایی دەکات. لەگەڵ

ئەوەی شاعیر لە تەمەنێکی زوودا موکریان بەجێدەهێڵێ، بەشی زۆری تەمەنیشی لە ئەستەمبوڵ بەسەر دەبات‌و ژیان‌و گوزەران‌و خێزانێکی ئەرستۆکراتیانە پێکەوە دەنێت، بەڵام شیعرو بەرهەم‌و زمان‌و شێوازو ئیحساساتی کوردانەی موکریانی هەر دەمێنێتەوە. خەڵکی موکریان‌و سابلاغ‌و شوێنەوارو یادگارەکانی هەمیشە بە زیندوویی لە یادەوەریدا دەژین‌و لە شیعرەکانیدا سەردەکەن. لە ئارایشکردن‌و رازاندنەوەی هۆنراوەکانیشیدا پەنا بۆ شێوەزارو ئاخاوتنی زیندووی مەڵبەندەکەی دەبات‌و وێنەی شاعیری جوان‌و دلگیریان لێ پێك دەهێنێ، کە لەم تەعبیرانەدا بەدیاردەکەوێت:

لەناز بالنجی خەو، دەنگی زەنگوڵ، چلۆن سەبرێ دەکەی، نێوبەندو بەرمووری، ئەوێستا لە بێخەی رۆژهەڵاتی، دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە، بەدەستڕە بسترە، خەوی مە، ئەتۆ دەستە شکاوی، بەو کاکۆڵی رەش ڕەنگە، بۆ چ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە، قامەت مامەشی، چارشێوو دەسماڵی تۆ، بەلای لایەی دڵم، هەڵستاون جەوانانی وەتەن، دە دڵ عەزم‌و لەسەر شۆڕی جەوانی، بۆ چ دەبەرناکەی، مێرگی شین، وڵات‌و شاری مە خۆشە بەڵا حەیفە کە وێرانە، جاوەباڵی وی، دەپێشدا شەوقی وێستاوە، ئەحواڵی دڵی خۆم، غەفلەت‌و بەس بێ، دە ئافاقی ئەمەل، دەسیجنی تەبعی جوانان، خۆش بێن، بەڵام جانم لە ماڵەنگۆیە مێهمانە، وەدەرخە، شەکرەزار، ئەتوی نێونا، دەفکری شار، مەگەر مەردانەگیت وابوو، لەنێو کوردان، هەتاکو فرسەت‌و ماوە، لەپێشا پێشی، تیپی عاشق، قەت هەدانادا.... هەروەها لە چەند شوێندا ئاماژە بۆ ناوچەکانی موکریان دەکات وەکو:

دوڕی هەوشار، ئاوی جۆگەڵەی سابلاغ، لە مێرگوڵەی سەهەندو کێوی لاجانێ، مولکی موکریانێ، شاری سابلاغ، کانی قولقولاغو... لە شوێنێکدا ئاماژە بۆ (بەندی برایمۆك) دەکات کە بەیتو داستانێکی شیعریی ئەدەبی میللی بەناوبانگە لەناوچەی موکریان.

باســـــــی دووەم

وێنەی شیعری:

لە رەخنەی نوێدا گرنگیی زۆری پێدەدرێ‌و وەکو یەکێك لە پێکهاتە سەرەکییەکانی بنیاتی شیعر سەیر دەکرێت، لە رەخنەی کۆندا (وێنەی ئەدەبی) لەبەرامبەر خەیاڵکردن‌و ئەندێشە دەوەستێت کە رەگەزێکی بنەڕەتیی شیعرە.[31] تەنانەت لەلای زانایانی (زانستی مەنتیق)ی دەوری ئیسلامی شیعر وەکو (کلام مخیل) پێناسەکراوەو پرۆسەی (خەیاڵکردن: وێنەکێشان) بە بنیاتی شیعر دەستنیشانکراوە.[32] ئەو کردەوەی خەیاڵکردنە رێگا لەبەردەم شاعیردا دەکاتەوە کە ئەو واتاو گوزارانەی مەبەستیەتی لە بەرگێکی رازاوەو دلگیردا بەرجەستە بکات‌و بیانخاتە روو، بەمە وێنەی شیعریی دروست دەبێت. وێنەی هونەری وەکو لەلایەن (سی دی لویس)وە نیشان دراوە (وێنەیەکە بە وشە، لە رێگەی وەسف‌و خوازەو لێکچوونەوە پێك دەهێندرێت‌و بەرپێی تەعبیرێك یا رستەیەکی ئارایشت کراوەوە ئاراستە دەکرێت).[33] بەم پێیە دەربڕین‌و وێنە، یاخود شێوازو وێنە وەکو دوو رەگەزی روخسار لەگەڵ ناوەڕۆکدا یەك دەگرنەوەو تێکەڵاو دەبن‌و یەکێتی ئۆرگانیکی بەرهەمی شیعری پێکدەهێنن، بەمە وێنەی شیعریی (دەبێتە بنەمایەکی گرنگ لەو بنەما هونەرییانەی کە پرۆسەی داهێنانی شیعرییان پێ کامڵ دەبێت).[34] دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی دووجۆر وێنەی شیعری دەستنیشان بکەین.

یەکەم: وێنەی وەسفی، کە لە رێگای وشەو دەربڕینی راستەوخۆوە ئەنجام دەدرێت.

دووەم: وێنەی رەوانبێژی کە لە رێگەی هونەرەکانی رەوانبێژییەوە دێتە بەرهەم.

وێنەی شیعری لە بەرهەمی مەلا مارفی کۆکەییدا:

مەلا مارف بەو پێیەی لە بەرهەمەکانیدا پەیڕەوی لە زۆر لایەنی یاساو نەریتەکانی شیعری کلاسیکی کوردی کردۆتەوە بەتایبەت لە باری زمان‌و شێوازو فۆرمی

---

(31) النقد الادبي الحديث: ٢٨٣.

(32) صور خيال در شعر فارسي: ٢٨.

(33) وێنەی شیعری لە رێبازی رۆمانسی کوردیدا: ص

(34) دیلان‌و تاقیکردنەوەی شیعری: ٢١٨.

گشتییەوە، بۆیە بەرهەمەکانی لەباری جوانی ناسییەوە لەسەر بنەماکانی هونەری ڕەوانبێژی دامەزراون. لە بەرهەمەکانیدا وێنەی ڕەوانبێژی بەگوێرەی لقەکانی وەکو: (لێکچواندن، خوازەو خواستن‌و درکە)، لەپاڵ وێنەی وەسفیدا بەدی دەکرێن. لێرەوە تیشکێك دەخەینە سەر جۆرەکانی وێنەی ڕەوانبێژی‌و ڕەنگدانەوەی لە شیعری کۆکەییدا.

١. **لێکچواندن/** بەشێکی بنچینەییە لە بەشەکانی ڕەوانبێژی، شاعیر تیادا شتێك دەچووێنی بە شتێکی تر بۆ ئەوەی سیفەتێك لە شتە لێچووەکە زەقترو درەوشاوەتر نیشان بدات. کە بێت (لێکچواندن، بەستن‌و پەیداکرنی وێکچوونێکە لەنێوان دوو شتدا بەڕێی هاوبەش بوونیان لە یەك سیفەتا یا زیاتر).(35)

لێکچواندن لەسەر چوار بنەما دەوەستێت (لێچوو، لەوچوو، ئەوزار، لێکچوون) بۆ ئەوەی پرۆسەی لێکچواندن تەواو بێت لانی کەم پێویست بە بوونی هەردوو بنەمای (لێچوو – لەوچوو) دەکات، کە دوو کۆڵەکەی بنەڕەتیی لێکچواندنە.

لێکچواندن لەبەرهەمی مەلا مارفدا پانتاییەکی فراوانی گرتۆتەوەو بەپێی سەرنجی ئێمە لە هەموو بەشێکی دیکە زیاترە، هەروەها جۆری لێکچواندنەکانیش جۆراو جۆرن بە گوێرەی هاتنی ژمارەی بنەماکان دەگۆڕێن. لێرەدا چەند نموونەیەك لە جۆرە جیاوازەکانی لێکچواندن لە شیعری کۆکەییدا پیشان دەدەین:

— بۆ گولی رووی تۆ وەکو بولبول لە ناڵینە دڵم
تا نەفەرمووی، چۆن حقوقی نادەمی؟ لێم عاجزە

دیوان: ل١٣

بنەماکان:

لێچوو: دڵی شاعیر　　　لەوچوو: بولبول　　　ئەوزار: وەکو

رووی لێکچوون: ناڵین

جۆری لێکچواندنەکە: درێژەی بەرەڵایە، بەو گوێرەیەی کە هەر چوار ڕەگەزەکە (بنەماکان)ی بە ئاشکرا تیادا هاتووە.(36)

---

(35) ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی: ٢٢.

(36) سەرچاوەی پێشوو: ٣٦.

- کە شیعرت وەك سەدەف فەرزەن هەموو پڕبن لەدانەی دوڕ
لەلای ئەشخاسی وشك‌و بۆ تەبیعەت ئاسن‌و سەنگە

لێچوو/ شیعری شاعیر لەوچوو/ سەدەف

ئەوزار/ وەك لێكچوون/ پڕ بن لە وانەی دوڕ

جۆری لێكچواندن/ درێژەی بەرەڵلا، دیسان لەنێوان (شیعر)و(ئاسن‌و سەنگە) لێكچواندنی رەوان هەیە.

- کەسێ غەواسی بەحری عیلم‌و عەقل‌و فەزل‌و جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەدی سكەندەر بێ

لێچوو: سینەی سەفینەی عەزم لەوچوو/ سەدی سکەندەر

ئەوزار/ وەك لێكچوون/ .....(نەهاتووە، ئەڵبەتە مەبەستی ئەوەیە کە لە قایمی‌و سەختی وەك یەك بن).

جۆری لێكچواندنەكە: قولەیە، بەو پێیەی یەكێك لە بنەماكانی لێكچواندنەكە نەهاتووە کە ئەویش (لێكچوونە).(37)

- هەتا کەی کونجی تەنهایی، وەرە زاهید تماشاکە
کە خەیمەی شای شەکەر لێوان، چ قەسرو بارەگاییێكە

د: ل٢٥

لێچوو/ خەیمەی شای شەكەر لێوان لەوچوو/ قەسرو بارەگا

ئەوزار/....(نەهاتووە) لێكچوون/ .....(نەهاتووە)

جۆری لێكچواندنەكە : لێكچواندنی رەوانە. رەوان ئەو جۆرەیە کە تەنها دوو بنەما سەرەكیەكە، واتا (لێچوو – لەوچوو)ی تیا هاتبێت. کە ئەمەش بەرزترین جۆری لێكچواندنە.

- موتەوەل زولفی تۆ بوو، فەسڵ‌و وەسڵم لێ تماشاكرد
موعەمماییێكە لایەنحەل‌و، زنجیری بەلاییێكە

د: ل٢٦

لێچوو/ زولفی یار لەوچوو/ كتێبی (المكول) – دوورو درێژ

---

(37) سەرچاوەی پێشوو: ٣٥.

لێکـچوون/ هـەبوونی (فەسـڵ و وەسـڵ) لـە هـەردوولا – ئـاڵۆزی ئەفـسانەیی لـە هەردووکیان.

ـــ ئیـــشارەی کـــردە لامـــی زولفـــی، ئـــەلفی قامـــەتی، یـــەعنی
جـــەوابی قـــەدی دالی تـــۆ، فەقـــەت لامـــەل فەلاییـــکە

د: ل٢٥

لێچوو/ زولـفی یـار – قامەتی یار – قەدی یار
لەوچوو/ حەرفی (ل) – حەرفی (ا) – حەرفی (د)

لێرەدا چەند شتێکی هەڵبژاردووەو بە چەند شتێکی تری چواندووە. لێکچواندنەکان سەربەخۆن و بە یەکترەوە نەبەستراون: (زولف – ل)، (قامەت – ا)، (قەد –د). جۆری لێکچواندنەکە: بڵاوە. بڵاویش ئەوەیە کۆمەڵێك لێکچواندن بەدوای یەکتریـدا بێن لـە دێرە شیعرێکدا.[38]

ـ لێکچواندنی وێنە/ لەم جۆرەیان شاعیر وێنەیەك دروست دەکات کە لە چەند رەگەز پێك هاتبێت و رەگـەزەکان تێکهاڵابن و تابلۆیـەکیان (وێنـەکیان) لـێ بەرهـەم هاتبێت. ئەنجا ئەم وێنەیە بە وێنەیەکی هاوشێوەی دەچووێندرێت. وەکو ئەم دوو نموونـەیـەی لای کۆکەیی:

ـ شەونم کە لەسەر رووی وەرەقی گوڵ دەدرەوشێ
عەینەن وەکو قەترەی عـەرەقی رووومەتی یـارە

د: ل٦

لێـچوو / وێنـەی یەکـەم : دڵـۆپی شـەونمە کاتێـك لەسـەر رووی پـەڕەی گـوڵ دەدرەوشێتەوە
ئەوزار/ عەینەن
لەوچوو/ وێنەی دووەم: قەترەی عەرەق کاتێك لەسەر روومەتی یار بەدیاردەکەوێت.
جـۆری لێکـچواندنەکە لێـرەدا، ئـاوەژوور کراوەتـەوە، شـاعیر جێگـۆرکێی بـە لێـچوو– لەوچوو کردووەو مەبەستیەتی جوانی و دڵگیری وێنەی دووەم (قەترەی عەرەقی سـەر روومەتی یار) بەتین و تەوژم تر نیشان بدات.

ـ لە گۆشەی پەنجەرەی شیشەی لەتیف و قەسری کافووری
نمایشیان دەدا خـانم وەکـو حـوری و پـەریزادە

---

(38) سەرچاوەی پێشوو: ٤٢.

لێچوو/ وێنەی یەکەم : خانمانی مهابادی وەختێك لە گۆشەی پەنجەرەی شووشەبەندی جوانی قەسرو باڵەخانە سپیو سۆڵەکاندا بەدیار دەکەوتن.
لەوچوو/ وێنەی دووەم: لە وێنەی دەرکەوتنی حۆریو پەریزادبوون کە لەناو ئەو فەزا سپیو سافەدا وەدەردەکەوت.
شاعیر لە پێناوی دەربڕینو رازاندنەوەی بیرو سۆزو هەستو نەستەکانی پەنای وەبەرهێنانەوەی جۆرەکانی تری وێنەی رەوانبێژی بردووە، لە نموونەی خوازەو خواستنو درکە،* بەڵام رادەو رێژەی ئەو جۆرە وێنانە لە بەرهەمەکانی مەلا مارفدا لە لێکچواندن کەمتر وەبەرچاو دەکەوێت.
خوازە/ بریتییە لەوەی وشەیەك بۆ مانای دروستی خۆی بەکار نەبرێ بەڵکو بۆ مانایەکی تر بخوازرێو مەبەستێکی تر بگەیەنێ.(39) نموونەی خوازە لە شیعری کۆکەیی:

من لەلام وایە کەنەیدیوە لە مەکتەب حەرفی لا
بۆ یە کەس نەی بیستووە لەو سەییدە ئیلا نەعەم

د: ل٦١

(مەکتەب) خوازەیەو مەبەست لێی (کتێبی مەکتەب)ە، کە تیادا فێری (لا-رژدی) یان (نەعەم-چاوتێری) دەبن. پەیوەندی (کتێبو فێربوون) لەگەڵ (مەکتەب) لەسەر بنەمای شوێنی (المحلیە) دامەزراوە.(40)

- فەرموو وەرە مەجلیسی تەرحیمو رەحمەتە
رۆژی وەفاتی مەسجیدو میحرابو مینبەرە

---

* لێرەدا بە پێویستی نازانین درێژ دادڕی بکەین لە راڤەو پێناسە کردنی ئەم هونەرانە، خوێنەری بلیمەت بەمەبەستی تێگەیشتنی زیاتر لەم هونەرانە دەتوانێت بۆ هەر یەکێك لە کتێبو سەرچاوەکانی رەوانبێژی کوردی بگەرێتەوە لە نموونەی :
١. رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، ٣ بەرگ، د. عەزیز گەردی.
٢. خۆشخوانی، مامۆستا علاوالدین سجادی.
٣. زانستی ئاوەڵواتا، د. کامل حەسەن بەسیر
(39) رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، ب١: ٦٧.
(40) زانستی ئاوەڵواتا: ٩٧.

(وەفاتی مەسجیدو میحرابو مینبەر) بۆ مانای دروستی خۆی بەکار نەهاتووە، بەڵکو وەکو خوازە بەکارهاتووە بۆ لەناوچوونو لە برەوکەوتنی شوێنەوارو ڕێوڕەسمەکانی ئاینی ئیسلام.

خواستن/ ناونانی شتێکە بەناوی شتێکی ترەوە ئەگەر جێگەی گرتەوە. خواستن لەسەر یەك بنەما دەوەستێ ئەویش (لەوچوو یا لێ خواستراو)ە، یاخود (لێچوو یا بۆ خواستراو)ە.[41]

- بۆ خەراباتو کلێسا، مەسجیدو دەیرو کەنشیت
دەم ڕفێنی ئەم سەگە، سەد گورگە راوم پێدەکا
عیففەتو عیسمەت کە باری کردووە، ئەم کافرە
هەر شەوێ داوای کچێکی کەس نە گاوم لێ دەکا

هەردوو دەربڕینی (ئەم سەگە)و (ئەم کافرە) خواستراون لە بریتی بەکارهێنانی (نەفسی بەد) بەکارهاتوون.

- ئەوێستاش گەر ئەنێری جوببە شینی کەللە مەخروتی
لە خزمەت حەزرەتی سەدری لەگەڵ دوو مورغەکی کونجی

د: ٥٨.

جوبەشینی کەللە مەخروتی: بۆ کەللە قەند خواستراوە، حەزرەتی سەدری: بۆ برنجی سەدری.

درکە: ئەوەیە کە ڕاستەوڕاست ناوی شتێك نەبەی بەڵکو بچی ناوی شتێکی تر ببەی کە پەیوەندی بە هی یەکەمەوە هەبێت تاکو خوێنەر یا گوێگر لە مانای باسکراوەوە بۆ مانای مەبەست بچێتو پەیوەندی نێوانیان (لازمو مەلزوم) دەبێت.

دەفعەیەکیش یەك لەشخاسی ئەدیبو موحتەرەم
ئیدعای یەگ گەوهەری کون ناکراوم لێ دەکا

د: ٣٥

گەوهەری کون ناکراو درکەیە، هێمایە بۆ شیعری تازەی شاعیر، واتە شیعرێك هێشتا خەڵك نەیدیبێو تازە کوورە بێت.

- تۆی سوارو من پیادە جووابت نەدامەوە
پێت وابوو لەم قسەیە سەرفی نەزەر دەکەم

د: ل٥٣

---

(41) بنیاتی وێنەی هونەری: ٢٣٨.

ـ تۆی سوارو من پیادە درکەیەو هێمایە بۆ ئەوەی کە هەمیشە بەدواتەوەمو وازت لێ ناهێنم.

لەدرکەدا هەردوو واتای راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ دروستن‌و رێیان تێدەچێت وەکو (تۆ سوارو من پیادە).

ـ دەنگی زیکرو خەتم‌و تەهلیلت فەزای پڕ کردووە
زەلزەلەی خستۆتە خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی

د: ل٧٨

خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی درکەیە، هێمایە بۆ ئاسمان.

جۆری دووەمی وێنەی شیعری لای کۆکەیی وێنەی وەسفی راستەوخۆیە، شاعیر لە رێگەی وشەو دەربرینەوە راستەوخۆ لە شتەکان دەدوێت‌و سیماو روخساریان نیشان دەدات، (لێرەدا وشەکان خۆیان ئامرازی دەربڕین‌و هەلگری وێنەکانن).[42] جاری واشە وشەو دەربڕینەکان کە خۆیان وێنەو دیمەنی بچوك بچوك دەنوێنن، بەشداری دەکەن لە پێکهێنانی وێنەیەکی گشتی بۆ بابەتەکە.

کۆکەیی لە شیعرێکی ستایش‌و پارانەوەدا دەڵێ:

گولستان‌و گوڵ‌و گولزارو گولشەن
نەی‌و شمشادو سەروی جوێباری
نەواوو ناڵەوو گریانی قومری
فوغانی بولبولی سەر شاخساری
زریوەی مەڵ، لەسەر پەل یا لەسەر گوڵ
چریکەی هودهودو سەوتی هەوزاری
سەلاوو حەقحەقی مورغانی یا حەق
کە دەنگیان دێ لەسەر عودی قەناری
ئەنجا پاشبەندی ئەم چەند دێرە بەم شێوەیە دێ:
هەمووو تاریفی زاتی پاکی تۆیە
دەمێ ئەیکەن بە خەندەو گەه بەزاری

د: ل٥

(42) وێنەی شیعری لە رێبازی رۆمانسی کوردی دا : ١٥.

لەنیوە دێرەکانی چوار دێری یەکەمدا کۆمەڵێك ناوو وەسفو تەعبیرات هاتوون، کە هەر یەکەیان وێنەیەکی سەربەخۆ دەنوێنن (وێنەی هەستی بینینو بیستن)، ئەمانە هەموویان بەشداری دەکەن لە نەخشاندنو سازکردنی وێنەیەکی گشتی ئەویش رازانەوەی جیهانە بەم هەموو دەنگو ڕەنگو بوونەوەرو مەوجوداتەوە، واتە هەموویان تەعبیر لە شتێك دەکەنەوە ئەویش بوونو ناساندنی پەروەردگارێکی مەزنە.

کۆکەیی لە باسو وەسفی گوندەکەی ئاغای (موهتەدی) دا دەڵێ:

تا چاو هەتەر دەکاتو هەتا دڵ دەڵێ بەسە
باغو درەختو عەرعەرو سەروو سنەوبەرە
غەملیوە سەر زەمینی بە خونچەی ئاتەشی
ئاوی لەتیفە، سافە، هەوای عەتر پەروەرە
فەرشی زومەڕەدی، گوڵی زەردو سوورو ئاڵ
تێکەڵ بووە، دەڵێی تەبەقی عودو مەجمەرە
وەك خێوەتی گوڵانە هەموو باغو چیمەنی
دامێنی کێوی، ئەتلەسو دیباوو مەخمەرە
نەرگس بەچاوی مەستەوە، سوسەن بە سەد زوبان
مەشغوولی زیکرو فیکری خوداوەندی ئەکبەرە
گەردن کەچە وەنەوشە، گوڵو بەرگی نەستەرەن
گوڵی یاسەمەن بەدارەوە، وەك میسكو عەنبەرە
شەونم لە چیهرەی گوڵی میناوو ئەتلەسی
باریوە، دانەی دەڵێی دوڕو گەوهەرە
وەك من مەلولە، لالە بە داغی فیراقەوە
سونبول بڵاوو خاوە، دەڵێی زوڵفی دولبەرە
گریانی گوڵی شلێرە ببینە عەزیزەکەم
فرمێسکی چاوی بە هەوری ئاوی موقەتتەرە

لەهەندێ دێرو نیوە دێرەکانی ئەم پارچەیەدا هەندێ وێنەی لێکچواندن بەدی دەکرێت، بەهۆی ئەوزارەکانی وەکو (وەك – دەڵێی) بەڵام وێنە وەسفییەکانی کە لە خودی ناوهێنراوەکاندا هاتوون، زۆر بە تینو گوڕو جۆشن، کە وێنە لێکچواندنەکانی خستۆتە ژێر سێبەری خۆیەوە. ئەم وێنە جیاوازو پەرشو بڵاوانە بە هەموویان هاوکاری دەکەن لە خستنە رووی وێنەو دیمەنێکی رازاوەی رەنگاو ڕەنگی بە هەشت

ئاسای سروستی ناوچەکە. ئەم وێنەیە کە بە وشەو دەربڕین چندراوە، دوور نییە لە خودی تەبیعەتەکە جوانترو رازاوەتر بێت. لێرەدا خەیاڵی شاعیرانە رۆڵێکی خوڵقێنەری گێڕاوە لە نەخشاندنی ئەم دیمەنە دلگیرە.

جۆرەکانی وێنەی شیعری لە بەرهەمی سەیفی قازیدا:

وێنەی رەوانبێژی:

أ. وێنەی لێکچواندن

- ئەستاری وەکو زوڵفی عەروسانە موسەلسەل
ئەلفازی هەموو گەوهەرە چەند جوانی ئەداکرد

د: ل٢٩

لێچوو: ئەستاری (دێرەکانی نامەی یار)　　لەوچوو: زوڵفی عەروسان

ئەوزار: وەکو　　رووی لێکچوون: موسەلسەل (ریزە بە ڕیزە).

وێنەکە لەسەر بنچینەی لێکچواندنی بەرەڵلا دروست بووەو هەر چوار بنەماکەی لێکچواندن هاتوون.

لەنیوە دێری دووەمدا وێنەی لێکچواندنی جەختاو هەیە کە لەسەر هەرسێ رەگەزی: لێچوو: ئەلفازی، لەوچوو: هەموو گەوهەرە، لێکچوون: جوان، دروست بووە.

- هەر گوڵ شەکەری لێوە شفای دەردی نەخۆشان
سەر بێ بە فیدای کوڵمی گەش و چاوی نەخۆشی

د: ل٤٠

لێچوو: لێوی یار　　لەوچوو: گوڵی شەکەر　　لێکچوون: هەردوو لا دەرمانن بۆ دەردی نەخۆشان

ئەوزار: نەهاتووە، ئەم جۆرە وێنەیە لەسەر بنەمای لێکچواندنی جەختاو دروست بووە.

- زوڵفی وەك شەوەی رۆژی کردمە شەو
چرای سەر کوڵمەم لە بۆ رادێرە

د: ل٤٨

نیوە دێڕی یەکەم: لێچوو: زوڵفی یار　　لەوچوو: شەو　　ئەوزار: وەك　　لێکچوون: نەهاتووە

وێنەکە بە هۆی لێکچواندنی بەرەڵڵاوە پێکهاتووە، لە نیوە دێری دووەم لێکچواندنەکە ڕەوانە.

- دایم دڵم بە ناڵەو زاریو فیغان ئەڵێ
خۆش بەو شەوەی کە ڕۆژی ڕوخی دڵبەرم هەڵێ

د: ل٣٣

لێچوو: ڕوخی دوڵبەر لەوچوو: ڕۆژ

لە ئەنجامی هاتنی تەنیا دوو بنەما سەرەکییەکە، لێکچواندنی ڕەوان پێکهاتووە.

- کیژانی جوانی عێلی لە خێلی کە دێنە دەر
ئاسکن لە باسكو سوورە قورینگی شەتاویە

د: ل٧٦

لێچوو: کیژانی عێل لەوچوو: ١. ئاسکی باسکانو ، ٢. سوورە قورینگی شەتاوان

لەم جۆرە لێکچواندنە ڕەوانەدا شاعیر یەك شتی بە دوو شت چواندووە بۆتە لێکچواندنی لێکدراو. ئەڵبەتە گەشتو گەڕانێکی نێو شیعرو بەرهەمی شاعیر ژمارەیەکی زۆرمان لە وێنەی ڕەوانبێژی (لێکچواندن) بە هەموو جۆرەکانییەوە بۆ بەدیار دەخات. ئێمە بەم چەند نموونەی سەرەوە وازی لێ دەهێنین.

- قەوسو قەزەحە تاقی برۆت ئەوڕۆ بەوەسمە
بۆیە دڵەکەم لەتلەتە بەو خەنجەری ئەزرەق

د: ل٢٩

برۆی بە وەسمە شین هەڵگەڕاوی یار: لێچووە.
خەنجەری ئەزرەق: لەوچووە.
ڕووی لێکچوونیشییان: کەوانەیی بوونە.

- تفلی دڵم گرِوی شەکەری لێوی گرتووە
بەو دوو هەنارە ژیری کەوە بیخە باغەڵێ

د: ل٣٣

(هەنار) بۆ مانا دروستەکەی خۆی بەکار نەهاتووە، بەڵکو لێرە بۆ واتای (مەمك) خواستراوە، پەیوەندی لەنێوان (هەنار)و (مەمك)یشدا لێکچوونەو جۆری خواستنەکەش (ئاشکرا)یە.

- ئەی دڵ بە خەتا کەوتیە چینی سەری زوڵفی
لەم مارە عەجایب بە تەمای لەزەتو نۆشی

د: ل٤٠

ب. وێنەی خوازەیی

لێردا وشەکان بۆ دەبڕینی مانایەکی تر بەکاردەبردرێن بێجگە لەمانای خۆیان، ئەم مانایەش هەر ئەبێ لەکاتی بەکارهێنانا دەرکەوێ.[43] وەکو لەم نموونەیەدا روون دەبێتەوە:

- ئەمڕۆ حەسەن موئەززینی کوردانە بانگ ئەدا
هەستن لەخەو، وەخڕ بن، حی علی الصلاە

وشەی (خەو) وێنەیەکی خوازەییە، شاعیر بۆ مەبەستی بانگ کردنی کوردان بۆ هۆشیاربوونەوەو بێداری و کارکردن بەکاری هێناوە، قەرینەکەشی (موئەززینی کوردانە).

ج. وێنەی خواستراو

- تفلی دڵم گڕوی شەکەری لێوی گرتووە
بەو دوو هەنارە ژێری کەوە بیخە باغەڵێ

(هەنار) بۆ مانا دروستەکەی خۆی بەکارنەهاتووە، بەڵکو لێرە بۆ واتای (مەمك) خواستراوە. پەیوەندی لەنێوان (هەنار)و(مەمك)یشدا لێکچوونەو جۆری خواستنەکەش (ئاشکرا)یە.

- زوححاکە لەبێ باکی لەتەخریبی دڵان دا
خوێنخۆری گەلێك کردووە، ماری سەری دووشی

لە (زوححاك)و(ماری سەری دووشی) خواستن هەیە، کە بۆ (یار)و(زولفی یار) خواستراون.

د. وێنەی درکەیی

- یان خدری کە هاتی بە دووجام ئاوی بە قاوە
ئەم موردەیی هیجرەت بە تەمای عومری بەقا کرد

دیوان: ل٢٩

---

(43) رەوانبێژی لە ئەدەبی کوردی، با: ٨٨.

له هێنانەوەی (بە تەمای عومری بەقا) درکە هەیەو هێمایە بۆ (نەمری)، وەکو چۆن لـە هێنانـەوەی (خـدر)و (دووجـام ئـاوی بـەقا) لێکـچواندن هەیـە بـۆ (یـار)و بـۆ (هەردووچاوانی).

وێنەی فەلسەفی:

لەگـەڵ ئـەوەی ئـەم جـۆرە وێنانـەی وەکـو (فەلـسەفی، دەروونـی، ئەفـسانەیی) زیـاتر پەیوەندییان بەناوەرۆکەوە هەیە، بەڵام بۆ ئەوەی شیرازەی باسەکەمان لێ نەپچرێت، هێناومانـە لێـرەدا ریزمـان کـردوون و بـەخێرایی بەسـەریاندا تێدەپـەڕین. لەگـەڵ ئەوەشدا نموونە شیعرییەکان لـەڕووی شێوازناسییەوە لەوێنـەی رەوانبێـژی بـە دوور نین. وێنەی فەلسەفی گوزارشت لە هەڵوێستی شاعیر سەبارەت بە ژیان و بوون و کێـشە جیاوازەکانی دەکات. بیرو باوەڕی شـاعیر لـە دوو تـوێی هۆنراوەکانیـدا دەر دەبـڕدرێن، کە ئەگەر بێت کۆبکرێنەوەو لێیان ووردبینـەوە، ئـەوا فەلـسەفەو جیهانبینیی شـاعیر سەبارەت بە دیاردەکانی سروشت و ژیان و مردن پێك دەهێنێ.[44]

لە قەسیدەی (ستایشی خواو پێغەمبەر)دا چەند وێنەیەکی فەلـسەفی بـەدی دەکـەین، لە نموونەی:

- بێ وێنە سانعێکی بە ئەمرێ دروست دەکەی
  ئینسـان لە ئـاوو، گوڵ لە گەڵاو، لە گل گیـا
- ماسی لە شەوقی تۆیە لە بەحران دەکەن شەنا
  تەیران لە عیشقی تۆ لە سەمادا دەکەن سـەما
- هـەڵکەی چرایەکی ئـەتۆ، فەت نـاکوژێتەوە
  ریشی دەسووتێ هەر کەسێ فووکا لە ئەو چرا

د: ل٢٤

وێنەی دەروونی:

شـاعیر مرۆڤێکـی خـاوەن هەسـت و سـۆزێکی بـە پێـزو ناسـکە، بـە هەماهـەنگی و موتوربـەکراوی لەگـەڵ خـەیاڵ و ئەندێـشەی بـە پیـت و بـەرزەفڕی، وێنـەی شـیعری سۆزدارو دڵگیر لە ناخی دەروونیەوە هەڵ دەقوڵێ کە تەعبیر لە هەست و هۆش و سۆزو خەیاڵـەکانی دەکاتــەوە. لێــرەدا شــاعیران و نووســەران (شـعوورو بــارە ویــژدانی و دەروونییـەکانی خۆیـان هەڵـدێنجن بـۆ ئـەوەی لـە شـێوەیەك لـە شـێوەکانی ناسـراوی

(44) بنیاتی وێنەی هونەری: ٢٤٦.

ئـەدەبی دایـان برێـژن).[45] وێنـەی فەلـسەفی حـەزو خۆشەویـستیو هەڵـچونەکانی دەروونی شاعیر بەدیار دەخات، سـەنگی محـەکیش لەسـەرکەوتنی ئـەم جۆرە وێنەیـە ئەوەیـە کـە تـا چـەند هـەلگری سـۆزو هەڵـچوونو تـەعبیر کردنێکـە لـە ئـارەزووە کپکراوەکان. لە شیعری سەیفدا نموونەی وێنـەی دەروونـی ئـەوتۆ بـەدی دەکـەین، کـە لەگەڵ ئەوەی دەربڕینێکی راستەو ڕاستی هەیە، بەڵام سەرشارە لـە سـۆزو هەڵـچوونو ئەفینی راستەقینە. وەکو لەم چەند دێرەدا بەدیاردەکەوێت:

- لە عیشقت مردم وصیەت بێ لە تۆ
بـۆ خـۆت بمـنێژە تـەلقینم دادە

د: ل٣٤

- لۆمـەی حەسـەن نەفعی نییە لابدە واعیز
عاشق هەموو گیانی دڵە ئەسلەن نییە هۆشی

د: ل٤٠

هەردوو وێنەکە لەم دوو دێرەدا بەهۆی گوزارشت کردن لە دەروونی شاعیر لە رێگـەی تەعبیرەکانی (لە عیشقت مردم)، (عاشق هـەموو گیـانی دڵـە) پێکهـاتوون. ئەگـەرچی زیـاتر وێنـەی مەعنـەوین، بـەڵام هەریەکـەیان دەلالـەت لـە سـۆزێکی قـووڵی شـاعیر سەبارەت بە یارو دڵدارەکەی دەکات.

وێنەی داستانیو ئەفسانەیی

لە رێگەی هێنانەوەو ئاماژە بۆ کردنی داستانو بەسـەر هـاتی مێـژوویيو ئەفـسانەیی، شاعیر وێنەی شیعری دروست دەکاتو مەبەستی خۆی پێ دەرازێنێتەوە. لێرەدا چەند نموونـەیەك نیشان دەدەین:

- بە جامی دیدەی جەمشـیدی جەمە
بە تەختی سـینەی وەك کەیقوبـادە
گوتم کوشـتومت، بە غەمزە فەرمووی
شێوەی شـیرینە رەسمی فەرهادە

- یوسفی میسری ویلایەت، ئەی خەلیلی باغی قودس
ناری نەمردووە دەروون، بێ تۆ دووچاوم بوونە گۆم

د: ل٤٣

(45) سەرچاوەی پێشوو: ٢٥١

- وەك مەجنوون لە دوت كەوتمە كێوان
رەفیقـم گـورگـو پلینـگـو شـێرە

د: ل٤٨

- پەنیر بۆ ئیکسیر، شیر ئاوی حەیات
وەكو ئەسكەندەر كەوتینە زولمات

د: ل٥٣

وێنەی وەسفی راستەوخۆ

سەیف زۆر عاشقانە وەسفی ژنو سروشتو ژیانی كوردەواری كردووە بەتایبەت لە شیعرە برگەییەكانیدا، عیشقو جوانیو سروشت بەشێكی گرنگی بەرهەمی شاعیر پێك دەهێنن.

ـــ بـــەڵێ بـــەو شـــەرتە خۆشـــە وەســـڵی دڵبـــەر
كـــە دەم دەم دەم لـــەنێو دەم دەس لـــە بـــاوەش
هـــەتاكو ســـاردو ســـڕ بـــوو مـــەیلی گـــەرمت
دەدەم جینگـــڵ وەكـــو مـــاری ســـەر ئاتـــەش
لەســـەر روخـــساری زەردم ئەشـــكی خـــوێنین
لـــە دووریـــت دێتـــە خـــوارێ وەك گـــوڵی گـــەش

د: ل٣٨

ـــ شـــینی بـــەهارە عاسمـــان هـــەر دەگـــری
هـــەوریش ناڵـــە نـــاڵ رووی خـــۆی دەپـــچڕی
بـــا لـــە كێـــوو دەشـــت خـــۆڵ وەســـەر دەكـــا
گریـــانی كێـــوان بـــەحران پـــڕ دەكـــا

داری مێـــشەو بـــاغ بەفردایپۆشـــین
پـــاك دەڵێـــی مـــردوون كفنیـــان پۆشـــین

د: ل٥١

بنیاتی وێنە لە شیعری مستەفا شەوقی

دەقی شیعری رۆمانتیكی بەشێوەیەكی گشتی جۆرێك لە یەكێتی ئۆرگانیزمی تێدایە، یەكێتی ئۆرگانیزمیش بریتییە لەوەی كە سەرجەم وێنە تاكەكان بە یەكترەوە گرێدرابنو لەپێناو خزمەتكردنو پێكهێنانی وێنەیەكی گشتیدابن، لێرە وێنەی تاك

ساکارترین شێوەی وێنەی هونەرییە لە رووی پێکهاتنەوە، رۆڵێکی گرنگیش لە ناو قەسیدەدا دەگێڕێ لە گوزارشت کردنی ماناو مەودا دەروونییەکانی ئەزموونی شیعریدا.[46] هەر وێنەیەکی تاکیش لەسیاقی وێنەی گشتیی تێکستی شیعریدا (کارو وەزیفەیەکی تایبەتی ئەنجام دەدات، بەوەی کە گونجاوو رێك بێت لەگەڵ فیکرەو هەستی گشتی لە تێکستەکەدا)،[47] لەنگەری بایەخ دەخرێتە سەر وێنەی هەستیو مەعنەوی کە هەستو سۆز دەبنە کرۆكو پێکهێنەری سەرەکی ئەم جۆرە وێنانە.
لەم پێشەکییە کورتەوە کاتێ ئاوڕ لە ئەزموونی شیعری تارادەیەك جیاوازی مستەفا شەوقی لەگەڵ دوو شاعیرەکەی دیکەمان بدەینەوە، دەتوانین شوێن پێی ئەم جۆرە وێنە شیعرییە رۆمانسیانە هەڵبگرین لەگەڵ ئەوەی لە دوو تۆی تانو پۆی شیعری عەرووزیدا هاتوون.*

شێوازەکانی بنیاتی وێنەی تاك لای شەوقی

١. ئاڵوگۆڕکردنی درك پێکراو/

أ. بەرجەستەکردن (تجسید): بریتییە لە بەرجەستەکردنی وشەی نا هەستی، ژیریو مەعنەوی بۆ وشەیەکی هەستی کە سیفاتی تازەی دەدرێتێ. واتە دەرخستنی شتە ژیرییەکانە بەشێوەیەکی هەستی لەبەرئەوەی پەیوەستە بەجەستەوە.[18]

شاعیر دەڵێ:

- بلا تێر ئاو ببێ بەو خوێنە سوورە گوڵ لە مێرگۆڵان
بە شوعلەی نووری ئومێدیان وەتەن با بێتە رووناکی

د: ل٢٢

---

(46) بنیاتی وێنەی هونەری: ١٢٧.

(47) النقد الادبي الحدیث: ٤٤٦.

* ئەم جۆرە شێوازەی بنیاتی وێنەی شیعری لە ئەزموونی شیعری کوردیدا زیاتر لە قۆناغی شیعری رومانسیزمو قوتابخانەی شیعری سەربەستو رەمزیدا باون.

(48) بنیاتی وێنەی هونەری: ١٣٤.

جێگای ئاماژەیە لە ناولێنانو راڤەی ئەم شێوازە هونەریانەی وێنەی شیعری بەشێوەی سەرەکی پشتمان بەم سەرچاوەیە بەستووە.

- له غوربەت لاوی کوردان بۆ نیگای وەسلی تۆ مەحزونن
شەوو رۆژ ناسرەون بۆ شەهدی شیرین ژەهرە تریاکی

د: ل٢٣

- له رێگای دەوری (هیوی) یەعنی ئومێد دەست بەدەست دەگرن
بـە عیلمو مەعریفەت تێر ئاو بکەن جا خاکەکەی پـاکی

د: ل٢٣

- جەفایی نووری دیدەی من لەسەر دڵ گەورە کێویکە
خودای شەفقەت وەرە قوربان دەسا جاری بەغەمخواری

د: ل٢٥

- عەجەب توفان دەرە حیسی شەبابم هەڵدەچێ دایم
له قەلبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی رومانە

د: ل٢٥

لـەم نموونانـەدا شـاعیر لـە رێگـای خواسـتن‌و لێکـچواندن‌و وەسـفەوە کۆمـەڵێك شـتی ژیری‌و مەعنەوی لە شتی هەستیدا بەرجەستە کردوون، تاوەکو وێنەکان کاریگەرییان زیاتر بێت.

له دێڕی یەکەمدا (ئومێد) کە شتێکی مەعنەوییە بووە بـە (شـوعلەو خـاکی وەتـەنی رووناك کردۆتـەوە) کـە ئەوەشـیان شـتێکی هەسـتییەو بـە ئاسـانی لـە هەسـتەوەری بینینەوە درکی پێ دەکرێت.

لەدێڕی دووەمدا لاوان بۆ (نیگای وەسلی نیشتمان) بە پەرۆشـن، شـتێکی مەعنەوییـە، تا بە (شەهدی شیرینی شاد بن، کە ئەمەی دواییان شتێکی هەستییە).

هـەروەها لـە سـێ دێڕەکـەی دواتـردا: (عـیلمو مەعریفـەت)، (نـووری دیـدە)، (حیـسی شەباب) هەموویان شتی مەعنەوین، شاعیر بۆ مەبەستی گەیاندنی سۆزو هەسـتی بـە جۆشی وەرگێڕاون بـۆ شـتی هەستی‌و لەوێنـەی (تێـر ئـاو بکـەن)، (گـەورە کێوێکـە)، (تۆفـان دەرە) ئـاڵوگۆڕی پێکـردوون. هـەروەها لـەم دوو نموونـەی خوارەوەشـدا شـاعیر پەیڕەویی لەهەمان رێوشوێن کردووە.

- دە ئافاتی ئەمەل ئەورۆ سەرابە وەسڵی تـۆ دوورە
لە بۆیە بە فەلسەفەی ژینێ لە بۆ من بۆتە ئەفسانە

مەبەست (وەسڵ)ی نیشتمانە کە شتێکی مەعنەوییەو بووە بـە (سـەراب) کـە شـتێکی هەستییە.

- له شەریان و وەریدی جیسمی فانی من وەکو خوێن
مەلالی چاوی مەخموورت دەکا دەوران و سـەیرانه

د: ل٢٧

(مەلالی چاوی مەخموور)ی یار شتێکی مەعنەوییەو له رێگەی لێکچواندنەوه شاعیر ئالوگۆری پێکردووه کردوویه به (خوێن) که شتێکی هەستییەو له دەمارەکانیدا له دەوران و گەڕاندایه.

ب/ **بەکەس کردن (تشخیص):** ئەومیه که شاعیر ژیان به ماده بێ گیانەکان ببەخشێ و سیفات و خەسلەتی مرۆڤیان پێ ببەخشێت. لێرەدا شاعیر لەرێگەی خواستن و لێکچواندنەوه مامەڵەی مرۆڤ لەگەڵ شته هەستی و بێ گیانەکان دەکات و دەیان دوێنێ. لەم بوارەدا شەوقی دەڵێ:

- ئەی بادی سەبا هەستە گوزەر که بەوەتەندا
پەخشان بکه سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە
با بێت و بە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ
وەك خونچه بپشکوێ دەمی ئەو کوردە کەلاڵە
بابێت و سبەینان، ئەلەم و دەردی شەوی هەجر
بێژێ، که لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وەباڵە

د: ل٢٠

شاعیر خەسڵەتی ئادەمیزاد به (بادی سەبا) دەبەخشێت و بەوجۆرە مامەڵەی له تەکدا دەکات. تکای لێ دەکات بێ دواکەوتن هەستێت و خاکی پاکی نیشتمان پڕ بکات له بۆنی ئەفسووناوی گوڵاڵەکان. ئەوسا چۆن دەمی خونچه به سروەکەی دەپشکوێت، بەهەمان شێوە دەمی کوردیش بپشکوێت. له شوێنێکی تردا هاتووە:

- دابنێ سەر قەڵبی زارم ئەو سەرەی پڕ جۆشی خۆت
هەم به لای لایەی دڵم بنووە، زەمانی هاتووە

د: ل٢٢

شاعیر (دڵ)ە پڕ له هەست و خۆشەویستییەکەی لەوێنەی دایکێکی میهرەبان نیشان دەدات، تا سەری ماندووی یارەکەی بخاتە ناو باوەشی و بەلای لایەی ئەو (دڵە — دایکه) خەوی لێ بکەوێت.

٢. **شێوازی وێنەی روونبیژی /**

أ. **خوازە :**

- لەوەی پێش من دەمگوت براکان غەفلەتو بەس بێ
جەفات فەرمووە، تەعنەت دا، کە شەوقی پووچە بازاڕی

(پووچە بازاڕی) خواستنێکی وینەییە، واتە شیعرو ئامۆژگاری شەوقی بە (بازاڕ) چوێندراوە، بۆ خواستراو کە (ئامۆژگاری)یە باس نەکراوەو (غەفلەت) بەڵگەکەیەتی، لەمەدا خواستنێکی ئاشکرا هەیە.

- لە مولکی خۆشەویستی تۆ دەخوێنی کوند سبەینان زوو
کە ئەی کوردی فەقیر تاکەی دەنووی هەستە چ قەوما بوو

(تاکەی دەنووی) واتای خوازەیی هەیە، بۆ ئەوە هێنراوەتەوە کە کورد راپەڕێو واز لە سستیو تەمبەڵی بهێنێ.

- لەنێو کوردان کەسێك مولکی نەبێ خۆ نۆکەرە بێ شك
لەسەر خەڵقی لەبەر مولکە، کە ئەمری ئێوە موجرا بوو

د: ل٣٢

(مولك) واتاکەی خوازەییە، مەبەست خودی واتای دەربڕینەکە نییە، بەڵکو واتا هێما بۆ کراوەکەیەتی، کە (نیشتیمان)ە.

- بەڵێ زنجیری دەستت جەهلو غەفلەت بوو، رەقیبی تۆ
بە ئەفسوون بەستی قۆڵت، چونکە زانی مەستو مەسحووری

(مەست و مەسحوور) خوازەیەو لەبڕی کاڵفامی بەکارهاتووە.

ب. **درکە :**

- بە مسکێنی مەڵێ دەستم بە زنجیر سەخت بەستراوە
کە ئەو زنجیرە وەهمە دەیپسێنێ چونکە پڕ زووری

(زنجیر) درکەیەو هەردوو واتای (نزیك)و(دوور) هەڵدەگرێت.

ج. **خوازەو درکە بەیەکەوە :**

- ئەوێستا تا لە بێخەی رۆژهەڵاتی تاو هەڵات رابە
بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری

ئێوە دێری یەکەم: (تاو : ئازادی) خوازەیەکی سەربەستەو لەسەر پەیوەندی هەوجێیەتی بنیاتنراوە.

نیوە دێڕی دووەم: (دەستی بەستراوت) درکەیە، چونکێ هەردوو واتای (نزیك و دوور / راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ) دروستن و رێیان تێ دەچێت.

د. لێکچواندن :

- جەبین مینایی زیو، گەردن هوما، خاڵ مشکی تاتاری
شەدەشل، چاو بەکل، روو سوورە گوڵ، تەڕاڕو عەیاری

د: ل٢٥

لەم دێڕەدا کۆمەڵێ لێکچواندنی ڕەوان بەدوای یەکتریدا هاتوون، کە هەریەکەیان سەربەخۆیەو بەوانی ترەوە نەبەستراوە.

لێچووەکان: جەبین - گەردن — خاڵ — روو

↓ ↓ ↓ ↓

لەوچووەکان: مینای زیو — هوما - مشکی تاتار - سوورە گوڵ

هەموو لێچووەکان شتی هەستین، لەبەرامبەردا لەوچووەکانیش وەهان، بۆیە هەر یەکێك لەمانەی سەرەوە لێکچواندنی شتی هەستی بە هەستییە.

- خولاسەی مەقسەدی من زولفی کاڵ بوو، بۆیە لێم گێژە
سەراپا فیکرو جیسمم میسلی زوڵفی خاوی جانانە

د: ل٢٧

لێچوو: فیکرو جیسم — لەوچوو: زوڵفی خاوی جانان

ئەوزار: میسلی — لێکچوون: ------ نەهاتووە

جۆری لێکچواندنەکە قولەیە.

- مەلاحەت خەتمە سەرتۆ گەرچی وەك نێوت لەچاو دووری
لە بۆ شەوقی دوو کوڵمی پڕ ئەفسوونت تازە دیوانە

د: ل٢٧

لێچوو: کوڵم — لەوچوو: تازە دیوان

لێکچواندنی شتی هەستی بە هەستییە

لەدوا هۆنراوەی بەرهەمە کۆکراوەکانی شاعیر کە لە (٧) دێڕ پێکهاتووەو بەناونیشانی (مەگەر لێم عاجزی)[49] کۆمەڵێك دەستەواژەی خواستن و سیفاتی

---

(49) بڕوانە: بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی: ٣٤.

تەشبیهی هاتوون، کە هەمووشیان کۆن‌و سواوەو دووبارە کراوەن، لێرە تەنها ئاماژەیان بۆ دەکەین:

- تابووری موژە　　- تەوێڵی گرژ
- تیپی عاشق　　- برۆی کەچ
- گەنجی حوسن　　- موعەمای عاڵەمی کۆن
- قەلبی مەجروح　　- چاکی گریبان

٣. وێنەی فەلسەفی:

لەکۆ بەرهەمی شەوقی قەسیدەیەکی (٢٢) بەیتی هەیە، کە درێژترین پارچە شیعری بەرهەمی شاعیرەو لەژێر سەردێری (تەحەسوری جەوانی‌و تەرانەی وەتەن) دایە، کۆمەڵێك وێنەی فەلسەفی گرتۆتەخۆ، کە باس لە مەسەلەکانی عەشق‌و ژیان‌و مەرگی مرۆڤو گەردون دەکات، لەشێوەی لێکچواندن‌و وەسف‌و هێماو دەربڕینی فەلسەفییانە، لێرەدا چەند نموونەیەکی دەهێنینەوە:(50)

- بەڵێ هەللاجم‌و ئەورۆ ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگیم
به سەودای تۆوە مەستم چونکە چاوت داویە پەیمانە

لێچوو: شاعیر　　لەوچوو: هەللاج

لێکچوون: هەردوو لا ئەسیری ڕەنگی بێ ڕەنگی بوون

لێرەدا شاعیر ئاماژە بۆ داستانی (مەنسووری هەلاج) دەکات، کە بە شەهیدی عەشقی ڕاستەقینە (حەقیقی) ناسراوەو شاعیر بەرگی ئەو دەپۆشێت یا بە واتایەکی تر (کەسایەتی ئەو دەنوێنێت)، کە لە زانستی دەرووندا بە (تقمص الشخصیه) ناودەبرێت.

- ئەسیری حوسنی تۆ چۆن مەعکەسی ئەنواری لاهووتە
لە تاریکی وجود گونجی ناسووت، ڕۆژی تابانە

(لاهوت‌و ناسووت) دوو زاراوەی سۆفیزمن یەکەمیان هێمایە بۆ پەروەردگارو نەمری، دووەمیان هێما بۆ ژیانی دنیاو مرۆڤ دەکات کە شتێکی ڕاگوزەرو کاتییەو مەحکومە بە فەنا. مەبەستی شاعیر ئەوە دەگەیەنێ ئەو مرۆڤانەی عاشقی ڕاستەقینەی (ڕووناکی ڕوخساری پەروەردگاری حەقن)، گونجی تاریکی ژیانی سەر دنیایان هەمیشە وەکو ڕۆژی درەخشان ڕووناکە. هەر لە درێژەی ئەو مەعنایانەدا شاعیر بەردەوام دەبێت:

---

(50) سەرچاوەی پێشوو: ٢٧.

ـــ چــراى فكــرم لــەوێ دايــم دەكــاتن ئيقتيباســـى نـــوور
ميـــسالى پـــيرى مـــەيخۆران لـــە جـــامى لـــەعلى مەيخانـــە
لـــە ســـەحراى مێرغـــوزارى عالـــەمى ئـــەراوحى عيللـــيين
شەهنـــشەهـ بـــوو خـــەيالى فيكـــرى ســـەربازم تاقانـــە
مـــوحيتى مـــن فەلـــەك بـــوو ئـــەوجى قودســـييەت نيـــشانى دڵ
مونـــەزەهـ بـــووم لـــە پابەنـــدى فـــسوونى جيـــسمو خومخانـــە

وشـەكانى (نـوور، پـير، جـام، عالـەمى ئـەرواح، شاهنـشەهـ....) زاراوەو مـەدلولاتى سۆفيزمن‌و لەم دێرانەدا بۆ مەبەستەكانى ئەو باوەڕو فەلسەفەيە دەربڕاون.

وێنەى وەسفى راستەوخۆ/

شاعير خـاوەنى هەستێكى ناسـك‌و خـەيالێكى بـەپێزە، دەوروبـەرو رووداوەكـانى ژيـان كارى لێ دەكەن، ئەنجا شـوێنەوارى ئـەو كاريگەريانـە لـە وشـەو دەربڕينـەكانى رەنـگ دەداتــەوە، لــە وەسـفو وێنەكێـشانى ئـەو ديمەنانـە تـا خوێنـەريش لەگـەڵ خـۆى هەلگرێت‌و بيخاتە نێو ئەو دۆخەوە، (ديارە شاعير وێنەكان وەكو خۆيان ناگوێزێتـەوە بـەڵكو خـەيالى خـۆى دەخاتـە سـەرو وێنەيـەكى جـوان‌و قەشـەنگ‌و دڵڕفێنيـان لـێ دروسـت دەكـات بـەجۆرێك كـە ئاوێنـەى هـيچ كاميرايـەك ناتوانـێ ئـەو وێنانـە بكێشێ).[51] شاعير پەنا بۆ وەسفو لێكچوون‌و فەرهەنگى وشەكانى زمـان دەبـات تـا رەنگ‌و دۆخ‌و كەش‌و هەواى وێنە شيعرييەكانى بەرجەستە بكات. دەردى دڵ لەتـەك نيشتمان دەكات، بەم شێوە وەسفى سروشتەكەى دەكات:

خـــەمليوە لەســـەر قـــەبرى جـــەوانان گـــوڵو لاڵـــە
يـــا ســـووريى خوێنـــە كـــە بلێـــى رەنگـــەكى ئاڵـــە
پـــێش تابـــشى خورشـــيدى فەلـــەك وەقتـــى بـــەهاران
وەك چـــاو لـــە فرمێـــسكى منـــە قـــەترەيى ژاڵـــە

ب.ش/ ل٢٠

لە وێنەكێشانى يارو هاواڵى ماتەمداريشى دەڵێ:

چـــەندە مەحبووبـــە لەســـەر ئەنـــدامى ســـەروت جلكـــى رەش
تـــۆ بـــە فرمێـــسكى خـــوێن، ئـــەو رەنگـــە رووت بـــۆ شوشـــتووە
رەنگـــى تـــۆ خـــۆ زەردە زولفـــت كاڵـــە قامـــەت مامەشـــى
يـــا لـــەنێو پايتـــەختى رۆمـــى سوێـــسنەو پـــشكووتـــووە

(51) بنياتى وێنەى هونەرى: ١٤٦.

هەر لە درێژەی ئەم بابەتەدا دەڵێ:

چـــار شـــێوو دەسمـــاڵی تـــۆ شـــەرحە لـــە بـــۆ تاریکـــە شـــەو
مـــن لـــە عـــومرم مـــانگ دەنێـــو تاریکـــە شـــەو نەمبیـــستووە
لـــێم گـــەڕێ نـــەورۆ بـــە دەســـتماڵی حـــەریر بـــێم بـــستڕم
دانـــەیی مـــرواری فرمێـــسکت، هـــەتیو هـــەلکەوتووە

ب.ش/ ٢١، ٢٢

شاعیر سوودی لە وەسفو لێکچواندن وەرگرتووەو کۆمەڵێك وێنەی هەستی دلگیری کێشاوە، کە خوێنەر خۆی دەکەوێتە ناو حاڵەتەکەوە، یا رووبەڕوو لە بەردەم وێنەکاندا دەوەستێتو تێکەڵاویان دەبێت.

بەشی چوارەم

بنیاتو ئاوازی شیعری

باســـــی یەکـــــەم

بنیاتی شـــیعری

لــەنێوان یەکێتی بەیتو یەکێتی بابەتدا:

دیـوانی شـیعری کلاسـیکی کـوردی لەسـەر بنـەمای سیـستمی عـەرووز دامـەزراوە، لـەو سیستمەدا رەچاوی (یەکێتی بەیت، یەکێتی کێشو سـەروا، پـەیڕەوی لـە هونـەرەکانی رەوانبێـژی) کـراوە. لـە رەخنـەی کـۆنی عەرەبیـدا (لـە روانگـەی یـەکێتی بەیتـەوە روانیویانەتـە هەڵبەسـتو بەلایانـەوە بـەیت یەکـەی هەڵبەسـت بـووەو پێوەنـدی بـە پـێشو دوای خۆیــەوە نــەبووە).[1] لەگــەڵ ئەوەشــدا لــە شــیعری کلاســیکیدا بــە رەچـاوکردنی نیزامـی عـەرووزیش، جۆرێـك لـە گونجانـدنو تـەبایی‌و یـەکێتی بـیر لەســەرتاپای غــەزەلو قەسـیدەدا بــەدی دەکرێــت. شــاعیرانی کلاســیکی لــە خــەمی ئەوەدابوون کە (پاژەکانی واتا لە ستوونی شیعردا بەیەکەوە ببەستنەوە بـەوەی کـە دەشێ بە یەکێتییەکی وێنەی ئەدەبی ناوببرێت).[2] یەکێتی بنیاتی وێنەی گشتی هـەر تێکستێکی شیعری لە ئاکامی بەیەکەوە بەسترانی نیوەدێڕو دێڕەکانەوە دێتە دی، ئەم بەیەکەوە گرێدانە بە دوو رێگا ئەنجام دەدرێت:

١. بەیەکــەوە گرێــدانی وشــەکان لــە نیــوەدێڕو دێڕەکــان لــە رێگــەی هونــەرەکانی رەوانبێژییەوە (رازاندنەوەی وشە لە وێنەی جیناسو لێکچواندنو...).

٢. بەیەکەوە گرێدانی واتایی نیوە دێڕو دێڕەکان بەیەکەوە.[3]

بایەخو گرنگی پێدانی شاعیرانی کلاسیك بەتاکە تاکـەی بەیتـەکان رێگـر نـەبووە لەبەردەم بەدیهاتنی جۆرێك لە یەکێتی بنیاتی تێکستی شیعری لـە شیعری قۆنـاغی کلاسیکی، بەیتـەکان لـە سیاقی تێکستی شیعریدا تاڕادەیـەك سـەربەخۆیی خۆیـان دەبێـت لـە شـێوەی زنجیرەیـەك وێنـەو تەسـەوراتەوە بـەدوای یەکتریـدا دێـن، هـەر وێنەیەك لەوانی تر دابڕاوە بۆیە دەتوانین دێڕەکان پاشو پێش بکـەین یـا نـاوە نـاوە

---

(1) بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا: ٣٨.

(2) النقد الادبي الحديث: ٢١٠.

(3) سبك شناسى شعر: ٣٦٥.

لێرەو لەوێ دێرێك بقرتێنین بێ ئەوەی كار بكاتە سەر سیمای گشتی تێكستەكە.[4] هۆیەكی دیكە كە لە خزمەت پاراستنی یەكێتی بنیاتی تێكستی هۆنراوە دابووە، پەنا بردنە بەر یەكێتی سەروایە، یەكێتی سەروا لەگەڵ ئەو كۆسپو گرفتانەش كە دەیهێنێتە سەر ڕێگای شاعرەوە، شێوەی شوورەو پەرژینێكی قایم بە دەوری تێكستدا دەكێشێو كۆی دەكاتەوەو بە توندی ڕێگە لەبەردەم لێك ترازانو هەڵوەشانی دەگرێت.[5] یەكێتی بنیاتی تێكست لە ڕێبازی ڕۆمانسیو شیعری نوێدا لە ڕێگای یەكێتی ئۆرگانیزمی وێنەی گشتی تێكستەوە، دێتە دی. ئەم یەكێتی ئۆرگانیزمییە بەهۆی تێكچرژانو ئاوێتەبوونی پاژە وێنەكانەوە لە قەدو باڵای تێكستداو، پێكهاتنی وێنەیەكی گشتی یەكگرتووەیە. لە شیعری نوێدا یەكێتی بابەت، مەسەلەی پاراستنی یەكێتی بنیاتی تێكستی شیعری دەگرێتە ئەستۆ.

بنیاتی شیعری لای شاعیرانی موكریان

مەلا مارف:

لە ڕەخنەی ئەورووپیدا باس لە شیعری ڕاستەوخۆ (Direct Poetry)و شیعری ناڕاستەوخۆ (Oblique Poetry) دێتە پێشەوە كە بەرامبەر بە یەكتری دەوەستن، لە شیعری ڕاستەوخۆدا گرنگی دەخرێتە سەر بابەتو بێ پێچو پەنا واتاكان دەردەبڕدرێت، وەكو لە شیعری ستایشو داشۆرین دەردەكەوێت كە تارادەیەك بابەتی نائەدەبین.[6] لە ڕەخنەی عەرەبیشدا ئەم جۆرە شیعرە بە (شیعری تەخت — الشعر المسطح) ناودەبرێت، ئەم جۆرە شیعرە لە دەوری بابەتی وەستاو دەخولێتەوەو شاعیر لە ڕێگەی هێنانەوەی وێنەو سۆزو لێكچواندنەوە جوولە دەخاتە تێكستەكەوە.[7]

بەشێكی بەرهەمی شیعری مەلا مارف دەچێتە چوارچێوەی شیعری ڕاستەوخۆوە، كە ڕەگەزی گێڕانەوەو وەسفكردنی ڕووتی بەسەردا زاڵە، لە ڕووی ناوەڕۆكیشەوە بەشی زۆری بەرهەمەكان ستایشو داشۆرینو گێڕانەوەی ڕووداوو چیرۆكن، كە جۆرێك لە

---

(4) قضايا الشعر المعاصر: ٢٤٣

(5) سەرچاوەی پێشوو: ٢٤٤.

(6) سبك شناسی شعر: ٢٥٦.

(7) قضايا الشعر المعاصر: ٢٤١.

یەکێتی واتاو گوزارە بە سەرتاپای هەر یەکێك لە تێکستەکان بەخشیوە، زۆرجار بەیەکەوە گرێدانی دێرەکان شێوازی تری وەرگرتووە بۆ نموونە:

کەسێ غەواسی بەحری عیلمو عەقلو فەزلو جەوهەر بێ
دەبێ سینەی سەفینەی عەزمی وەك سەدی سکەندەر بێ

کەسێ مەیلی خەزێنەی گەنجی ئەسراری نیهانی بێ
دەبێ مەردی تەعامو حەوتخوانی شێرو ئەژدەر بێ

کەسێ تالیب بە نێوو شۆرەتو روشدو شەجاعەت بێ
دەبێ ئامادە بۆ شمشێرو تیرو زەربی خەنجەر بێ

چ باکێکی لە تیرو تەعنو لۆمەی یارو ئەغیارە
کەسێ عاشق بە تاقی قەوسی ئەبرۆی یارو دڵبەر بێ

چ کارێکی بە وەعزو میمبەرو میحرابو مزگەوتە
کەسێکی مورشیدی مەیخانە یارەندو قەلەندەر بێ

کە من رووتم بە من چی، گەر لیباسی عالەمی دنیا
هەمو دیباو و ئەتلەس، یانەدارابوو، موجەستەر بێ

کە من نەقدی دوکانم بوو بە ئەسکین ناسی ئیفلاسی
بە من چی گەر هەموو کەس ساحیبی یاقووتو گەوهەر بێ

کە من شەمعی وجودم ماڵی بەیتولحوزنی وەحدەت بێ
بە من چی گەر هەموو دنیا نیزامو تۆپو عەسکەر بێ

کە من جامی شەرابم پڕ لە ژەهری مارو ئەقرەب بێ
بە من چی شەربەتی تۆ پڕ لە شیرو شەهدو شەککەر بێ

لە خـەتمی موسـتەقیمی قـەلبو قالـب مـن کـە مـەحرومم
بـەمن چـی گـەر کـورەی عالـەم موحـەدەب یـا موقەعـەر بـێ

عـەزیزم عـەزمی هیممـەت شـەرتە بـۆ چـی هێنـدە مەئیوسـی
دەبـێ شـاعیر قـەویی قـەڵبو مـەتینو سـینە دەفتـەر بـێ

دیوان: ل٢٠ -٢١

ئەم تێکستە خیتابێکی راستەوخۆیە کە شاعیر ئاراستەی هەر (کەسێ)کی دەکاتو یەکێتی بنیاتی تێکستەکە بە چەند رێچکەیەك بە دیهاتووە:

١. هەر دێرێك بریتییە لە رستەیەکی مەرجو رستەیەکی وەڵامی مەرج کە شێوەی پرسیارو وەڵامێکی وەرگرتووە، بەمە یەکێتی هەر دێرێك لەناو خۆیداو بە تەنهاو جیا لە دێرەکانی تر پارێزراوە.

٢. شاعیر پەنای بۆ (تیکرار) بردووەو وشەی (کەسێو کەسێکی) لە (٦) دێڕی یەکەمداو، (کەمنو بە من چی) لە پاشماوەی دێڕەکاندا دووبارەکردۆتەوە، کە بۆتە هۆکارێکی بەیەکەوە گرێدانی دێڕەکان لە پارچەکەدا.

٣. کەشوهەوای گشتی لە تێکستەکەدا: لە نیوەی یەکەمیدا جۆرێکە لە ئامۆژگاری راستەوخۆو بەدیارخستنی فەلسەفەی رووتی ژیان، لەنیوەی دووەمدا بابەتەکە وەرگەڕاوە بۆ باسێکی کلۆڵیو رەشبینی کە پەیوەستە بە خودی دەروونی شاعیرەوە، بەڵام هێڵی گشتی پرسیارو وەڵامەکان بەردەوامەو هەردوو بەشەکانی بەیەکەوە گرێداوەو بەمە گوێزانەوەی واتای تێکستەکەی لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێکی دیکە ئاسان کردووە.

٤. هەروەها نابێ رۆڵی یەکێتی کێشو ئاواز، یەکێتی سەرواو دووبارە بوونەوەی رەدیفی (بێ) لە کۆتایی سەرواکاندا، لەبەیەکەوە گرێدانی دێڕەکانو پاراستنی یەکێتی بنیاتی تێکستەکە لەبەرچاو نەگیرێت.

لە پارچەی (عەسای موساو تووری سینا) کە لە ٣٠ دێرە شیعر پێکهاتووە، شاعیر وەسفی عەبایێك دەکات کە بە دیاری بۆی هاتووە. بەم شێوەیە دەستپێدەکات:

عـەبایێکم هـەبوو، ئـەمما عـەبایێکی گـەلێ چـابوو
خـەڵاتی حـەزرەتی شـێخ یادگـاری لـوتفی مـەولا بـوو

لــەنێو ئــەهلی تەریقەتــدا لیباســێکی موقــەدەس بــوو
لــەکن ئــەربابی مــەعنی مەزهــەری نــووری تەجــەلا   بــوو

شاعیر لەسەر ئەم ڕێچکەیە پێدا هەڵدەچێت، بەدرێژایی تێکستەکە بە شانو باڵی عەباکەدا هەڵدەڵێت. پەراوێزو کەنارو حاشیەی، کەمو کەیفو وەزعو جیسمی، سودو کەڵك لێ وەرگرتنی لەشەوو ڕۆژو کاتی سەرماو گەرمادا.... ئیتر چۆن تا وای لێهات کۆنو پەربووت بووو کونو کەلەبەری تیاکەوت.
ئەم نەسەقی چیرۆكو گێڕانەوەیە بنیاتێکی یەکگرتوو بە تێکستەکە دەبەخشێتو شاعیریش لە دێڕەکاندا ئازادو دەست ئاوەڵا دەبێت تا وەسفو پێداهەلگوتن بگەیەنێتە ئەوپەڕی خەیاڵ.
لە (سێلاوی بەدبەختی) کە ڕووداوی کارەساتی لافاوو سێلاوی شاری مهابادی ساڵی ١٩٣٦ دەگێڕێتەوە. دیسان ڕەگەزی گێڕانەوەو بەیەکەوە گرێدانی زنجیرەی وێنەو ڕووداوەکان یەك بەدوای یەك دادێنو سەرجەم وێنەیەکی گشتی دەدەن بەدەستەوە. ئەم قەسیدەیە (٥٤) دێرەو شاعیر سوودی لە لێکچواندن وەرگرتووە بۆ وێنەکێشانو بەیەکەوە گرێدانی دیمەنەکان:

عیمــــاراتو قوســــوورو بــــاغو باغــــاتو گوڵــــستانی
هــەزار ســوێندت دەخــوارد دەتگــوت بەحەشــتی بــاغی شــەدادە
موغــازەو قەیــسەریو دوکــانو حــوجرەی وا موجەلــلــەل بــوو
وەکــو قەســرێ، کــە بــۆ قەیــسەر کــرا بــێ ســازو ئامــادە
لــە گۆشــەی پەنــجەرەی شیــشەی لــەتیفو قەســری کــافووری
نمایــشیان دەدا خــانم وەکــوو حــۆریو پەریــزادە

کۆمەڵێك پارچە شیعری ستایش لە بەرهەمەکانی شاعیردا بەدی دەکەین، کە باس لە چاکەو پیاوەتیو سەخاوەتی ستایش کراوەکان دەکات. دوعای چاکەو خێریان بۆ دەکات ئەوەشیان بیر دەهێنێتەوە، کە لە (ئینعامو کەرەم)یان بێ بەشی نەکەن، ئەم بابەتو ناوەڕۆکە لە پارچەکانی: (گریانی هەوری تەبعو پێکەنینی گوڵ، شامی غەریبان، قیلو قالی مودەعی، خاڵە مینەو عالەمی شۆخی، خوانی یەغما، دەردی بێ دەرمان، بادی سەبا، گێژەلووکەی نەگبەتی، بۆ میرزا ڕەحمەتی شافیعی، سەیرو سیاحەت، هودهودی باغی سەبا، قەهقەهەی کەبکی دەری، خوانی یەغما، بۆ میرزا

کەریمی شاتری، کاکی چەلەبی، بۆ ئاغای بلووری) دووپاتە کراونەتەوە. لێرەدا جۆری مەبەستو ناوەڕۆکی شیعری، (کە لەمانەدا وەسفو ستایشو پیاهەڵگۆتن بووە) خۆی لە خۆیدا جۆرێك لە یەکێتی بنیاتو بابەتی بە تێکستەکان بەخشیووە، رەنگە جیاوازیی نێوانیان تەنها لە شێوازی تەعبیرکردن بێت لە شیعرێکەوە بۆ یەکێکی کە.
بەشێکیش لە بەرهەمەکانی شاعیر بەمەبەستی داشۆڕین گوتراون، لە داشۆڕیندا باڵای تێکست بە تەوسو پلارو قسەو دەربڕینی زبر دادەپۆشرێت. لە پارچەکانی (قوتابخانەی تەدلیس، سیمی تەلیگرافات، خەیمەی بێ ستوون، سەیرو سەیاحەت، رەعناو سورەیا، ئیتاعەی ئەمری ئەعلا حەزرەت)، ماناو مەبەستی داشۆڕین لەسەرەوە تا خوارەوەی پارچەکان هاتوون، لەهەر پارچەیەکداو هەموو دێڕەکان لە خزمەتی مەبەستێکی گشتیدا هاتوون.
چەند بەرهەمێکی شاعیر لە دەوری زانستپەروەریو نیشتمانو نەتەوەخوازیو رەخنەی کۆمەڵایەتیدا دەخولێنەوە کە هەر یەکێك لە تێکستەکان بەهەموو پێکهاتەکانی بۆ ئەو مەبەستە تەوزیف کراوەو تەعبیری لێ کراوەتەوە.

سەیفی قازیو بنیاتی سادە:

بەرهەمی سەیف زیاتر بەلای پارچەی لیریکدا دەشکێتەوە، زیاتریش لیریکی دڵدارین، چ لە شێوەی غەزەلدا هاتبن یا لە شێوەی پارچەی شیعری خۆماڵی سۆزدار.
هەر یەکێك لەم پارچانە خاوەن یەکێتی بنیاتێکی سادەن. لە بنیاتی سادەدا شاعیر تەنها بابەتێك هەڵدەبژێریو مامەڵەی لەگەڵدا دەکات، بەواتا یەکێتی بنیات لە ئاکامی رەنگدانەوەی یەك بابەتو یەك تاقیکردنەوەی شاعیرەوە هاتووە.[8]
غەزەل پارچەیەکی سەربەخۆیە تایبەتە بە تەعبیرکردن لە سۆزی خۆشەویستی.[9] ژمارەی دێڕەکانی زۆر نین، هەر تاکە دێڕێکیش (لەسەر بنەمای یەکێتی بەیت) ئەگەر حیسابی یەکەیەکی سیمانتیکی و دەلالیو تەرکیبی سەربەخۆشی بۆ بکرێت ئەوا هەر بەشێکی پێکەوە گرێدراوی پەیکەری غەزەلەکە پێك دەهێنێت، کە بێت هەر دێڕێك سەربەستو سەربەخۆیە لە هەمان کاتدا وا

---

(8) بنیاتی هەڵبەست، ٥١.

(9) النقد الادبي الحديث: ٢١٥.

بەستەو پەیوەستە بە دێڕەکانی دیکەوە.[10] لێرە بە نموونە ئاماژە بۆ غەزەلێکی سەیف دەکەین:

نامەیـــــەك لـــــە یـــــاری خۆشەویـــــستەوە
قاسـید کــە لــە دەرهــاتو بــە تــەبلیغی وەفــاکرد
حـوجرەی منـی حەسـرەت دێهـی سـەت چینو خـەتاکرد
پـێم گـوت لـە خوتـەن دێیـەوە یـا خوتتـەیی تاتـار
یـا ئـەهلی بەهەشـتی کـە دڵـت پـڕ لـە سـەفا کـرد
یـان خـدری کـە هـاتی بـە دوو جـام ئـاوی بـەقاوە
ئـەم مـوردەیی هیجـرەت بـە تـەمای عـومری بەقـاکرد
یـاخود لـە تـەرەف یـارەوە دێـی حـامیلی نامـەی

خاسـیيەتی ئـاهوی خوتـەنو چـینی ئـەداکرد
خاسـیيەتی بـۆ چـاوی منـی خەسـتەو رەنجـوور
وەك جامـەیی یوسـف کـە بـە یـەعقووبی عـەتاکرد
ئەسـتاری وەکـو زوڵفـی عەروسـانە موسەلـسەل
ئـەلفازی هـەموو گەوهـەرە چـەن جـوانی ئـەداکرد
نوختـەی بـە مەسـەل خاڵـە لەسـەر روومـەتی یـارم
یـا وەك عـەرەقی کـوڵمی کـە مـەیلی بـە جـەفا کـرد
هـەر خـۆم بەفیـدای ئـەو خـەتو ئـەو رەبـتو بەیانـە
عیجـزو غـەمو دەردی لـە دڵـم مـەحوو فەناکـرد
ئـەم دەسـتە گوڵـە بەسـتەیی ئـەم دەسـتو بەنانـەن
بۆیـە وەکـو بولبـول حەسـەنی نەغمـە سـەراکرد

یەکێتی بنیاتی شیعریی لە بابەتی غەزەل کە خۆشەویستییە، بەم شێوەیە هاتۆتەدی:

ـ هێڵی سەرەکی بنیاتی بابەتەکە لە دووبەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم، هاتنی قاسیدو هێنانی نامەیەکە لە تەرەف یارەوە. شاعیر لە کۆی (٩) دێڕی پارچەکەدا (٥) دێڕی بۆ

(10) شعر عمر بن الفارض: ١٢٩

هاتنی قاسید تەرخان کردووە. لە دێری یەکەمدا خەبەری گەیشتنی قاسید رادەگەیەنێ ئەنجا بەهۆی وروژاندنی کۆمەڵێك پرسیارەوە "کە دەشێ ئەم پرسیارانە بێ کۆتایی بن!" دێڕەکانی دووەم بە یەکەم، سێیەم بە دووەم، چوارەم بە سێیەم دەبەستێتەوە. دێری پێنجەم وەرگێڕانەکەیە بۆ بەشی دووەمی پارچەکە کە لە وەسفی چۆنیەتی نامەکەیە (دێرەکانی، بێژەکانی، نوختەو خاڵی، جۆری خەت و رەبتو بەیانی......) لە دوایشدا قفلی پارچەکە بە دێڕێك لە وەسفی نامەکە کە بەو دەستە گوڵەی، کە پێچراوی دەستو پەنجەی نەرمو ناسکی یارە، دەچووێنێ. شاعیریش بولبولە بە دیتنی گوڵ کەوتۆتە غەزەلخوانی. دوو بەشەکە (٤) دێڕ بە (٤) دێڕن لە هەر بەشێکیان یەکگرتوویی و یەکپارچەیی تەواوی بنیات هەیە، دێڕی پێنجەم لەرێگەی هێنانەوەی وشەی (خاسیەتی) کە نموونەی (رد العجز علی الصدر) دەنوێنێ، هەردوو بەشەکەی بەیەکەوە شەتەك داوە، کە دووڕووی یەك مەوزوع پێکدەهێنن.

لە غەزەلەکانی دیکەشدا لە وێنەی (زولفی بەناحەق، تفلی دڵ، بۆ خۆت بم نێژە، بومە چاوەش، لۆمەی حەسەن مەکە، شەتی ئەشکم، سەمەندەر، گیرۆدە، شەوی یەلدا) تاك تاكی دێرەکان وەك دانەی مرواری بە داوی واتاکەیەوە بەستراون و لەسەرەوە تا خوارەوە لە خزمەت بابەتێکی گشتی دان، یەکێتی بنیات بۆ پارچەکە فەراهەم دەکەن. پارچە شیعرە درێژەکانی شاعیر کە لە شێوەی شیعری میللی و لەسەر کێشی برگەیی هۆنراونەتەوە، پڕن لە وێنەی جوان و دلگیرو پاك رازاوە، بە زمان و شێوازێکی رەوان و پاراوخراونەتە روو:

یار کە دێتە سەر گوڵ و ئەستێرە
سەیری ئەو دەکەن مانگ و ئەستێرە
رووناکی وی بوو یان رووونی ئاسمان
کە دێ بۆ کێوی دەبا گا گێرە
دەگەڵ یار لە بن سێبەری پالان
چەند خۆشە دۆی سارد دەگەڵ کولێرە
خۆزگەم بەو شوانەی لە دوای مێگەلان
یارم بە زوڵفان دەکا هاوێرە
شەرتی شوانیم ئەوەندە بەس بێ
یارم بێری بێ بۆ مەڕە بێرە

بەم شێوەیە لەسەر ئەم شێوازو ئاهەنگو نەسەقە ئەم پارچەیە بۆ (٤٧) دێڕ درێژبۆتەوە، لەهەر دێڕێکدا وێنەیەك هەیە، یادەبی لەنیوە دێڕێکدا وێنەیەك هەبێت، بەڵام وێنەکان لە دێڕەکاندا کە بەدوای یەکتریدا دێنو بەریز تێدەپەڕن هەموویان هاوپەیوەندن، لە ژیانو گوزەرانێك هەڵێنجراون کە زۆر لایەنی جوانو رووناكو قەشەنگو دلگیری هەیە، شاعیر یەك لەدوای یەك وێنەکان ڕاودەکاتو لەتانو پۆی بنیاتی هۆنراوەیەکی لیریکدا دەیان هۆنێتەوە، ئەم نەریتەی شاعیر بە پارچەکانی تری وەکو:

عـــــەزیز ئـــــارەزووت زۆری بــــۆ هێنـــــام
فرمێـــــسکم ســـــوور بـــــوو زەردی رووی لێنـــــام
دیـــسان بـــــە ئـــــاوری دوریـــــت کەوتمـــــە گـــیر
دنیـــــام لـــــێ ســـــاردبوو بـووبـــــە زمهەریـــــر

کە درێژترین شیعری شاعیرەو (٨٥) دێڕەو لەسەر شێوەی مەسنەوی هۆنراوەتەوە دیارو ئاشکرایە.

هەروەها بەهەمان شێوە لە:

زۆر تـــــوولی کێـــــشا عـــــەزیز هیجرانـــــت
لال بم نـــــابینم مـــــەیلی جارانـــــت
چ قـــــەوما ئـــــەو ســـــاڵ لەبەرچـــــاوکەوتم
چـــــلۆنت دڵ هـــــات لـــــە دڵـــــت دەرکـــــردم

کە (٦٤) دێڕە، هەروەها لە پارچەی (نامەیەك) کە (١٢) دێڕە شاعیر لە دەستپێکدا دەڵێ:

نامـــــەی گرامیـــــت حـــــەزرەتی نـــــامی
پـــێم گەیـــشت لـــە دەســـت شەخـــسێکی نـــامی
نامـــــەی گرامیـــــت وەختـــــێ پـــێم گەیـــشت
هێنـــد کـــەیف خـــۆش بـــووم دنیـــا تـــێم گەیـــشت

هەروەها پارچەی (بخوێنن چاکە) کە (٤٢) دێڕە ئەمە سەرەتایەتی:

یادم بۆ ناکەی یادت بەخێربێ
وەعدەی زووهاتن وەختە زۆر دێر بێ
هێندەم تەماشای ڕێی هاتنت کرد
چاو خێڵ بوون لەسەر سەریان و سەرگرد

ئەم چوار پارچەیەی دوایی کە بە پارچەی لیریکی میللی و خۆماڵی ناومان بردن، لە شێوەی گشتیی هەر پارچەیەك، دێرەکان بەشێوەیەکی وەسف و سەردی هاتونەتە خوارەوە، وەکو گوتمان لە پارچەو پاژە وێنەی جیا جیا پێکهاتوون کە هەموویان لەنێوان سنوورو چوارچێوەی گشتیی تێکستەکەدا کۆبوونەتەوەو یەکیان گرتووە، ئەنجا بنیات و مەبەستێکی تایبەتیان پێکهێناوە. لە کۆی بەرهەمەکانی سەیف چەند بابەتێکی نیشتمانی و سیاسی و کۆمەلایەتی هەن، کە لە رووی یەکێتی بنیاتەوە، هێڵی گشتیی تێکستەکان هەر وەکو ئەوانی پێشتووترن. بۆ نموونە (ڕۆژی شادی) کە لە (٢٦) دێڕ دایە، یەك بابەتەو بۆ یەك مەبەست هۆنراوەتەوە کە ئەویش پیادا هەلگوتنی ستالین و سوپای سوورو ئەو ئازادییە کە لەژێر سێبەری ئەو سوپایەدا بۆ کورد رەخساوە، ئیتر هەموو دێڕەکان لەتەوەری ئەو بابەتەدا دەخولێنەوە. هەروەها (پەیامی دوعاو سلاو) کە (٥٩) دێڕەو لەسەر هەمان ناوەڕۆك و بابەتی شیعرەکەی پێشووە، باس لەسەرکەوتنەکانی ئۆردوی سوپای سوور دەکات لە بەرەکانی جەنگ و ئەو سەربەستی و ئاسوودەییەی کوردستانی گرتۆتەوە لەسای ئەوانەوە. پاراستنی یەکێتی بنیات لە شێوازی گێڕانەوەو دەربڕینی چیرۆکیانەو هێنانەوەی نموونەی لێرەو لەوێ بەرجەستە دەبێ و ڕەنگە هەندێ جارحەماسەت و خەیاڵ شاعیر هەلبگرێت و بۆ شتی لا بەلاش بچێت کە زۆر لەگەڵ بابەتی سەرەکی تێکستەکەوە پەیوەست نەبێت، بەلام بە هەر جۆرێك بێت لە چوارچێوە گشتییەکە تێپەرناکات.

بنیاتی یەکێتی بابەت لە شیعری مستەفا شەوقیدا

مەبەست لە یەکێتی بابەت لە شیعری ڕۆمانتیکی دا یەکێتی ئۆرگانێکی تێکستی شیعرە، کە لە رەخنەی تازەدا گرنگی پێ دەدرێت و بەو جۆرە پێناسەکراوە، کە بریتییە لە یەکێتی بیرو بابەت و ئەو هەست و سۆزانەی کە بابەتەکە دەیان وروژێنێ، تیایاندا وێنەو بیرۆکەکان بە شێوەیەکی مەنتیقی بەدوای یەکتریدا دێن، هەر وێنەو بیرۆکەیەك رۆڵێك لە چمکێکی تێکستەکەدا دەگێڕێ لە خزمەت گەشەکردنیدا

دەبێـت و لـە ئاكـام تێكدەكەنـەوەو شـێوەی بنیـاتێكی زینـدوو بـە دەقـی شـیعری دەبەخشن.[11]

بەم چەشنە پەیوەستی نێوان دەقە شیعریەکە لەباری یەکێتی بابەت و بیرو ئەو سۆزەی بەرپای دەکات توندو تۆڵ دەبێت. لێرە ئەزموون و تاقی کردنەوەی شاعیر دەبێتە ئەو تەوەرەی کە بنیات و بابەتی شیعری لە دەور دەئاڵێ، ئەزموونیش خۆی (رووداوێکـی ویـژدانی یـا سـۆزدارییە کـە لـە مێشك و هەسـت و دەروون و فیکـری ناوخۆیی و دەرەکییەوە دێتە دەرەوە).[12] لەم پێشەکییەوە بەرەو شیکردنەوەی بنیاتی شیعری مستەفا شەوقی هەنگاو هەڵدەگرین و چەند نموونەیەك دەهێنینەوە. شاعیر لە هۆنراوەی (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن)دا دەڵێ:

خـەملیوە لەسـەر قـەبری جـەوانان گـوڵ و لاڵـە
یـا سـووریی خوێنـە کـە بلێـی رەنگـەکی ئاڵـە

پـێش تابـشی خورشـیدی فەلـەك وەقتـی بـەهاران
وەك چـاو لـە فرمێـسکی منـە قـەترەیی ژاڵـە

ئـەی بـادی سـەبا هەسـتە گوزەرکـە بەوەتەنـدا
پەخـشان بکـە سـەر ئـەرزی وەتـەن بـۆنی گوڵاڵـە

بـا بێـت و بـە تەئـسیری فـسوونی نەفەسـی تـۆ
وەك خونـچە ببـشکوێ دەمـی ئـەو کـوردە کەلاڵـە

بـا بێـت و سـبەینان ئەلـەم و دەردی شـەوی هـەجر
بێـژێ کـە لـەوەی پـاش خـەوی مـە، مـەحزی وەباڵـە

---

(11) النقد الادبي الحديث: ٣٤٩.

(12)سوسۆلۆژیای شیعری کوردی: ١٤٩.

قـــەهری فەلــەكو جــەوری رەقیــبو ســتەمی دۆســت
سەرناســـیەیی پـــڕ شـــكەنی كـــرد بـــە قەباڵـــە

شـــەوقی وەرە لـــەو غوربەتـــە مائیـــل بـــە وەتـــەن بـــە
بـــێ خـــاكی وەتـــەن عیزەتـــی تـــۆ مـــەحزی خەیاڵـــە

بـــەو كـــاكۆڵی رەش رەنگـــە كـــە بـــۆزی فیراقـــە
بـــاڕام بـــێ لـــە بـــۆت فـــەزڵو هونـــەر چـــونكە حـــەلالە

بە سەرنجێكی سەر پێی لەناونیشانو دێڕەكانی تێكستەكە ئـەوە ئاشكرا دەبێـت كـە شاعیر ئەزموونێكی خەماوی سەبارەت بە نیشتمان دەكات بـە مەبەسـتو لەسـەرەتاوە لە رێگەی چنینی وێنەی رۆمانسی بارگاوی بەسۆزو خۆشەویستی بـۆ نیشـتمانەكەی (هەر وێنەیەك لە دێڕێكو وێنـەكان لـە نیـوە دێڕەكانی دووەمـدا بـە ئاكـام دەگـەن). گوڵو لالـەی بـەهار، كـە بـە خـوێنی نەوجـەوانی شـەهید رووەوەو سـوور هەڵگـەڕاوە، خـاكی وەتـەنی ئارایـشت كـردووە، لـە رێگـەی وەسـفـو دایالۆگـەوە مەبەسـتی شـاعیر پەرەدەستێنێ، لە سروە با دەخوازێت بۆنو بەرامـەی گوڵاڵـەی بـەهاری بـە هـەموو سوچێكی نیـشتماندا بڵاوبكاتـەوە. (گوڵاڵـەو رەنگـی سـوورو بـەهارو شـەونمو بـۆنو بەرامو سروەی با) دێرەكانیان بەیەكەوە شەتەك داوە، یەكێتیو پەیوەندی ئورگانێكی لەم گونجانو تەبایی‌و بـەدوای یـەكتری داهێنـەدا بـەدی دەكرێـت، دیمـەنو تابلۆیـەكی زیندوو بەرجەستە دەكات. ئەو سۆزەی كە لە دیمەنەكەوە هەڵدەقوڵێت، دەرژێتە نێـو دەروونی خوێنەرەوە، بە چاوی هۆش دیمەنەكە درك پێدەكات. رایەڵەكە ناپچرێت لـە دێرەكانی دواتر (بادی سـەبا) جڵـەوی هەسـتو سـۆزی خوێنـەر بەدەستەوە دەگرێـت، دەمـی كـوردی كڵـوڵ دەپـشكوێنێ، بـاس لـە ئـێشو ئـازاری (شـەوگاری غوربـەت لـە وەتەن)ی بە گوێدا دەچرپێنێ، تـا وەخۆكـەوێت، عیبرەت لـە دەردو نەهامەتییـەكانی وەربگرێت، لەگەڵ شاعیر روو لە وەتەن بكەنو بە فەزڵو هونـەر ئۆقرەو ئاسوودەیی پێ ببەخشن. وێنەی دەستپێكی تێكستەكە (گوڵاڵە سـوورەی سـەر مـەزاری جـەوانێكی كورد)ە، ئەنجا وردە وردە لە رێگـەی گفتوگۆو وەسفـو هاتنـە نـاوەوەی وێنـەی تـرەوە گەشە دەكاتو بەرەو پێشەوە دەچێت تـا تـابلۆی دیمەنەكە پڕ رەنـگ دەبێـت، ئـەنجا خاڵی كۆبەندو كۆتایی خۆی فەرز دەكات. بەمجۆرە یەكێتی ئەزموونو بنیاتو بابـەت

لە شیعرەکەدا هاتۆتەدی، بابەتێکی نیشتمانی بەهۆی تەوژمێکی بەهێزی سۆزەوە لە بەرگ‌و ئارایشتێکی لیریکی دا خراوەتە روو.
لە تێکستێکی دیکەدا کە بەناونیشانی (وەرەقێك لە دەفتەری خاتیرات)ەو تەعبیر لە ئەزموونێکی دڵداری شاعیر دەکاتەوە هاتووە:

فیدای چاوت عەزیزم، ئەوڕۆکە حاڵم پەرێشانە
لە دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە

عەجەب کۆرپەی دڵم نادا هەدا شەوگاری تەنهایی
نەباتی قەندی لێوی تۆی دەوێ بێچارە بێ زمانە

بەناز ساتێ وەرە دەستێ بنێ سەر قەڵبی مەجروحم
خەناوی بێ بە سووری پەنجەکانت رەنگی مەرجانە

زبانت چونکە نازانێ، بە ئیما شەرحی حاڵی کرد
کەبابە جەرگی من بیبە، هەناسەم بۆنی بریانە

هێڵی گشتی مەبەستی شاعیر (شەرحی حاڵی خۆکردنە لە تاوی دڵداری)، ئەدگاری باوی سازکردنی وێنەکان لە بنیاتی تێکستەکەدا شێوازی لێکچواندنە، (هەرچەندە بە کەرەستەو ستایلێکی کۆنە). رەگەزی گفتوگۆش لە سیاقی دێڕەکاندا بەدی دەکرێت، (بەناز ساتێ وەرە – ئەگەر چی تۆ – جانم لە ماڵەنگۆیە...) لە هەموو دێڕەکان دەردە دڵەکە بەردەوامە، هەرچەند شێوازو دەربڕین‌و وێنەکان دەگۆڕێن، بەڵام هەمیشە لە خزمەتی بابەتی سەرەکی دان‌و لێی لانادەن. شاعیر بەردەوام دەبێت:

دڵت بەستم بە ئەفسوون ئەی کچی رۆمی چ فەتتانی
مەگەر دایکت ئەتۆی نێو نا لە بۆ تەلبیس‌و ئەفسانە
وەکو ئاهوی خەتا گەرچی ئەتۆ ئارۆی لە پێش عاشق
خەتایی چاوی سەیادە کە بولبول نایەتە هێلانە
مەلاحەت خەتمە سەرتۆ گەرچی وەك نێوت لە چاو دووری
لە بۆ شەوقی دوو کولمی پڕ فسوونت تازە دیوانە

لەسەر هەمان شێوازو نەسەقی دێڕەکانی پێشوو، ئەم دێڕانەی دوایی هاتوون، وەسفو ستایشی جوانی دڵبەر دەکەن، رەنگە شاعیر لە توانایدا هەبێت، یاخود سۆزو جۆش و خۆشەویستیەکەی هاندەری بێت چەند وێنەیەکی دیکەش لە باخچەی جوانی یارەکەی بهۆنێتەوە، بەلام لە رستەی یەکەمی دێڕی کۆتایی ئەو ئامانجەی پێکاوە (مەلاحەت خەتمە سەرتۆ)، ئیتر حەقی خۆی داوەتیو دوایی بە تێکستەکە هێناوەو وەك عەرەب دەڵێ (حسن الختام)ی بەجێهێناوە.

شەوقی قەسیدەیەکی هەیە بەنێوی (تەحەسوری جەوانیو تەرانەیی وەتەن) کە لە (٢٢) دێر پێکهاتووەو درێژترین تێکستی شاعیرە. ئەم قەسیدەیە لە سەرەتایەوە تا دوایی لە دەوری بابەتێکی فەلسەفی دەخولێتەوە کە ئەویش (فەلسەفەی عەشقی ئیلاهییە)، ئەگەر بە گوێرەی ئەو ئینتیباعەی لە ئاکامی خوێندنەوەی قەسیدەکە لای خوێنەر دروست دەبێ، قسە بکەین، دەبێ بڵێین کە ئەم تێکستە بەرەنجامی هەستێکی قووڵو سۆزێکی راستەقینەیە سەبارەت بە ژیانو بە سروشت. ئەمەش شتێکی ئاسان نییە کاتێك (لە تێکستی لیریکدا تەعبیر لە هەستێکی راستەوخۆی شاعیر دەکرێت کە دیاردەیەکی تایبەت بە ژیانو بە سروشت لە دەروونی شاعیردا وروژاندویەتی، گرنگ لێرەدا نە خودی ئەو هەستەیەو نە تێگەیشتنە نێگەتیڤەکەیەتی، بەڵکو کاردانەوە پەنهانو ناوەکییەکەی ئەو ئینتباعەیە کە لە دەرەوە بەرپا دەبێت).[13] لە قەسیدەکەدا هاتووە:

بەبێ تۆ عالەمی دڵ، غەرقی دەریای یەئسو حیرمانە
تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر رێژی چاوانە

عەجەب تۆفان دەرە حیسی شەبابم، هەڵدەچی دایم
لە قەلبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی روممانە
دەئافاقی ئەمەڵ ئەورۆ سەرابە وەسڵی تۆ دوورە
لە بۆیە فەلسەفەی ژینێ لە بۆ من بۆتە ئەفسانە

ئەو نوختەیەی شاعیر دەبەر چاوی گرتووە، جوانیو خۆشەویستی وەسڵی یارە، یار بە مەعنای حەقیقی واتە (مەعشوق)، شاعیر (عاشق)ەوە پەروەردگاریش (مەعشوق)، کە

---

(13)موسوعة نظرية الادب — الشعر الغنائي: ٦.

جووته بنـەما بنەڕەتییەکـەی (سۆفیزم) پێکدەهێنن. مەبەستی بـەرودوای شـاعیر (وەسڵ)ی مەعشووقەکەیەتی:

جـوانیو نەشـئەوو شـەوقی حـەیاتم بـێ تـۆ بـەربادە
بـەهار رابـردو هـاوین هـاتو پـایز وەقتـی زستانـە

خولاسـەی مەقـسەدی مـن زولفـی کـاڵ بـوو بۆیـە لـێم گێـژە
سـەراپا فیکـرو حیسـسم میسلی زوڵـفی خـاوی جانانـە
لـە شـەریانو وەریـدی جیـسمی فـانی مـن وەکـو خـوێن
مـەلالی چـاوی مـەخموورت دەکـا دەورانو سـەیرانە

شاعیر شێوازو کەرەستەو دەربڕینی دڵداری ئاسایی وەکو (زوڵفی کاڵ، زولفی خاوی جانان، مەلالی چاوی مەخموور...) دەکاتە زمانی دەربڕینی عەشقە راستەقینەکەی تا دەڵێ:

بـەڵێ هـەللاجمو ئـەورۆ ئەسـیری رەنگـی بـێ رەنگـیم
بەسـەودای تـۆوە مەسـتم، چـونکە چـاوت داویـە پەیمانـە
ئەسـیری حوسـنی تـۆ چـۆن مەعکەسـی ئـەنواری لاهوتـە
لـەتاریکی وجـوود کـونجی ناسـووت رۆژی تابانـە
چـرای فکـرم لـەوێ دایـم دەکـاتن ئیقتیباسـی نـوور
میـسالی پـیری مـەیخۆران لـە جـامی لـەعلی مەیخانـە
لەسـەحرای مێرغـوزاری عالـەمی ئـەرواحی عیللـیین
شـەهنـشـەه بـوو خەیـاڵی فیکـری سـەربازم تـاقانە

لەو دێڕانەی سەرەوە شاعیر بە هەستو سۆزو زمانو زاراوەی راستەقینەی فەلسەفەی سۆفیزم دەدوێ زاراوەکان - کە هەر یەکەیان لە وێنەی سیمبۆلێکەو وێنەو کێشەیەک لە دنیای سۆفیزم دا دەوروژێنێ:

هـەللاج، ئەسیری رەنگـی بێ رەنگـی، مەعکەسی ئـەنوار، لاهـووت، وجـوود، ناسـوت، ئیقتیباسی نـوور، پیری مـەیخۆران، جـام، عالـەمی ئـەرواحی عیللیین، شەهنشەه، خەیاڵ.....)، ئەم وێنەو سیمبۆلانە بە زنجیرە بـە دوای یەکتریدا دێنو یەکێتییـەکی مەعنەویو مەنتیقی بالا بۆ تێکستەکە فەراهەم دەکەن:

چـلۆن تـەبعی بەشـەر مـەخلووتی خـاکی پـاکی تینـەت بـوو
هبـووتی کـردووە فیکـرو روحـم هاتۆتـە هێلانـە

لــــەنێو دنیـــــای خـــــەیاڵم هەڵبـــــژاردەی پاشـــــی تـــــەدقیق
لـــــە جـــــەرگەی ئاســـــیادا مەئمـــــەن‌و مـــــــەئوای شـــــاهانە

مەلی روحی شاعیر لە ئاسمانەوە دادەبەزێتە سەر زەوی بۆ ناو ئەو هێلانەیەی کە ئارامی‌و ئاسوودەیی بە رۆحی شاعیر دەبەخشێ. ئەو هێلانەیەش لەسەر زەوی خاکی پاکی نیشتمانە، خاک لەگەڵ سروشت‌و تەبیعەتی ئادەمیزاددا یەك دەگرێتەوە، خاك یەکێکە لەو رەگەزە بنچینەییانەی کە لە (خەلق‌و تەکوین)ی لەشی زیندووی مرۆڤ بەشدارە، بەپێی تێروانینی فەلسەفەی کۆن، هەر تەنێکی زیندوو لەوانەش تەنی مرۆڤ پێکهاتەو ئاوێتەی هەر چوار رەگەزی (خاك، ئاو، ئاگر، با)یە. بۆیە سۆزو خۆشەویستی گیان‌و لەشی مرۆڤی عاشق‌و سەوداسەر بۆ (خاك) شتێکی ئاساییە، کە هات‌و ئەویش (خاکی پاکی نیشتمانی دایك) بێت ئەوا سۆزو عەشقەکە بەتین تر دەبێت.

لــــەوێ تێـــر ئـــاو دەبـــێ خولیـــای جـــوانی‌و رووحـــی غـــەمگینان
ئوفـــــوولی ئەرغـــــەوانی رۆژی رووی پـــــاش مـــــانگی تابانـــــە

کـــە خـــاکی پـــاکی وی لانکـــە لـــە بـــۆ ئێـــسقانی باپیرمـــــان
لەســـــەر قـــــەبری جـــــەوانان دیـــــدەیی شـــــللێرە گریـــــانە.

خاکی پاکی نیشتمان لە وێنەی بێشکەیەو بە میهرەبانی لەش‌و ئێسك‌و بروسکی مرۆڤ دەگرێتە خۆی چونکە پەروەردەی خۆیەتی، لە کاتێکدا (گیان)ەکان بۆ ئاسمان هەڵدەفڕن، لەسەر خاك یادگارێکیش بۆ مرۆڤ بەجێ دەمێنی کە ئەویش گلکۆکەیەتی.

ئـــــەوێ مـــــوڵکی قـــــەدیم‌و مەوتـــــەنی ئەجـــــدادی پێـــــشووتە
بـــە مـــەردی مەیروخێنـــە چـــۆن حـــەریمی مـــوڵکی بابانـــە

بـــە عـــیلم‌و مەعریفـــەت تێـــر ئـــاو بکـــە فیکـــری جوانیـــت تـــا
دەگـــەڵ شـــەوقی بـــە جووتـــە موتـــەفیق بـــن مـــەردو مەردانـــە

ئێسك‌و بروسکی باب‌و باپیرانیش لە هێلانەی ئەو خاکەدا گیرساونەتەوە، بۆیە بۆتە موڵکی قەدیم‌و مەوتەنی ئەجداد. دەسابا تێر ئاوببێ بە زانست‌و مەعریفەتی عەشق‌و جوانی.

بـــــــاســــــى دووەم

ئــــاوازى شـــــيعرى

ئاوازى شيعرى يەكێكە لە رەگەزە پێكهێنەرەكانى شيعر، لە راستيدا ئەرستۆ خۆى شيعر بە زادەى دوو بنەماى سەرەكى دادەنێ، كە هەردووكيان لە سروشتى مرۆڤدا هەن، يەكەميان لاسايى كردنەوەو ئەوەكەى ديكەيان ئاوازە.[14]

لە رەخنەى تازەدا ئاواز يەكێكە لە رەگەزە پێكهێنەرەكانى شيعرو لە راستيدا شيعر خۆى بريتييە لە (ئاوازى بێژەو وتەو واژەكان).[15] خودى ئاخاوتن خۆى لەكاتى ئەنجامداندا جۆرە ئاهەنگێكى هەيەو هەر كاتێك ئاهەنگى وشەو بێژەكان بەشێوەيەكى موتەناسيبو رێكو گونجاو دووبارە بوونەوە كێش دروست دەبێت. لێرەدا (كێش دەبێتە بەرەنجامى ئەندازەو پێوانەيى ئاوازى شيعر).[16] لەمەوە پێوەندى پتەوى بەيەكەوە بەستراوى نێوان شيعرو ئاوازمان بۆ روون دەبێتەوە لەهەمان كاتدا ئەوەشمان لا ئاشكرا دەبێت كە هەر گۆڕانێك لە ئاوازدا گۆڕانێك لە كێش بەرپا دەكاو كێشەكانيش هەريەكەيان خاوەنى ئاوازو ئاهەنگێكى تايبەت بە خۆيان دەبن. سەبارەت بە هەڵبژاردنى كێشى شيعريش، شاعيران جەخت لەسەر ئەوە دەكەنەوە كە هەڵبژاردنى كێش بە مەيلو ئارەزوو نييە، بەڵكو ئەوە بابەتو سۆزە كاتێ لاى شاعير كامل دەبێو دەورووژێ ئەوا بۆ خۆى ئاهەنگو ئاوازێك (كێشێك) هەڵدەبژێرێ لەو چوارچێوەيەدا سەردەكا،[17] خاڵێكى ديكەش هەيە پێويستە ئاماژەى بۆ بكرێت ئەويش ئەوەيە كە ئاوازو مۆسيقاى شيعر تەنها تايبەت نييە بە جۆرى كێشەكانى شيعر، وەك ئەوەى عەرووزى يا برگەيى يا جۆرێكى تر بێتو بەواتا ئاوازى دەرەوە، بەڵكو جۆرى پێكهاتو پەيوەندى وشەكان لەگەڵ يەكترىو ريتمەكانى شيعر ئاوازێكى ديكەى سەيرى لێ هەست پێ دەكرێت كە لە ئاوازى كێشى

---

(14) هونەرى شيعر: ٢٢

(15) موسيقى شعر: ٤٤

(16) فرهنگ اصطلاحات ادبي: ٥١٨

(17) هەوارى خالى: ٨٤.

شیعر کەمتر نییەو بە ئاوازی ناوەوە دەناسرێت.[18] لەمەوە دەردەکەوێت کە بنیاتی ئاوازی شیعر دوو لایەنی هەیە:

١. ئاوازی دەرەوە: پەیوەستە بە کێشی شیعرەوەو تایبەت دەبێت بەجۆری شیعری کێشراو (الموزن)، جا چ عەرووزی بێت یاخود بڕگەیی.* لەم ئاستەدا دۆخی (نەزمی) شیعر مەبەستەو پەیوەندی راستەقینەی بە کێشی شیعرەوە هەیەو لەمەوە چەمکی کێش بریتییە لە هاوژمارەیی بڕگەکان لە هەردوو نیوە دێڕی شیعردا.[19] واتە مۆسیقای دەروە لە ئەنجامی هاوکێشی هەردوو نیوە دێری شیعردا دروست دەبێت.

٢. ئاوازی ناوەوە: پەیوەندی بە ریتم‌و ئاهەنگی وشەکانەوە هەیەو لە رێگەی رادەی گونجان‌و هاوئاهەنگی پێکهاتەی وشەکان لە لایەنی دەنگ‌و فۆنیم‌و بڕگەکان جێبەجێ دەبێت. عەزیز گەردی دەڵێ: (ریتم لە جۆشانی دەروونەوە دروست دەبێ‌و لە قاڵبی کێشەکانەوە گەلاڵە دەبێ‌و بە سیستمی دەنگسازی‌و زمانەوانی دەردەبڕێ).[20] سەبارەت بە شیعری عەرووزی لەم ئاستەدا هەر ئەوەندە بەس نییە کە نیوە دێڕەکان لە بڕگەدا هاو ژمارە بن بەڵکو دوو مەرجی دیکەش پێویستە:

یەك/ پێویستە هەر چەند بڕگەیەك (٣، ٤، ٥)، لە کۆمەڵەیەکدا کۆببنەوەو یەك بگرن بۆ پێکهێنانی هەنگاوەکان (التفعیله).

دوو/ پێویستە هەنگاوەکان لە نیوە دێری یەکەم‌و دووەمی شیعردا هاوتا (متناجر) بن، واتا لە رووی جۆرو ژمارەو ریزبوونەوە وەکو یەك بن، هەر بەو سیستمەش لە دێڕەکانی دواتردا دووبارە ببنەوە.[21] لە رەخنەی تازەدا باس لە (ئاوازی لاتەنیشت – الموسیقى الجانبیه) هاتۆتە ناوەوە کە بە (سەروا)ی شیعرەوە بەستراوەتەوە، لە تەك ئاوازی دەرەوەی کێش‌و ئاوازی ناوەوەی وشەکان، ئاوازی سەرواش مایەی لێکۆڵینەوەو سەرنجدانە، تەنانەت رەخنەگرێکی وەکو د. شەفیعی کدکنی دەڵێت (یەك لە گرنگترین هۆکارەکانی بایەخی سەروا لایەنی مۆسیقاییەکەیەتی).[22] ئەو لای وایە کە

---

(18) موسیقى شعر: ٥٠

* لەبەرامبەر دوو جۆرەکەی شیعری کێشراودا، دوو جۆری تری شیعرمان هەیە کە کێشیان نییە، وەکو شیعری سەربەست‌و پەخشانە شیعر.

(19) کێش‌و ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ١٦٩.

(20)کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ٧٧.

(21) کۆ وانەکانی کێش ناسی،د. محمد بکر،١٩٩٤.

(22) موسیقى شعر: ٥٢

سەروا جۆرە تایبەتمەندییێك بە شیعر دەبەخشێ‌و بۆ پشت راستکردنەوەی رایەکەی دەڵێ: ئەگەر دوو قەسیدە بە هەمان مەبەست‌و هەمان کێش بهۆندرێنەوە، بەڵام سەروایان جیاوازبێت ئەوا کاریگەریشیان جیاواز دەبێت. ناوبراو بە راگواستن لە (دکتۆر شەوقی چیف)وە دەڵێ: ئەو جۆرە (ترجیع)و کەرتکردنەی لە هەندێ دێرە شیعری عەرەبیدا دەکرێت، جۆرێك لە مۆسیقای لاتەنیشتی زۆر بەهێز بە شیعرەکە دەبەخشێ. بۆ نموونە لەم دێرەی امرو القیس دا:

مكَرٍ ، مفرٍ ، مُقبلٍ ، مُدبرٍ معاً

كجلمودِ صَخرٍ ، حَطهُ السَيلُ مِنْ عَلِ

بۆیە ئەو سەروا ناوەکیانە رۆڵێکی مۆسیقایی زۆر بەهێزیان هەیە.[23] هەروەکو کامیل ژێر ئاماژە بۆ رۆڵی گرنگی ئاوازەیی سەروا بە راگواستن لە دکتۆر ئیبراهیم ئەنیسەوە کردووەو دەڵێ: (سەروا توخمێکە لە توخمەکانی بینای هەڵبەست، سەروا نرخێکی مۆسیقایانەیە کە ژمارەیەك دەنگ لە کۆتایی دێرەکانی هەڵبەستدا دووبارە ئەبێتەوە. ئەم دووبارە بوونەوەیەش بەشێکی گرنگ دروست دەکات لە مۆسیقای هەڵبەست. سەروا وەك نێوەندە مۆسیقاییەکانە کە گوێگر چاوەڕوانی دووبارەبوونەوەیان ئەکات‌و چێژێك وەرئەگرێ لەو جۆرە دووبارە بوونەوانە کە لە پەردەی گوێ ئەدات لە ماوە کاتییە رێك‌و پێکەکان).[24]

لەم تێروانینەوە، بە پێویستمان زانی لە باسی ئاوازی شیعریدا بڕگەیەکیش بۆ مۆسیقای لاتەنیشت تەرخان بکەین کە تایبەتمەندییەکانی لەلایەنی سەرواو رەدیف‌و کەرتکردن لە شیعری شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمەدا رەنگی داوەتەوە.

ئاوازەی دەرەوە : کێشی شیعری:

ـ لە بەرهەمی مەلا مارفی کۆکەیی:

بەو هۆیەی شیعری کلاسیکی کوردی هەر لە کۆنەوەو لە سەردەمی بابە تایەرەوە لەباری کێش‌و قافیەدا پێڕەوی لە عەرووزی عەرەبی کردووە، بۆیە کێش‌و قاڵبە کێشەکانی عەرووزی بەهەمان پێودانگ لە شیعری شاعیرانی ناوچەی موکریانیشدا رەنگی داوەتەوە. ئەوەی لەم بوارەدا بە زەقی تێبینی دەکرێت ئەوەیە کە بڕێك لەو کێشە عەرووزیانە لە نموونەی (هەزەج، رەمەل، موزاریع، سەریع) بوون بە کێشی

---

(23) سەچاوەی پێشوو: ٥٣

(24) بەرگری لە هەڵبەست، گ/ رۆشنبیری نوێ، ژ/١٢٦: ١١١.

باوی ناو شیعری کوردیو شاعیرانی کورد زیاتر ئاورپیان لێ داوەنەتەوە.[25] هەروەها وەکو هەوڵێك بۆ خۆ بواردن لە کۆتو بەندی قورسی ئەم کێشانە شاعیرانی کورد زیاتر بەلای مەجزوئاتی ئەم کێشانەوە چوونو بەکاریان هێناون.[26]

هۆکاری ئەم ئاراستەیەش بۆ دوولایەن دەگێڕنەوە: یەکیان ئەوەیە کە ئەم کێشانە (زۆرتر دەنگونجێن لەگەڵ خەسائیسی فۆنەتیکی زمانی کوردیدا).[27] دووەمیش ئەم کێشانە لە رووی ئاهەنگو ئاوازەوە گورجو سووكو سافو بە ئاهەنگنو لەگەڵ زەوقی گۆرانی ویستی کوردیدا گونجاون).[28]

لەمەوە ئاورێك لە بەرهەمی شیعری مەلا مارفی کۆکەیی دەدەینەوەو بەو مەبەستەی وێنەکە لەلامان روونتر بێت لێرەدا ئامارێك نیشان دەدەین، کە لەژێر رۆشنایی دیوانی شاعیروبە پشتیوانی (رابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی:ل ٥٤٣ — ٥٤٨) رێکخراوە:

زنجیرە	کێش	قاڵبە کێش	ژمارەی پارچە	رێژە
١.	هەزەج		٢٢	٤٩,٩٪
	أ.	هەزەجی هەشتی تەواو ١٤		
	ب.	هەزەجی ٨ ی ئەخرەبی مەکفووفی ٤		
	ج.	مەحزووف ١		
	و.	هەزەجی ٨ ی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور ١		
	ه.	هەزەجی ٨ ی ئەخرەب ١		
	و.	هەزەجی ٨ ی مەحزووف ١		
		هەزەجی ٦ ی مەقسوور		
٢.	رەمەڵ		١٦	٣٢٪

(25) کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ١٣٨

(26) دانیشتنێك لەگەڵ گۆران، گ/ بەیان، ژ/٢: ٥ .

(27) سەوداو سنوور: ١٥٩.

(28) کێشو مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٦٧.

	أ.	رەمەڵی ٨ی مەحزووف	١٣		
	ب.	رەمەڵی ٨ی مەخبوونی ئەسڵەم	١		
	ج.	رەمەڵی ٨ی مەقسوور	١		
	و.	رەمەڵی ٦ی مەحزووف	١		
٣.	موزاریع			٦	٪١٠,٩
	أ.	موزاریعی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی	٥		
	ب	مەحزووف	١		
		موزاریعی ٨ی مەکفووفی مەقسوور			
٤.	موجتەس			٢	٪٣,٩
	أ.	موجتەسی ٨ی مەخبوونی مەقسوور	١		
	ب	موجتەسی ٨ی مەخبوونی ئەسڵەم	١		
٥.	خەفیف			٢	٪٣,٩
	أ.	خەفیفی ٦ی مەخبوونی مەحزووف	٢		
				٥٠	٪١٠٠

لەمەوە بۆمان ڕووندەبێتەوە کەوا:*

ـ سەرجەمی شیعری مەلا مارف لەسەر (٥) کێش‌و قاڵبە کێش هۆنراوەتەوە.

ـ کێش‌و قاڵبەکێشە باوەکانی (هەزەج‌و ڕەمەڵ) لە ٨٠٪ی بەرهەمی شاعیریان داگیر کردووە، ئەم دوو کێشە لە بازنەکانی خەلیلدا سەر بە بازنەی (موجتەلیب)ن.[29]

---

* ئەم خشتەیە لەژێر ڕۆشنایی دیوانی شاعیردا ڕێکخراوە، لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ دوو هەڵە بکەین کە (ڕابەری کێشی کلاسیکی کوردی) تێی کەوتووە:

١. هەردوو قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی، بەزمی فەغفور) کە لە سەر کێشی هەزەجی هەشتی تەواون، دووجار حیساب کراون.

٢. پارچەیەکی چوار بەیتی لە دیوانەکەدا هەیە بەناوی (دۆزەخ‌و جەنەت) لە ڕابەردا پەرێندراوە. بەمە سەرجەمی بەرهەمی کۆکراوەی شاعیر دەبێتە (٤٩) پارچە.

٣. لەو نوسخە دیوانە چاپکراوەی لەبەردەستە، دوو لاپەڕەی (٦٧ -٦٨)ی تیادا نییە.

بڕوانە:

ـ دیوانی مەلا مارفی کۆکەیی: ٣٦-٤٠، ٨٤ — ٩١.

ـ ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ٥٤٣ — ٥٤٧.

(29) کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٥٦.

ـ ئەم دوو کێشەو باقی کێشەکانی دیکەش لە بەرهەمی شاعیردا پەیڕەویکراون، زۆرتر بایەخ بە قاڵبە کێشەکان بەواتە (مەجزوئاتی) کێشەکان دراوە.

ـ بەپێی (رابەری شیعری کلاسیکی کوردی) هەزەج (٢١) قاڵبە کێشی لە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا بەکارهاتوون، کەچی لای مەلا مارف ئاوڕ لە (٦) قاڵبی ئەو کێشە دراوەتەوە، کێشی رەمەلیش بەهەمان ئەندازە (٢١) قاڵبە کێشی بەکارهاتوون و لای مەلا مارف ئاوڕ لە (٤)یان دراوەتەوە.

موزاریع و موجتەس کە لە بەرهەمی مەلا مارفدا هەریەکەیان دوو قاڵبە کێشی لێ بەکارهاتووە، بەڵام یەکەمیان خاوەنی (٦)و دووەمیان (٥) قاڵبە کێشن.

شاعیر یەك بەرهەمی تاقانەی لەسەر کێشی خەفیف هۆنیوەتەوە کە خۆی خاوەنی (٥) قاڵبە کێشە.[30]

کێش لە بەرهەمی سەیفی قازیدا:

بەرهەمی شیعری کۆکراوەی سەیف لە دیوانەکەیدا بریتییە لە (٢٤) پارچە، لەوانە (١٨) پارچەی عەرووزییە کە یەکێکیان بریتییە لە تاکە بەیتێك، ئەوانی دیکەش لەنێوان غەزەلی (٥) بەیتی تاوەکو قەسیدەی (٥٩) دێری تیایەو قاڵبی کێشە عەرووزییەکانی دیوانی شاعیر بەم شێوەیەیە:

زنجیرە	کێش	قاڵبە کێش		ژمارە	ڕێژە
١.	هەزەج			١٢	٪٦٦,٦٦
	أ.	هەزەجی ٨ی تەواو	٥		
	ب.	هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	٢		
	ج.	هەزەجی ٨ی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور	١		
	و.	هەزەجی شەشی مەقسوور	٢		
	ه.	هەزەجی شەشی مەحزووف	٢		
٢.	موزاریع			٥	٪٢٧,٧٧
	أ.	موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	٤		
	ب.	موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور	١		
٣.	ڕەمەڵ			١	٪٥,٥٥
	أ.	رەمەلی هەشتی مەحزووف	١		
				١٨	٪١٠٠

(30) رابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ١٥ ـ٣٩.

کێش	قاڵبە کێش	ژمارە	ڕێژە
کێشی بڕگەیی	دە بڕگەیی (٥ + ٥) لە هەر نیوە دێڕێکدا	٦	

لەگەڵ کەمیی بەرهەمی شاعیردا، کێش و قاڵبە کێشە بەکارهێنراوەکانیشی کەمن، لە هەزەج (٥)و لە موزاریع (٢)و لە ڕەمەل تەنها (١) قاڵب. ئەوەی مایەی سەرنجە لە بەرهەمی شیعری سەیفی قازی، ئەوەیە کە شاعیر جگە لە بەرهەمە عەرووزییەکانی ئاوڕی لە کێشی بڕگەییش داوەتەوەو کۆمەڵێك لە شیعرەکانی لەسەر ئەو جۆرە کێشە هۆنیوەتەوە. د. خەزنەدار ئاماژەی بەم لایەنە کردووەو دەڵێ: (حەسەن هەردو کێشی عەرووزیو سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە).[31] ئەم نەریتەی بەکارهێنانی کێشی بڕگە یاخود (سێلاب) لە پێش سەیفیشدا لای شاعیرانی موکریانو یەکێکی وەکو وەفایی ئاوڕی لێدراوەتەوە، وەکو چۆن لە شیعری شاعیرانی دیکەدا لە وێنەی (مەولەویو وەلی دێوانەدا) پەیڕەوی لێ کراوە.[32]

بۆ مەسەلەی کێشی جۆری دوایی شیعرەکانی سەیفی قازی چەندوچونێك نییە کە سیستمی بڕگە یاخود (سێلاب) وەڵامدەرەوەی تەواوی پرسەکانی کێشداری ئەم بابەتە هۆنراوانە دەبێتەوە، (واتە پارچەکان لەباری کێشەوە دروستو ڕێکن) بە بەراورد لەگەڵ شیعری فۆلکلۆری کوردیدا، وەڵێ مەسەلەیەك هەیە کە لە ڕەخنەی تازەی کوردیدا درووژێندراوەو پوختەکەی ئەمەیە، کە ئەم جۆرە شیعرە بڕگەییانەی شاعیرانی کورد لە ئاستی (ڕیتم)و ئاهەنگدا لە شیعری فۆلکلۆری کوردی جیادەبنەوە،[33] بۆیە ناوبردنیان بە (خۆماڵی) ڕەنگە کارێکی ئاستەم بێت، بەڵام ئەم بۆچوونە لە ڕەسەنایەتیو کۆنیی ئەم جۆرە کێشە کەم ناکاتەوە کە لە زمانە ئیرانییەکاندا مێژووی بۆ سەدەکانی بەر لە ئیسلام دەگەڕێتەوە. شیعرە بڕگەییەکانی سەیف لە ڕووی زمانو زاراوەو شێوازەوە ڕەوانو سادەو ساکارنو لە بەرگی شیعری میللیو خۆماڵییەوە نزیکن، سیستمی کێش لەهەر نیوە دێڕێکدا (٥ + ٥) بڕگەیە، لە

---

(٣١) مێژووی ئەدەبی کوردی، بـ٥ : ٣٤٤

(٣٢) عەرووزی کوردی: ٩٠.

(٣٣) کێشو ڕیتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ١٠٥ -١١٢

هەندێکیاندا یەکێتی قافیە پارێزراوە، هەندێکی تریش بەپێی سیستمی جووت سەروا (مەسنەوی) هۆنراونەتەوە، وەکو لەم نموونانە بەدیار دەکەوێت:

زولفــــی وەك شــــەوەی، ڕۆژی کردمــــە شــــەو
چــــرای ســــەر کولمــــەم لــــە بــــۆ رادێــــرە
لــــە بــــاغی حوســــنت وەختــــی زەکاتــــە
فــــەقیری خــــۆتم هــــەر بــــۆ مــــن خێــــرە
بــــە رســــتەی زولــــفان دلــــم نێــــچیرە
لــــە دارو بــــەردی بــــەس دە مــــەیگێڕە
هــــەر کــــەس عیــــشقی تــــۆی لەســــەر دانــــەبێ
بــــێ شــــك حەیوانــــە پــــڕو پــــانێرە
ئەوانــــە شــــیعرن عــــەزیز بــــە مــــەرگت
موخلیــــست بــــێ تــــۆ وەجــــاغی کــــوێرە

سیستمی کێش لە نیوە دێرەکاندا بەم شێوەیە دامەزراوە:

زول فی وەك شە وەی رۆ ژی کرد مە شەو
- ب - ب - - ب - ب - ب -
(٥ + ٥)

چ رای سەر کوڵ مەم لە بۆ را دێ رە
ب - - - - ب - - - ب
(٥ + ٥)

لەمەوە تێبینی ئەوە دەکرێت کە پارچەکە لەگەڵ پاراستنی یەکێتی قافیەشدا کە زیاتر ئەدگارێکی شیعری عەرووزییە، بەڵام سیستەم و چۆنیەتی ریزبوونی بڕگە کورت و درێژەکان لە هەنگاوەکانی نیوە دێڕەکاندا لەگەڵ سیستمی (تەفعیلە) تێك ناکاتەوە. بۆیە ئەم جۆرە هۆنراوەیە پێویستە لە دەرەوەی شیعری عەرووزیدا حسابی بۆ بکرێت.

لە پارچەیەکی جووت قافیەدا دەڵێ:

دەردی بــــێ دەرمــــان هــــەر دووری تۆیــــە
بــــە بایــــەك دەمــــرم دەژیــــم بــــەو بۆیــــە
هێنــــدەم تەماشــــای رێــــی هاتنــــت کــــرد

چـــاو خێـــل بـــوو لەســـەر ســـەربان و ســـەرگرد
ژیـــان بـــە بۆنـــەی عـــەزیزم خۆشـــە
هـــەر کـــەس تـــۆی نـــەوێ بـــێ هـــۆش و گۆشـــە
دەر دی بێ دەر مان هەر دوو ری تۆ یە
- ب - ب - - - - ب
(٥ + ٥)

بە با یەك دەم رم دە ژیم بەو بۆ یە
ب - - - - ب - - - ب
(٥ + ٥)

سیستمی کێش لە شیعری فۆلکلۆری کوردیشدا هەمان ڕێچکە دەگرێتەبەر وەك لەم نموونەیەدا دیارە:

گو ڵا لە سوو رەی سەر کوڵ می یا رم
ب - ب - - - - ب - -
(٥ + ٥)

وا گە شا یە وە بۆ حا ڵی زا رم
- ب - ب ب - - - - -
(٥ + ٥)

لەمەوە دڵنیا دەبین کە شیعرە برگەییەکانی سەیف لەگەڵ شیعری گۆرانی فۆلکلۆری کوردیدا لە باری کێشەوە لەسەر یەك سیستم دامەزراون.

کێشی شیعری مستەفا شەوقی:

شەوقی بەرهەمی شیعری کەمە، ئەوەی تا ئێستا دۆزراوەتەوە لە دوو توێی نامیلکەیەکدا بڵاوکراوەتەوە، لە ژمارەی پەنجەی هەردوو دەست تێپەڕ ناکات. ئەگەر کێش ئەدگارێکی سەرەکی رووخساری شیعری بێت، ئەوا شیعری شەوقی لەباری کێشەوە پێڕەوی لە شاعیرانی کلاسیکی کوردی کردووەو شتێکی تازەی نەهێناوەتە ئارا. بەرهەمەکانی دەچنە خانەی شیعری لیریکی رۆمانسیانەوە، بۆیە شاعیر قاڵبە کێشێکی ئاوەزداری پشوو درێژی بۆ هۆنراوەکانی هەڵبژاردووە کە کێشی (هەزەج)ە،

بەتایبــەت قاڵبــە کێـشە تەواوەکــەی هەشــت هــەنگاوی، وەکــو لــەم نەخــشەیەدا بەدیاردەکەوێت[*] :

زنجیره	کێش	قاڵبەکێش		ژمارە	رێژە
١.	هەزەج			٨	
	أ.	هەزەجی هەشتی تەواو	٧		٪٨٨,٨٨
	ب.	هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	١		
٢.	رەمەڵ			١	
	أ.	رەمەڵی هەشتی مەحزووف	١		٪١١,١٢
				٩	٪١٠٠

وەکو خاوەنی (کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی) روونی کردۆتەوە، (هەزەج) خۆی لەلای عەرەب جۆرە گۆرانییەك بووە، لەبەر کورتیی برگەکان‌و سووکی کێشەکەی زۆربەی گۆرانی گوتنی عەرەبی بەم کێشە بووەو یەکێکە لە کێشە بلاّوەکانی شیعری فارسی‌و لای ئەوان گەڵێ لق‌و پۆپی لێ بۆتەوە.[34] لە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا پایەی یەکەمینی هەیە، هەر شاعیرێکی کورد کە شیعری عەرووزی گوتبێ بەدی ناکەین شیعری لەسەر ئەم کێشە نەبێ. ئەم کێشە نەفەس درێژی‌و توانای دەربڕینی بە شاعیر داوە تا وێنە ئیستاتیکییەکانی (سروشت‌و جوانی‌و نیشتمانی) پێ بکێشێت. تەنانەت تاکە قاڵبە ناتەواوەکەشی (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف)، ریتم‌و ترپەیەکی ئاوازی خۆماڵی پێداوەو قاڵبێکی بە جۆشی گۆرانی ئامێزەو خۆی لە

بەدوای یەکدا هاتنی دوو برگەی درێژو دوو برگەی کورت لە دێرێکی چواردە برگەییدا پێك دێت:[35]

---

* کاتێك نامیلکەی شیعرەکانی مستەفا شەوقی‌مان خستە بەردەست، د. عەزیز گەردی بە سوپاسەوە کێش‌و قاڵبەکێشەکانی بۆ دەستنیشان کردین.

(34)کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی: ٦٧.

(35) سەرچاوەی پێشوو: ٧٤.

خەم لی وە لە سەر قەب ری جە وا نان گو لۆ لاَ لە*

ـــ ـــ ب ب ـــ ـــ ب ب ـــ ـــ ب ب ـــ ـــ

یا سوو ری ی خوێ نا• کە ب لێی رەن گە کی ئا ڵە

ـــ ـــ ب ب ـــ ـــ ب ب ـــ ـــ ب ب ـــ ـــ

مَفْعُولُ مَفاعیلُ مَفاعیلُ فَعولن

وەستان‌و پشوودان لێرەدا، نە لەسەر بنەمای ڕێکی تەوالی بڕگەکان‌و نە لەسەر بنەمای تەفعیلەکان دەبێت، بەڵکو بە گوێرەی بنیاتی سیمانتیکی گرێ‌و ڕستەکان دەبێت، بەم شێوەیە:

خەملێوە لەسەر (ـــ ـــ ب ب ـــ)،

قەبری جەوانان (ـــ ب ب ـــ ـــ)،

گوڵ‌و لاڵە (ب ب ـــ ـــ)،

یا سووریی خوێنە (ـــ ـــ ب ب ـــ ـــ)،

کە بڵێی (ب ب ـــ)،

ڕەنگەکی ئاڵە (ـــ ب ب ـــ ـــ)،

شەوقی تاکە غەزەلێکی لەسەر قاڵبەکێشی ڕەمەڵ هۆنیوەتەوە کە (ڕەمەڵی هەشتی مەحزووفە)، کە شاعیرانی ناسک خەیاڵی وەکو مستەفا بەگی کوردی‌و حەریق هۆنراوەی ناوازەیان لەسەر هۆنیوەتەوە وەك:

- لە یلەکەی بێ مەیلەکەی مەحبووبەکەی عەییارەکەم
شۆخەکەی پڕ حەملەکەی بێ ڕەحمەکەی غەددارەکەم

کوردی

- چاوەکەم دوێنێ لە گوڵشەن گوڵ بەعیشوە خۆی نواند
نەك نەمەك گیر بم بە مەرگی تۆ قەسەم هیچ نەم دواند

حەریق

شەوقیش گوتوویە:

---

*بەپێی دەستووری عەرووز بڕگەی کورتی کۆتایی دێر حیسابی بڕگەی درێژی بۆ دەکرێت.

• ئەم بزوێنە کورتە لە کاتی درکاندندا ماوەی بزوێنی درێژی (ا) وەردەگرێت.

بۆچ ده نا لێ نی له سەر لێ وت له بۆچ بار کەو تو وه

لەش ك ری زوڵ فت که خا وو کا ڵه بۆچ رووی گر تو وه

ـ ب ـ ـ | ـ ب ـ ـ | ـ ب ـ ـ | ـ ب ـ

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ئەم قاڵبە کێشەی رەمەڵ هەر لە کۆنەوە لای شاعیرانی کورد زۆر پەسەند کراوەو بەرهەمێکی زۆری شیعری کلاسیکی کوردی لەسەر هۆنراوەتەوە. رەمەڵ لە پەیڕەوکردندا لە شیعری کوردی بە پلەی دووەم‌و لە دوای هەزەجەوە دێت. حەوت پارچەکەی دیکە کە بڕی زۆری بەرهەمی شیعری شەوقییە لەسەر قاڵبە کێشی (هەزەجی هەشتی تەواو) هۆنراونەتەوە، کە لەبنەڕەتدا لای عەرەب لە شەش هەنگاوی (مفاعیلن) پێکدێ، لای کوردو فارس کراوەتە هەشت هەنگاو، بەمە ماوە لەبەردەم دەربڕینی شاعیر فراوانتر دەبێت بۆ ئەوەی وێنەو تەعبیری جوان‌و شاعیرانە بخاتە ناو چوارچێوەی دێرەکانەوە، بە نموونە شەوقی دەڵێ:

جەبین مینا	ی زیو گەردن	هوما خاڵ مش	کی تا تاری
شه ده شل چاو	به کل روو سوو	ره گوڵ تەڕ ڕا	رو عەییا ری
ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ

مەفاعیلون مەفاعیلون مەفاعیلون مەفاعیلون

لە شوێنێکی دیکەشدا دەڵێ:

به بێ تۆ عا	ڵه می دڵ غەر	قی دەر یای یەئـ	سو حیر ما نه	(١٦ بڕگە)
ته ما شا که	شه پۆڵ ئەو ڕۆ	چ لۆن سەر ڕێـ	ژی چا وا نه	(١٦ بڕگە)
ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	ب ـ ـ ـ	
مەفا عیلون	مەفا عیلون	مەفا عیلون	مه فا عیلون	

وەکو بەدیار دەکەوێت سیستمی عەرووزی شیعر ڕێگە لەوە ناگرێت کە هەردوو نیوە دێر لە لایەنی بڕگەوە لە هاوکێش بوونیان بڕوانرێت، ئەم خاسیەتە لە هەموو شیعری جیهاندا هەیە، بەڵام لەباری (ریتم)و (سترێس)ەوە سیستمەکان لێك هەڵاوردە دەبن.

ئاوازی لاتەنیشت: سەروا ـ ڕەدیف ـ سەروای ناوەوە:

لێرەدا مەبەست ئەوەیە رووناکی بخەینە سەر ئەو رۆڵەی کە هەر یەکە لە: سەروا، رەدیف (پاش سەروا)، سەروای ناوەوە، لەبنیاتی ئاوازەیی شیعردا دەیگێڕێتو لە رووی پراکتیکییەوە لە شیعری ناوچەی موکریان کە مەبەستی باسەکەمانە نیشانی بدەین.
لە رەخنەی کۆندا سەروا دەخرایە پاڵ کێشو لە بواری ئاوازی دەرەوەی شیعر لێك دەدرایەوە، هەردوو هونەرەکەی (رەدیفو سەروای ناوەوە)یش لەگەڵ (جیناسەکانو زاراوەسازی) دەکرانە بنەمای مۆسیقای ناوەوەی شیعر.[36] ئێمە بە پەیڕەوی لە تیۆرە تازەکانی زمانەوانی، کە لە ئاستی ئاسۆییدا لە وشەو گرێو رستە دەکۆڵێتەوە، واتە (تەوەری تەرکیبیو ئاستی تەولیدی زمان)ی شیعری،[37] کاتێك وشە لە سیاقی رستەیەکی شیعریدا جێگیر دەبێت بەرگی واتا زمانیو فەرهەنگییەکەی فڕێ دەداو بە پەیوەندی لەگەڵ کەشو هەوای تازەو دەوروبەرەکەی لە دێڕێکی شیعریدا دەلالاتی تازە پەیدا دەکات، بەو ئیعتیبارەش بەیت یاخود دێری شیعر یەکەیەکی سەربەخۆیە لە بنیاتی قەسیدەدا، بۆیە بنیاتی ئاواز لە ئاستی ئاسۆییدا دەبێتە پێویستییەکی سەربەخۆو جیا لە ئاوازی دەرەوەو ناوەوەی دێری شیعر.
جێگەی خۆیەتی گوتەیەکی جان کۆهین بهێنینەوە کە دەڵێ: (هەر یەکە لە کێشو لە ریتم هەمان ئەرکی سەروا دەگێڕن، کە ئەویش ئەرکی دابین کردنی دووبارەبوونەوەی دەنگیان هەیە کە جەوهەری نەزم پێك دەهێنێ).[38]
سەروا – رەدیف – سەروای ناوەوە/ لە بەرهەمی مەلا مارف:
لە ئەدەبی عەرەبیدا زاراوەی (شعراو الدیوان) ئەو شاعیرانەی خاوەن دیوان دەگرێتەوە کە بەرهەمی شیعرییان لەلایەنی سەرواوە هەموو پیتەکانی ئەلفبای هیجایی زمانی عەرەبی دەگرێتەخۆ. لە شیعری کوردیدا هەرچەندە سەروەری شاعیرانی کورد نالی گوتویە: نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولکە دیوانی هەیە. کەچی لە دیوانەکەیدا زۆر پیتو هیجا هەن کە ئاوڕی لێ نەداونەتەوەو بە شایانی ئەوەی نەزانیون بیانکات بە سەروای شیعرەکانی. لێرەدا مەبەست دوایین دەنگی دێڕە شیعرە کە وەکو ناسنامە بۆ سەروا سەیری دەکەین. چاوگێڕانێك بە دیوانی کۆکەیی ئەو

---

(36) بڕوانە:
ـ کلیات سبك شناسی: ٢١٦، ٢١٧.
(37) زبانشناسی ونقد ادبی: ١٠.
(38) بنیة اللغة الشعریة: ٤٦.

راستییه وەدەردەخات کە شاعیر سەرواکانی (٣/٢)ی بەرهەمی شیعری لەسەر دوو دەنگی بزوێنی درێژی (ی) کە لە (١٧) پارچەداو، بزوێنی کورتی (ە) لە (١٤) پارچەدایە دەمەزراندووە.(ی)ی بزوێنی درێژ وەکو لە نازناوەکەیەوە دیارە لە گروپی (حروفی مەد)ەو دەنگێکی نەرمی ئاوازدارەو لەکاتی درکاندا بەراحەتی دەتواندرێت درێژەی پێ بدرێت:

هەرچی زاراتی عەرزو عاسمانە
کوراتی بەر هەتاوی لانساری......
لە دێری رووپەڕەی دەورو زەمانی
بەهەر نەخشێ تماشاکەم دیاری.......
عەزیزی تۆ لەهەر لا خۆشەویستە
زەلیلی تۆ بە کەس نابەت قوتاری.....

لەهەر تێکستێکا شاعیر سەرواکەی لەسەر دەنگی (ی) دامەزراندبێ، ژمارەیەکی زۆری وشەی ئاهەنگداری دۆزیوەتەوە تا مۆسیقای قافیەکەی پێ برازێنێتەوە:

تەماعم بوو بکەم مەتحی خەلیفەی شاهی زەنبیلی
کە تێفکریم لە قووەت خاریجە تەشریحو تەفسیلی
سوئالم کرد لە ئوستادی تەبیعەت بۆ چی بێدەنگی
گوتی چ بکەم تەخەیول ناکرێ تەسویرو تەشکیلی
فەقەت بیستوومە زۆر ئەهلی گوزەشتو عەفوو ئیغمازە
بە شەرتێ لێم نەرەنجێ حازرم بۆ خەتمو تەکمیلی

ددیوان: ٧١

شاعیر زۆربەی شیعرەکانی لە بابەت ستایشو هەجوو داشۆرینی لەسەر ئەم قافیە گوتون:

ئەی جەنابی شێخ دەزانم تۆ خەلیفەی بەر حەقی
وەك دەڵێن شەخسێکی ساحیب ئیحتیرامو رەونەقی
دەنگی زیکرو خەتمو تەهلیلت فەزای پڕ کردووە
زەڵزەڵەی خستۆتە خەیمەی بێ ستوونی ئەزرەقی
ئافەرین سەد ئافەرین بۆ غیرەتو بۆ هیمەتت
تۆ کە مەحسووری لە چوار لاوە کە چەپڵەت لێ تەقی
با وجوودی ئەم هەموو حەملەو فشارو گورگە ڕاو
مەرکەزت خالی نەکرد وەك شێر لە مەیدانێ چەقی

دیوان: ٧٨

هاتنی سەروا لە کۆتایی دێری شیعردا هێمای ئیست کردنو خۆئامادەکردن دەبێت بۆ دێڕی دواتر، ئەم وەستانو ئیستکردنە بایەخێکی ئاوازەیی هەیە، بەتایبەت لە کاتی پەیڕەوکردنی یەکێتی قافیە لەسەر لەبەری تێکستدا، بنیاتی یەکێتی مۆسیقایی سەرجەم قەسیدەو غەزەل دەپارێزێت، سەرباری ئەوەی خاسیەتی ئاهەنگو ئاوازەییەکەی یارمەتی بەیەکەوە گرێدانەوەی شیعرو گۆرانی دەدات.[39]

بزوێنی کورتی (ە)یش لە دەنگە نەرمەکانەو کاتێ لە کۆتایی دێری شیعر شوێن دەگرێتو گوێگر بە روونیو بە ڕەوانی وەری دەگرێت:

که حوسنی یارو ئەغیارم، لە میزانی خەیاڵم دا
بە دڵ دیتم، هەموو لایێکە، ئەو تەنیا لە لاییێکە
خەزینەی روومەتی لەعلی، لەبو سیمی زەنەخدانی
گوتم بێ تۆ خودا بیدا، عەجەب گەنجو تەلاییێکە
ئیشارەی کردە لامی زوڵفی، ئەلفی قامەتی، یەعنی
جەوابی قەددی داڵی تۆ، فەقەت لا مەل فەلاییێکە

دیوان: ٢٥،

ڕەدیف (پاش سەروا)، وشەیەکە دوابەدوای سەروا لە کۆتایی هەموو دێڕەکاندا دووبارە دەبێتەوە. بوونی پاش سەروا ئەندازەی ئاوازی دێرە شیعر بەرەو پێش دەبات، (بەو پێیەی هەر چەندێ تەرازووی هاوبەشی دەنگو وشەی سەروا بەرەو سەر بڕوات هەست بە ئاهەنگی زیاترو لە ئاکامیشدا بە چێژی زیاتر دەکەین)،[40] هەر بۆ نموونە با ئەم چەند دێرەی شاعیر بخوێنینەوەو گوێ بۆ دەنگو ئاوازی سەرواو پاش سەرواکەی هەڵخەین:

باز ئەوا شابازی فیکرم مەیلی پەروازی هەیە
بۆ شکاری لوتفی تۆ زۆری نییە نازی هەیە
هەوری تەبعم مایلی گریانو بەرقو بارشە
بۆیە گوڵ کەیفو دەماغێکی تەڕو سازی هەیە
موددەتێکە عەندەلیبی باغی شێعرم ساکیتە
ئەم گوڵو گوڵزارە یەك دنیا، گلەو ڕازی هەیە

دیوان: ٤٩

---

(39) بنية الايقاع في الخطاب الشعري: ١١٣.

(40)موسیقی شعر: ٦٨.

له هەر یەکێك لە نیوەی کۆتایی نیوە دێرەکانی دووەمدا گرێیەکی بە ئاهەنگو ئاوازداری درێژی پڕ بە پشوو دووبارە بۆتەوە کە نەشئەو خۆشیەکی زۆرمان پێ دەبەخشێت:

............زۆری نییە نازی هەیە.

.... دەماغێکی تەڕو سازی هەیە.

.... یەك دنیا گلەو رازای هەیە.

لەلایەکی دیکەوە بوونی پاش سەروا ئاسۆ لەبەردەم شاعیریشدا والا دەکات بۆ تەداعیو هێنانەوەی وشەی پڕ مەعنای جوانو رێك، بە واتا ئەو سنوورو مەحدودیەتەی سەروا لەبەردەم شاعیر دروستی دەکات دەکاتەوەو شاعیر ئازادتر دەبێت، وەکو چۆن زمانی شاعیر دەکاتەوە لە ئاست هێنانەوەی تەرکیباتو رەگەزدۆزی دلگیر، هەروەکو لەم نموونەیەشدا بەدی دەکرێت:

عەینەکی عەینم عەزیزم من بە تۆ تەقدیم دەکەم

مەخزەنو میفتاحی قەلبی خۆم بە تۆ تەسلیم دەکەم

بۆ بە شارەت نەقدی جانو قیسمو ئەنواعی غەزەل

کامەیان چاکن بەوە بۆ تۆ ئەمن تەعزیم دەکەم

ئەوەلی شەو شێعری شوکرو نیوە شەو شێعری بەقا

ئاخیری شەو شێعری حوسنی عاقیبەت تەنزیم دەکەم

توتیی تەبعم بەیادی قەندی لوتفو سوحبەتت

شەککەر ئەفشانە منیش هەر شوکری تۆی تەعلیم دەکەم

دیوان: ٨٩

دیاردەی دەرکەوتنی چاوگی "بوون" و "هەبوون"(41) نموونەکانی وەکو (بوو، نەبوو، دەبوو، دەبێ، ئەبێ، هەیە، نییە.....) خاسییەتێکی وای بۆ زمانی کوردی بەتایبەت زمانی شیعر پێکهێناوە کە وەکو پاش قافیە، هەم لە پێناوی تەواوکردنی گوزارەو هەم زیادکردنی بڕەوی ئاوازی شیعری لەلایەن شاعیرانەوە بەکار ببرێت، تەنانەت شاعیرێکی وەکو نالی لە (٢١) غەزەلو قەسیدەیدا پاش قافیەی بەکارهێناوە لەوانە

---

(41) چاوگی بوونو هەبوون لە زمانی کوردیدا، گ/ رۆشنبیری نوێ، ژ/١٠٩: ٢٢٩.

ژمارەیەکیان پاش قافیەکانی کاری بوونو هەبوونن وەك، (هەیە، نییە، نەبوو، بوو...).[42] هەروەکو لەم نموونەیەی کۆکەییدا بەدیار دەکەوێت:

عەباییێکم هەبوو، ئەمما عەباییێکی گەلێ چا بوو
خەڵاتی حەزرەتی شێخ، یادگاری لوتفی مەولا بوو
لە نێو ئەهلی تەریقەتدا لیباسێکی موقەدەس بوو
لەکن ئەربابی مەعنی مەزهەری نووری تەجەللا بوو
لەحەددو رەسمی تامی چونکە عاجز بوو، قەڵەم نووسی
لە سەنعەت کاری شامو سورمەکاری تووری سینابوو
ئەگەر چی کاری ئوستادانی سەنعەت بوو لەواقیعدا
نموونەی سوندسو ئیستەبرەقی فیردەوسی ئەعلابوو
مەتاعێك بوو هەتا ئەورۆ لە زانستگەی عەبابافی
بە تەسدیقی موسەددیق، موفرەدێکی لا موسەننابوو

دیوان: ٢٨

شاعیر لەگەڵ ئەوەی ئاوڕی لەم هونەرە داوەتەوە، بەڵام رادەیەکی باوو بڵاوی نییەو تەنیا لە چوار پێنج دەقی شیعریدا بەدی دەکرێت.

سەروای ناوەوە: ئەوەیە کە دوو وشە بەشێوەیەك لە شێوەکان لە رووی داڕشتنو ئاوازەوە لەگەڵ یەکتری هاوپەیوەند بن.[43] سەجع لە کۆندا زیاتر لە پەخشانو مەقاماتدا سوودی لێ وەرگیراوە، بەڵام شاعیران بەمەبەستی بەرزکردنەوەی بنیاتی ئاوازو ئاهەنگی دێرە شیعر سوودیان لێ وەگرتووەو بەمە تەرازووی تەناسووبو گونجانی نێوانی وشەکانی هەردوو نیوە دێڕ بەرزتر بۆتەوەو کاریگەری زیاتری پێ بەخشیوە. کۆکەیی لە دێڕی دەستپێکی (تیپو سوپا)دا دەڵێ:

/ تماشا ئەمرو فەرمانی/ عەجەب/ فەرخوندە شاییێکە/
/ بنۆڕە سەففی موژگانی/ عەجەب/ تیپو سوپاییێکە/

نموونەی ئەم جۆرە سەجعە کە (هاوتەریببوون) (موازنە)،لە بنیاتی پێکهاتەی هەردوو نیوە دێڕەکەدا دیارە، دەبێتە (تەناسووبی دەستووری)، کە تیادا وشەی

---

(42) دیوانی نالیو فەرهەنگی نالی : ١١٧، ١١٣، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ١١٤.

(43) زیباشناسی سخن پارسی: ٤٢.

هاوسەنگ‌و هاوکێش لە هەردوو نیوە دێڕەکەدا لە بەرامبەر یەکتر دەوەستن.[44] لە نموونەیەکی تری هەمان دەقدا هاتووە:

خەزینەی روومەتی لەعلی، لەبو سیمی زەنەخدانی
گوتم بێت‌و خودا بیدا، عەجەب گەنج‌و تەلاییکە

لێرەدا هاوسەروایی تەنیا لەنێوان دوو بەشەکەی نیوە دێڕی یەکەمدا بەدی دەکرێت. لە قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی)دا هاتووە:

- لە زێرو زیوو نەغدینە/ لە گەنج‌و ماڵی زێڕینە
ئەوەی لەو شارەدا مابێ فەقەت ئیسمی مهابادە

- لەبەر حوزن‌و تەئەسوف ئەم قەسیدەم بۆ تەواو نابێ
تەبیعەت گەرچی سەرشارە/ قەریحەش گەرچی ئوستادە

- نەمن تەنها پەرێشانم هەموو کەس مات‌و غەمگینە
ئەوی مەسرورو دڵشادە/ فەقەت حەسسادو گەوادە

لەنیوە دێڕێکی هەر یەکێك لەم دێڕانەدا، شاعیر پەنای بۆ سەجع بردووە، بەڵام نەگەیشتۆتە پلەی کەرتکردنی تەواو کە بە (تەرصیع - گەوهەر نیشانی) دەناسرێت،[45] وەك ئەم نموونەیەی کە لە هەمان قەسیدەدا هاتووە:

/وەکو فەیئو غەنیمەت/ بۆ مەتاعی موفت‌و بێ قیمەت/
دەیان هێنا بەبێ زەحمەت/ بە بارو کۆڵ‌و عەرادە

بە گشتی ئەم هونەرە، سەجع یاخود سەروای ناوەوە، لە بەرهەمی شیعری کۆکەییدا کەم وەبەرچاو دەکەوێت لەو چەند نموونەیەش کە خرایە ڕوو شاعیر زۆر سەرکەوتوو نەبووە. کۆکەیی لە هەموو بەرهەمی شیعریی خۆیدا کە لە درێژی‌و کورتیدا جیاوازن‌و لەنێوان قەسیدەی پەنجا بەیتی‌و پارچەی چوار دێڕی دان، پەیڕەوی لە یەکێتی قافیە کردووەو لێی لانەداوە.

سەروا لە بەرهەمی سەیفی قازیدا:

نەخشەو ئاماری سەروا لای سەیفی قازی دوو جۆرە، یەکەمیان ئەو تێکستانەی لە قاڵبی قەسیدەو غەزەل دان لەسەر بنەمای یەکێتی سەروا دامەزراون، بەگوێرەی دەنگی کۆتایی دێر تەنها یەك پارچەی لەسەر هەر یەکێك لە دەنگەکانی (ر، ز، ش، و،

(44)دربارە ادبیات ونقد ادبی: ٣٩١.
(45) زیباشناسی سخن پارسی: ٤٤

ق، د، ێ)دا هۆنیوەتەوە، بۆ دەنگەکانی (م، ت، ی) دوو پارچەو بۆ (ێ) سێ پارچەو لەسەر دەنگی (ە ـ ھ) چوار پارچەی هەیە. دەستپێکی دیوانی شاعیر قەسیدەیەکی ٣٩ بەیتییە لە ستایشی خواو پێغەمبەردا، لەسەر دەنگە سەروای درێژی (ێ) دامەزراوە، ئەم دەنگە هەر خۆی لە خۆیدا، ئاهەنگێکی کشاوی لە دوعاو نزاو پارانەوە، بە دێڕەکان بەخشیوە:

بۆ تۆیە، هەر بۆ تۆیە، دەتوانم بکەم سەنا
رۆژو شەوێ تۆ دێنیو دەبەی مەغریبو عیشا
گەورەو گرانو بێ کەسو بێ جێو بێ مەکان
بۆ بێ کەسان کەسی، بۆ بێ جێیەکان پەنا
تەنهاو بەر قەراری، هەر بویو هەر دەبی
بێ ئارەزوو نیازی بێ باو بێ برا

شاعیر پارچەیەکی دیکەی هەیە کە (٩) دێڕەو پەنای وەبەر هونەری (تەصریع) بردووە، کە تیادا هەموو نیوە دێڕە هاوتاکان لە (صەدرو عەجز)ی غەزەلەکەدا لەسەریەك سەروا هۆنراونەتەوە:(46)

هەتا عەیشو تەرەب بێ رۆژی نەورۆز
هەتا گوڵ بن لە باغدا مەجلیس ئەفرۆز
هەتاکو زوڵفی مەحبووبان بێ ئاڵۆز
هەتا مۆژگانی چاو جوانان بێ دڵ دۆز
هەتاکو خاڵی سەر کوڵمی جگەر سۆز
هەتا نەو رەستەگان بن عیشوە ئامۆز

لەسەروا بەندییەکی لەم شێوەی سەرەوە، بنیاتی ئاوازی سەروا لەسەر هەردوو ئاستی ئاسۆیی و ستوونی یەکانگیر دەبێو دەفرێکیش بۆ یەکێتی بابەت پێك دەهێنێ کە لەگەڵ ئاهەنگی تێکستەکەدا تێکەڵاو دەبن.

لە دێری یەکەمی تێکستی (شەتی ئەشکم)دا هاتووە:

دەبا / ساتێکی / ساکیت / بێ / لەنالین/ قەڵبی/ خوێن/ بارم
دەبا / تاوێکی/ فاریغ / بێ / لە گریان/ چاوی/ خەم/ بارم

---

(46) بنية الايقاع في الخطاب الشعري: ١١٨

بــه روونــی مەســەلەی هاوتــەریبی (تــوازی) لــه وشــەو رســتەکانی ئــەم دێــڕەدا بەدیاردەکەوێت، بەو مەعنایەی هەر یەکێك لە وشەکانی نیوە دێڕی دووەم، لە رووی جۆرو رەگەزەوە لە بەرامبەرەکەیان دەچن لەنیوە دێری یەکەمدا، لە پێشدا ئەمەمان ناونا (تەناسوبی دەستووری) :

دەبا	ساتێکی	ساکیت بێ	لە	نالێن	قەڵبی	خوێن بارم
دەبا	تاوێکی	فـاریغ بێ	لە	گریان	چاوی	خەم بـارم
ئامرازی خۆزی	ئاوەڵکار	کاری لێکدراو	ئامراز	چاوگ	ناو	ئاوەڵناوی لێکدراو

لە قەسیدەیەکدا کە بۆ ناودارێکی موکریانی نووسیوە شاعیر دەڵێ:

کەسێك بەختی سـەعیدی بێ دەبێ حـازر لـە دیوانت

مەلازو مەنزلی تۆیە نەسیبی وی لەسەر خوانت

کە قووتی رووحە میهری تۆ لەسەر سەفحەی مەحەببەتدا

هەمیشە حازری وەختە حەسەن بێو بێتە میوانت

میسالی چینی زولــفی دڵبەرە تــا چین پــلاوی تــۆ

لەدوی هەر دانەیێکی دڵ، هەزاران دێتە پێشخانت

شاعیر لـەم تێکستەدا کە (٢٠) دێـرە، سـەرواکەی لەسـەر دەنگی (ت) جێنـاوی کەسـی دووەمی تاك دامەزراندوە، ئەم دەنگە بەشێکی ئەسڵیی نییە لە وشەکانی کە سـەروای هۆنراوەکە پێك دەهێنن[47] لەبەرئەوە وەکو پاش سەروا حسابی بۆ دەکرێت.

شـاعیر لـە هـەردوو تێکستی (نامەیـەك لـە یـاری خۆشەویـستەوە)و (شـەوی یەڵـدا) پەیڕەوی لە هونەری پاش سەروا کردووەو ئاوازی دێرەکانی پێ رازاندۆتەوە:

(١) قاســید کــە لــە دەرهــاتو بــە تــەبلیغی وەفــا کــرد

حــوجرەی منــی حەســرەت دێهــی ســەت چــینو خــەتاکرد

پــێم گــوت لــە خوتــەن دێیــەوە یــا خوتتــەیی تاتــار

یــا ئــەهلی بەهەشــتی کــە دڵــت پــڕ لــە ســەفاکرد

(47) فنون الشعر الفارسي: ٣٤٢.

(٢) له عالەم فاش‌و مەشهووره کە من مەستی مەیی عیشقم
بە حوققەی دەم بە جامی دیدە مەمکی تونگی مینا بێ

لە حوجرەی عیشقدا ئەمشەو موتالآم حاشیەی زولفە
بەلالەی شەمعی گولگوونی بەدوو شەمعی هەلایسابێ

کاتێك شاعیر پەنا دەباتە بەر پاش سەروا، وشەی سەروا لە سیاقی دێردا دەبێت بە دووان، (خەتاکرد ـ سەفا کرد)، (مینا بێ ـ هەلایسابێ)، بۆیە بەهاو زەمەنی مۆسیقای دێرە شیعرەکەش دەبێتە دوو چەندان. جۆری دووەمی سیستمی سەروا لە بەرهەمی سەیف لەو تێکست‌و قەسیدانە بەدی دەکرێت کە بە گوێرەی رێوشوێنی سیستمی کێشی برگەیی هۆنراونەتەوە، ئەم تێکستانە ژمارەیان (٦) دانەیە، لە دوانیاندا لەگەل ئەوەشدا کە لەسەر سیستمی کێشی برگەیی دامەزراون، کەچی لەولاوە شاعیر پەیڕەوی لە یەکێتی قافیە کردووە، دیارە وشە سەرواکانیش لەهەمان زمانی شیعریی پەتی‌و سادەی ئەو تێکستانە هەلبژێردراون، کە وشەی ئاوەزەدارو چێژ بەخشن:

یار کە دێتە سەر گول‌و ئەستێرە
سەیری ئەو دەکەن مانگ‌و ئەستێرە
روونـاکی رووی بوو یان روونی ئاسمان
کەدێ بۆ کێوی دەبا گا گێرە
دەگەڵ یار لە بن سێبەری پالان
چەند خۆشە دۆی سارد دەگەل کولێرە

شاعیر لەم تێکستەدا (٤٧) دانە وشە سەروای هاوئاهەنگی لە کۆتایی (٤٧) دێڕی هۆنراوەکەدا بەدوای یەکتریدا رێزکردوون. چوار تێکستەکەی تر شاعیر لەسەر سیستمی جووت سەروا (مەسنەوی) دایمەزراندوون‌و لە وێنەی نامەی شیعری دان، شاعیر لە سۆزی دیدارو خۆشەویستی دۆستێکی خۆیدا دایناوون:

(١) عەزیز ئارەزووت، زۆری بۆ هێنام
فرمێسکم سوور بوو، زەردی رووی لێ نام
دیسان بە ئاوری دووریت کەوتمە گیر
دنیام لێ سارد بوو، بوو بە زمهەریر

دنیـــا وا پـــڕ بـــوو لـــه بـــەفرو ســـیخوار
فرمێـــسکی ســـوورم، بـــه ســـپی هاتنـــه خـــوار

(٢) راســـتت پـــێ بڵـــێم عـــەزیز براکـــەم
نـــاژیم نـــامێنم بـــێ تـــۆ هەڵناکـــەم
شـــەوانم شـــین و گریـــەو ڕۆڕۆیـــه
ژیربـــوونی رۆژێـــم بـــه بۆنـــەی تۆیـــه
هەناســـەی ســـاردم فرمێـــسکی گـــەرمم
بـــه ســـتوویه لەســـەر رووی زەردی نـــەرمم

(٣) ئەگـــەر دەپرســـی وەزعـــی زەمانـــه
میللـــەت پەرێـــشان ئـــەمان ئەمانـــه
كـــاری كـــوردان هـــەر خۆزگـــه بـــه پـــاره
هـــەر كـــەس بـــه دەردێـــك چـــو گرفتـــاره
جـــەمعێك بـــه بیـــانووی تەجدیـــدی نـــەزەر
ســـەرگەردان كـــران لـــه قـــاپیەو لـــەدەر

سەبارەت به کێشی ئەم تێکستانه که (١٠) بڕگەیین لەهەر نیوە دێڕێکداو، لەم جۆرەدا وەستان له ناوەڕاستی نیوە دێڕەکاندا دەبێت: (٥ ــــــــ ٥) (٥ ــــــــ ٥)، ئەنجا ئەم پێڕەوە دەبێتە مایەی پێکهاتنی دیاردەیەکی ریتمی بۆ هەر یەکێك له دێڕەکانی سەرباری ئاهەنگی سەرواکان، لەمەوە پارچەی نیوە دێڕەکان له ریزبەندییەکی تازەدا رێك دەکەونەوە:

عەزیز ئارەزووت زۆری بۆ هێنام
فرمێسکم سوور بوو زەردی رووی لێ نام

★ ★ ★

دیسان به ئاوری دووریت کەوتمه گیر
دنیام لێ سارد بوو بوو بو زمهەریر

★ ★ ★

دنیا وا پڕ بوو له بەفرو سیخوار
فرمێسکی سوورم به سپی هاتنه خوار

لەمەوە ئاوازێکی سوارو خێرا بۆ هۆنراوەکە دەخولقێ‌و لە ئاهەنگی شیعری میللی‌و گۆرانی فۆلکلۆری نزیك دەکەوێتەوە.

سەروا لە شیعری مستەفا شەوقی:

لێرەدا هەوڵ دەدەین لە چەند روویێکەوە لەسەرواو وشە سەروا لە بەرهەمی شیعری شەوقیدا بکۆڵینەوە:(48)

١. لە رووی دەنگسازی (کێش‌و ئاوازە)وە:

ـ ئەو تێکستانەی کە وشەی سەرواکانیان هاوکێش‌و هاو ئاوازن، بریتین لە (١. هاواری دایکێ، ٢. تەحەسووری ٣. جەوانی‌و تەرانەیی وەتەن، ٤. وەرەقێك لە دەفتەری خاتیرات، ٥. مەگەر لێم عاجیزی):

(١) لە تەئسیری فسوونی رۆژی تابان عالەمی شۆری
مەگەر تۆ چاوەکانم مێری کوردان هێشتا مەخمووری
لەناز بالینجی خەو ساتێ هەڵێنە سەر تەماشاکە
لەمێر گوڵان دەخوێنن بولبولی شەیدا بە رەنجووری

باقی وشە سەرواکانی تێکستەکە بەم جۆرەیە (سەمتووری، مەهجووری، بەرمووری، سەربووری، خاپووری، پڕ زووری....تاد).

(٢) بەبێ تۆ عالەمی دڵ غەرقی دەریای یەئس‌و حیرمانە
تەماشاکە شەپۆڵ ئەورۆ چلۆن سەر رێژی چاوانە
عەجەب تۆفان دەرە حیسی شەبابم هەڵدەچێ دایم
لە قەڵبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی روممانە

وشە سەروەکانی تر: ئەفسانە، زستانە، جانانە، سەیرانە....تاد.

(٣) فیدای چاوت عەزیزم، ئەورۆکە حاڵم پەرێشانە
لە دووری تۆ دوو دیدەم غەرقی خوێنە بەحری عوممانە
عەجەب کۆرپەی دڵم ناداهەدا، شەوگاری تەنهایی
نەباتی قەندی لێوی تۆی دەوێ، بێچارە بێ زمانە

---

(48) بڕوانە:

ـ سەروا : ١٤٥.

وشه سەرواکانی تریش لەم شێوەیەن، مەرجانە، میهمانە، بریانە...تاد.

(٤) لە من بۆ چ زیزی عەمرم، چاوەکانم، ماهی تابانم
تەویلت بۆ چی گرژە؟ یا چ قەوماوە، چییە تاوانم
لە پێشا پێشی تابووری موژەت هەر دوو بڕۆت کە چ بوو
دەڵێ بۆ تیپی عاشق زولفە قارەتیغی بووڕانم

وشە سەرواکانی تریش ئەمانەن: دەستانم، وێرانم، جوانم، گریانم، گریبانم. وشەی سەروا لەم تێکستانەدا بریتییە لە (٣) بڕگەی درێژی (فا عیـ لون)، کە هاوکێش و هاو ئاوازن و لە هەموو دێڕەکاندا بەم پێیە دووبارە دەبنەوە. لە تێکستەکانی (حەسبوحال دەگەل وەتەن، جەوانان، فەریاد) دوو بڕگەی کۆتایی وشە سەرواکان لە دێڕەکاندا هاوکێش و هاو ئاوازن کە لە راستیدا هەر ئەوان سەروای پارچەکە پێک دێنن:

(١) خەمڵیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵ و لالە
یا سووریی خوێنە کە بڵێی رەنگەکی ئاڵە
ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بە وەتەندا
پەخشان بکە سەر ئەرزی بۆنی گوڵاڵە

(٢) هەڵستاون جەوانانی وەتەن دیسان بەبێ باکی
لە حەسرەت دەردی کۆنە ملکی بابیان هاتنە چالاکی
دەدڵ عەزم و لەسەر شۆڕی جەوانی هاتوو دەخوازن
کە بڕژێنن لەسەر خاکی وەتەن خوێنیان بەسەر پاکی

(٣) جەبین مینای زیو، گەردن هوما، خاڵ مشکی تا تاری
شەدەشل، چاو بەکل، روو سوورە گوڵ، تەڕ ڕارو عەییاری
بەلەنجەو لارەکەت وا دیارە نەشئەی تۆ لە کوردانە
وەئیلا چۆن دەبێتن پێکەوە زولم و وەفاداری

لەم سێ تێکستەدا دوو بڕگەی درێژی کۆتایی وشە سەرواکان بریتیین لە (عی لون) کە لە رووی کێش و ئاوازەوە وەکو یەکن.

٢. لە رووی وشەسازییەوە: لە تێکستی (لە بۆ کوردان) وشە سەرواکان وشەی لێکدراون‌و بە یارمەتی کاری بێ هێزی هەبوون (بوو) سازکراون، بەمە وشەی سەرواکان لە هەموو دێرەکاندا بووەتە چاوگی لێکدراو:

لە مولکی کوردەکان ئەورۆ تەپو مژ هێندە پەیدابوو
دەڵێی حەشری خەزانە لە رۆژئاوا خۆر ئاوابوو
کەپووری بێکەس‌و خوشکی هەتیوت چاو بە فرمێسکن
کە ماڵی باب‌و باپیرت سەراپا چۆڵ‌و رووخا بوو

پاشماوەی وشە سەرواکانی تریش هەر بەو شێوەیە: سووتا بوو، بەسترابوو، خنکابوو، کوژرابوو،....تاد.

- لە تێکستی (لە بۆ هاوالی ماتەمدار) وشە سەرواکان وشەی لێکدراون‌و بە هۆی پاشگرەی (وە) سازبوون و تافی رابردووی تەواویان وەرگرتووە:

بۆ چ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە
لەشکری زولفت کە خاوو کاڵە بۆ چ رووی گرتووە
ئاهی تۆ وەك بای سموم هات‌و قەڵبی دادڕیم
ئەی فەلەك گرپەت کە ئەو جارە بۆ وات کردووە

وشەکانی تریش بەم شێوەیە پێکهاتوون، شوشتووە، پشکوتووە، دەرکەوتووە...تاد.

٣. لە رووی وشەسازی‌و دەنگسازی پێکەوە: هەر دوو تێکستی (تەحەسوری جەوانی‌و تەرانەی وەتەن)و (مەگەر لێم عاجزی) وشە سەرواکان لە دوولاوە وەکو یەکن، لەباری رۆنانەوە، وشە سەرواکان لەهەردوو تێکستدا بریتین لە وشەی سادەو لە رووی جۆریشەوە یا (ناوی سادە)ن یاخود (ئاوەڵناوی سادە)و لە رووی کێش‌و ئاوازیشەوە هەریەکەیان لە (٣) برگەی درێژی (فا عیـ لون) پێکهاتووە، وەکو لە نموونەکانی پێشەوەدا بەدیار دەکەوێت.

ئاوازی ناوەوە (ریتم):

مەبەست لە ئاوازی ناوەوە دەستنیشانکردنی ئەو دیاردە دەنگییانەیە کە لەسەر ئاستی دەنگسازی‌و وشەسازییدا لە دێری شیعری بەدی دەکرێن‌و لە تەك ئاستی کێش دا یەکانگیردەبن‌و جۆرە ئاهەنگ‌و ئاوازێکی تایبەت‌و دڵگیر بەدێڕەکە دەبەخشن.[49]

---

(49) بڕوانە: ـ کێش‌و ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ٥٨ ـ ادوار شعر فارسی: ٩٦.

بنیاتی ئاوازو مۆسیقای شیعر لەبنەڕەتدا لە دوو چاوگەوە دەخوڵقیّ، کە بریتین لە فرەچەشنیو دووبارەبوونەوە، کە بێت هەر جۆرە رەنگدانەوەیەکی ئەم دوو چەمکە، واتە (تەنوع‌و تیکرار)، لەسەر ئاستی دەنگ بریتی دەبیّ لە (یەکگرتن‌و رێکەوتن‌و دووبارە بوونەوەی پیتە دەنگدارو بێدەنگەکان) لەسەر ئاستی دووبارەبوونەوەی وشەش لە جۆرەکانی رەگەزدۆزی دا ئاشکرا دەبیّ، ئەم هونەرانە زایەڵەی زەنگ‌و ئاوازێکی شاراوە بەرپادەکەن‌و بنیاتێکی ئیستاتیکی شاکار بە دەقی شیعری دەبەخشن کە لە رەخنەی تازەدا بە (ئورکستراسیون)ی شیعر ناودەبرێت.(50)

ریتم‌و ئاوازی ناوەوە پەیوەندی بەزمانەوە هەیەو بەهۆی سیستمی دەنگسازی‌و زمانەوانی ئەو زمانەوە دەردەبڕدریّ، هەروەها رەگەزێکی میکانیکی رووتیش نییە کە بەدوای یەکدا هاتنی جۆرەکانی دەنگ بیسەپێنیّ، بەڵکو جوولەیەکی زیندووە لە تاقی کردنەوەی شیعرییەوە هەڵدەقوڵیّ‌و لە ئاستی جوولەی ناوەوەی تەرکیبی شیعردا گەلاڵە دەبیّ‌و لە ئاستی دەنگی دەرەوەدا رەنگ دەداتەوە.(51)

لە زمانی کوردیدا لەسەر ئاستی دەنگسازی، فۆنیم‌و نافۆنیم، دەنگدارو بێدەنگ، دەنگداری درێژو کورت، بیّ دەنگی نەرم‌و کپ‌و گڕمان هەیە، چۆنیەتی تەبابوون‌و یەکگرتن‌و دووبارەبوونەوەی ئەمانە لە ناوخۆیانداو لە چوارچێوەی وشەدا، وشەی (۱ : ۲ : ۳)برگەیی، وشەی لێکدراو تەناسوق‌و تەرکیباتی رێزمانی جیاجیا...تاد ئەمانە هەموویان لە شیعردا دەبن بە دیاردەو خرۆش‌و ئاوازی ناوەوە سازدەکەن. بۆیە وا پێویست دەکات ئێمە بەدوای ئەم دیاردانە بگەڕێین‌و لە بەرهەمی شیعریی ماوەی باسەکەماندا بەدیاریان بخەین‌و تیشك بخەینە سەر رەنگدانەوەی نرخ‌و بەهای ریتم‌و ئاوازەی ناوەوەی ئەم دیاردانە لە دوو توێی دەق‌و تێکستەکاندا.

ئاوازی ناوەوە لە بەرهەمی مەلا مارفدا:

یەکەم تێکستی دیوانەکەی شاعیر، پارچەیێکە کە ستایش‌و پاڕانەوە لە یەزدانی مەزن، لێرەدا چەند دێرێکی دەخەینە روو:

(۱) گوڵستان‌و گوڵ‌و گوڵزارو گوڵشەن
نەی‌و شمشادو سەروی جوێباری

---

(50) موسیقی شعر: ۳۹۲.

(51) کێشی شیعری کلاسیکی کوردی: ۷۷.

(٢) نــــــەواوو ناڵـــــەوو گریــــــانی قــــــومری
فوغــــــانی بولبـــــولی ســــــەر شـــــاخاری

(٣) زریـــــوەی مـــــەڵ، لەســـــەر پـــــەل، یـــــا لەســــەر گـــوڵ
چـــــریکەی هـــــود هـــــودو ســــــەوتی هــــــوزاری

(٤) ســــــەلاّوو حەقحــــــەقی مورغــــــانی یـــــا حـــــەق
کەدەنگیـــــــان دیٚ لەســـــــەر عــــــودی قومــــــاری

هاتنی ناوەکانی (گوڵستان، گوڵ، گوڵزار، گوڵشەن) بەدوای یەکتریدا کە لەسەر ئاستی بێژەو مەعنا بـریتین لـە کۆمـەڵێك موتەشابیهات دەنگی (گ) کـە پێش قەرەوڵیانـە، نەزم‌و ئاهەنگێکی تایبـەتی بـە نیـوە دێڕەکە بەخشیوە، لـە (نـەواوو ناڵـەوو فوغـانی بولبـولی) چـەند بـار (ن، و، ل) دووبارەبوونەتـەوە، (نـەواو ناڵـە) زۆر رێـك بـەدوای یەکتری دا هاتوون لەنێوان: / نەواوو / ناڵەوو/،/ فوغانی / بولبولی /، هاوتەریبیـەکی گونجاو پێکهاتووە.
لە دێڕی سێیەمدا لەنێوان (مەل، پەل)دا رەگەزدۆزی ناتەواو پێکهاتووە، جگە لـەوەش گواستنەوە لە (مەل‌و پەل) بـۆ (گوڵ) کارێکی گونجاوەو چونکە لـە بێـژەدا لـە یـەك نـزیك‌و لە پێکهاتەدا (یەك برگەیی یا یەك مۆرفیمی)ن. لەنیوە دێڕی دووەمدا دەنگی (هـ) لە (هود هودو هوزار) وشـەکانی بەیەکـەوە گرێـدراوە. لـە دێـڕی دواییـدا (حـەق) سـێبارە بۆتـەوەو درکانـدنی دەنگـە نەرمـەکانی (ی، م، ە، ن) وەکـو ناوبەنـدی نێـوان وشەکان‌و بەیەك گەیشتنەوەیان لە وشەی (قوماری)دا، دێڕەکە رەوتێکی سازگارو بـە ئاهەنگی وەرگرتووە:

ـــــ شــــاعیر وەرە قوربـــــانی قەریحــــەو قەڵــــەمت بم
بینووســــــە لـــــە بـــــۆ ئـــــاکرەو ئامێـــــدو لورســـــــتان

د/ ١٩

هاتنی دەنگی (ق) لەسەرەتای وشەکانی (قوربان، قەریحە، قەڵەم) جۆرێـك تەنـسوب‌و هاوئاهەنگی لـەنێوان هـەر سێ وشـەدا پێکهێنـاوە، هـەروەکو دەنگـی کـشاوی (ئـا) لـە (ئاکرە، ئامێد، ستان) ئاوازێکی هەڵکشاوی خوڵقانـدووە. لـەم قەسـیدەیەدا کـە بەنـاوی (راپــەڕین بــۆ عــیلم‌و ســەنعەت)ە، ئەگــەر بــەوردی ســەرنج بــدەین رێــژەی

دووبارەبوونەوەی هەر دوو دەنگی (س، ش) لە وشەکاندا گەلێ زۆرە، بەڕادەیەك لە کۆی (١٠) دێڕی یەکەمی تێکستەکەدا کە لە نزیکی (١٠٠) وشە پێکهاتووە، ئەم دوو دەنگە لە (٢٥) وشەدا هاتوون، واتە رایژەی چوار یەکی وشەکان پێك دێنن، ئەم دوو دەنگە لە زمانی کوردیدا لە ریزی دەنگە ئاوازودارەکانن‌و باوەڕێکی وا هەیە کە دووبارە بوونەوەی زۆریان رادەی راستگۆیی دەروونی شاعیر نیشان دەدات.[52]

- مەعاریف عیلمی تەییارەو گەرامافۆن‌و بێ سیمە
ئەوەی تۆپێی دەڵێی عیلم‌و مەعاریف چاوەکەم نەنگە

لەم دێڕەدا (عیلم‌و مەعاریف) بە ئاوەژوویی لەنیوە دێڕی دووەمدا دووبارەبۆتەوە، ئەمە لە پێناوی جەخت کردنە لەسەر واتا.

- هەتاکەی کونجی تەنهایی وەرە زاهید تماشاکە
کە خەیمەی شای شەکەر لێوان چ قەسرو بارەگاییکە

ئەگەر سەرنجێ لەباری‌و گونجاوی (شای شەکەر لێوان) بدەین هەست بە ئاوازێکی دەروونی پڕ لە تام‌و چێژدەکەین، لێرەدا رۆڵی کارامەیی شاعیر لە هەڵبژاردنی وەسف‌و وشەی گونجاو بەدیاردەکەوێت.

- کە حوسنی یارو ئەغیارم لە میزانی خەیاڵم دا
بە دڵ دیتم هەموو لاییکە ئەو تەنیا لە لاییکە

لە پێکهاتەی (بە دڵ دیتم) ئاوازێکی مەعنەوی بە جۆش هەیە.[*] لەنێوان هەردوو وشەی (لاییکە)دا رەگەزدۆزی تەواو بەدی دەکرێت.

- بەڵێ ئیسمی عەبابوو، سورەتەن ئەمما لە مەعنادا
وەکو خێری خودا وابوو، عەسایی دەستی موسا بوو

---

(52) تحليل النص الادبي: ٥١

[*] دکتۆر شەفیعی کەدکونی لە گۆشە نیگایەکی فەلسەفە ئامێزەوە پێ لەسەر ئەو جۆرە ئاوازەی شیعر (ئاوازی مەعنەوی) دادەگرێ‌و رای وایە هونەرەکانی واتاناسی لە رەوانبێژیدا دەچنە ژێر باڵی ئەم جۆرە ئاوازەوە. بڕوانە:

- موسيقى شعر: ٣٩٢.

بەدوای یەکداهاتنی (بوو) لە نیوە دێڕەکاندا کە دەنگێکی کشاوی خشۆکەو جۆرێکی لە سەروای ناوەوە بۆ دێرەکە پێکهێناوەو ریتمو ئاهەنگێکی خولقاندووە کە لە کۆتایی دێرەکەدا تەواو هەست بە چێژەکەی دەکرێت.

ـ لە هەوری ماتەمی ئەربابی فوقدانی کەرەم دیتم
بە بەفری غەم، هەموو گیانی بە وێنەی یەدی بەیزا بوو
تەماحم بوو بنووسم بۆ جەبون ئاغا، سەقیل باشی
ئەگەر چی قەیسەرو دارا نەبوو، قاروون و دارابوو

دیوان: ٣٠

لە کۆکردنەوەو رێکەوتنی (ماتەم، کەرەم، بە بەفری غەم) ئاوازێکی ئینسیابی هەست پێ دەکرێت، لە دووبارە کردنەوەی (دارا) لەنیوە دێری دووەمدا رەگەزدۆزی تەواو دروست بووە.

ـ لە ترسی مەنزلی قووەی بەرەق و رەعدی ئایەتی (ئ‌تـوا)
مەقام و مەنزلی مەعلوومی عیلمی حەق تەعالا بوو

لە خۆفی لەشکری سوڵتانی مەنسووری (فلا تنهر)
گەهێ تەحتە سەرا بوو مەسکەنی، جارێ سورەییا بوو
بنووسە بۆ جەنابی موهتەدی (یا ایها الهادی)
عروسی فیکری بیکرم سەردەمێکی شۆخ و رەعنا بوو

دیوان: ٣١

لە کۆکردنەوەی (قووەی بەرق و رەعد)، هێزی بروسکەمان لە لا بەرجەستە دەبێت، لە ریزبوونی دەنگەکانی (م، ن، ل، ع، ی، ا) ئاوازێکی ئیستیمراری هەیە. لە کۆکردنەوەی (سەرابوو، سورەییا بوو) (موهتەدی، هادی) جۆرێك لە جیناس و هەروا (ئیمالە – لارکردنەوە)ش هەیە، لەنێوان (فیکرو بیکر) جیناسی ناتەواو هەیە.

ـ یەك سەعات و یەك دەقیقە دەس لە من هەڵناگرێ
روو لە هەر لایێ دەکەم هەر قاوم لێ دەکا
گەرچی دنیا بۆ مەلا عەینەن بووەتە بەیتول خەلا
زاڵمە داوای گوڵ و عەترو گوڵاو وم لێ دەکا
هەرچی فیکری لێ دەکەم رێگەی خەلاسیم بۆ نییە
بەم چلەی زستانە داوای تاوو ساوم لێ دەکا

روو لـــه بـــازاڕیش دەکـــەم، ئـــەمجارە ئـــەربابی تەلـــەب
هـــەر کەســـێ تووشـــم دەبـــێ داوای دراوم لـــێ دەکـــا

دیوان: ٣٤.

لە (یەك سەعاتو یەك دەقیقە) (قاوەقاو) دووبارە کردنـەوە هەیە، لـە کۆکردنـەوەی (دنیا، مەلا، خەلا) دەنگی هەڵکشاوی (ێ)ی کۆتایی وشـەکان هاوسـەرواییەکی پـەنهانی خولقانـدووە، لـەنێوان (گـوڵو گـوڵاو)دا پەیوەنـدی ئیشتیقاق هەیـە، لـەنێوان (تـاو، ساو)دا جیناسی ناتەواو هەیە، لە دوو کەرتی یەکەمی هەردوو نیوە دێردا ئاوازێکی هاوتەریبی هەیە، جۆرێك لە هاوسەنگی لە نێوانیاندا بەدی دەکرێت:

/ روو / لە / بازاڕیش / دەکەم/

/ هەر/ کەسێ / تووشم / دەبێ/

لە قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی) ئەم دیاردانە بەدی دەکرێت:

بەهـــەر کوچـــەو محەللێکـــدا دەڕۆم هـــەر شـــینو گریانـــە
کـە گـوێ دەگـرم هـەموو هـەر شـێوەنو هـەیهاوو هـەی دادە
موغـازەو قەیـسەریو دوکـانو حـوجرەی وا موجەلـەل بـوو
وەکـــو قەســـرێ کـــە بـــۆ قەیـــسەر کرابـــێ ســـازو ئامـــادە
فتـــوورەی پـــڕ فتـــووری رووسو ژاپـــۆنو بـــەریتانی
مـــەتاعی هینـــدیو مـــاڵی فـــەرەنگو چـــینو کانـــادا
لـــە هـــەوری قـــودرەتی بـــاری قـــەریبی نیـــو ســـەعات بـــاری
چ بارانێـــك نـــەبارانێ کـــە مـــەعهودو موعتـــادە
خوداوەنـــدا چـــە تۆفانێکـــە وا بـــێ عاتیفـــەو روحمـــە
خـــوداوەنـــدا چ ســـێلاوێکە ئـــەم ســـێڵاوە بـــێ دادە

لـە هێنانـەوەی ئـەم هـەموو دەنگـەی (ه) لـە (هـەموو، هـەر شـیوەنو، هـەیهاوو، هـەی دادە)دا ریتمێکـی بـە تـەرتیب پێکهـاتووە. لـە کۆکردنـەوەی (قەیـسەری، قەسـرێ، قەیسەر) گونجانو هاو نـەژادی دەنگـی هەیـە. لـەنێوان (فتـوورە، فتـوور) رەگـەزدۆزی ناتـەواوو لـە نێـوان (بـاری، بـاری)دا رەگـەزدۆزی تـەواو هەیـە، لـە تیکـرارو پرسـیارو وەڵامـی (چ بارانێك نەبارانێ) پەیژەیەکی ئاوازی لە بڵندەوە بۆ نـەوی دروست بووە.

ـ عـێلات کـه رووی رەشـە، لـە شـەرەف پـاکی بـێ بەشـە
ئـــەمما بڵـــێن بـــە خـــانو خـــەوانینو مـــیرو قـــۆڵ

تاکـــەی وەتـــاغی بـــەرزو ژنـــی تـــەرزو تـــەرکی فـــەرز
لێتـــان حـــەرام بـــێ ســـوحبەتی خـــاتوونی نـــەرمو نـــۆڵ

مەیرێـــــسە بەســـــیە شـــــاعیری چـــــەپرەك بڵـــێ بڵـــێ
رەبیـــی ولاتـــی کـــوردی ببیـــنین بـــــە چـــۆڵو هـــۆڵ

دیوان: ٢٧، ٢٨

لەنیوە دێڕی یەکەمدا سەروای ناوەوەی نێوان دوو کەرتەکە، جۆرێك لـە هاوسـەنگیو هاوئاهـەنگی پێکهێنـاوە، لـەنێوان (خـانو خـەوانین)دا پەیوەنـدی ئـشتیقاق هەیـە، لـە کۆکردنەوەی (بەرز، تەرز، فەرز) رەگەزدۆزی ناتەواو پێکهاتووە. لە دووبارەکردنەوەی (بڵـێ بڵـێ) تەئکیـد هەیـە، پەیوەنـدی (چـۆڵ، هـۆڵ) جیناسـی ناتـەواوە. شـاعیر لـە (گریانی هەوری تەبعو پێکەنینی گوڵ)دا دەڵێ:

بـــاز ئـــەوا شـــابازی فیکـــرم مـــەیلی پـــەروازی هەیـــە
بـــۆ شـــکاری لـــوتفی تـــۆ زۆری نیـــە، نـــازی هەیـــە

مودەتێکـــــە عەنـــــدەلیبی بـــــاغی شـــــێعرم ســـــاکیتە
لـــەم گـــوڵو گـــوڵزارە یـــەك دنیـــا گلـــەو ڕازی هەیـــە

یـادی لـوتفی تـۆ سـەبەب بـوو کەوتـە سـەر نەشـئەو دەمـاغ
قـــەهقەهەی کەپـــکی بەهـــاری چەهـــچەهەی بـــازی هەیـــە

لـە دێـڕی یەکەمـدا پەیوەنـدی لـەنێوان (بـاز، بـاز)دا جیناسـی تـەواوە لەگـەڵ (نـاز)دا جیناسی ناتەواون، هاتنی (پەرواز) لەگەڵ ئەمانەدا هاوئاهەنگیەکی گونجاوی دروسـت کـردووە. پەیوەنـدی (گـوڵ، گـوڵزار) هاونـەژادیو پەیوەنـدی نێـوان (بـەشو گـشت)ە. بـەراوردی نێـوان (گـوڵ زار)و (گلـەوراز) هەڵگەڕانـەوەی لـەفزی، یـا رەگەزدۆزییـەکی هەڵگـەڕاوە نیـشان دەدات. لـەنێوان (قەهقەهـە)و (چەهـچەهە)دا یـەکێتی سروشـتی پێکهاتن هەیەو هەردوو لاشیان لە دەنگە سروشتییەکانی باڵندەوە سازکراون.

شاعیر لەم تێکستەدا لەگەڵ دەنگی (ز)دا حەشرێکی خوڵقاندووە. جگە لەوەی وشە سەرواکان (ز)دارن، لەهەر نیوە دێڕو دێڕێکدا لانی کەم یەك یا دوو وشەی تری خاوەنی ئەم دەنگەی هێناوەتەوە، بەمە زنجیرەیەکی لە وشەو بێژەی (ز)دار هۆنیوەتەوە هەر لەسەرەتاوە تا بە کۆتایی هەڵبەستەکە رادەگات بەردەوام دەبێت.

— ئەی حەسەن ئەی ساحەبی وەجهی حەسەن
مەزهەری فەرمایشی جەدول حەسەن

سەیری سێ پاتەکردنەوەی (حەسەن)و گونجانی لەگەڵ (ساحەبی) چ سۆزو ئاوازێکی داهێناوە.

- لەوێ رۆژێ کە تۆ رۆیی لە شاری و هیجرەتت فەرموو
وشك بوو نەهری شیعرو بەحری فیکرو نیکتەپەردازی

لەنێوان (نەهری شیعرو — بەحری فیکر)دا تەناسوبێکی رێك هەیە.

کە تێفکریم سەنەی تەئریخی عومری
موعاسیر بوو لەگەل تالوت و جالوت

لەنێوان (تالوت و جالوت)دا جیناسی ناتەواو هەیە.

- گەرچی دەوڵەمەندو ساحێب پووڵ و پارەو سەروەتی
مالیکی گامێش و مێش و گوێ درێژو گوێ لەقی

شاعیر لە کۆکردنەوەی (گامێش و مێش) هەروەها (گامێش و گوێ درێژو گوێ لەق) ئاوازێکی لەباری داهێناوە.

- دەماغ و مەغزو تەبعم مەست و مەخموورو موعەتتەر بوو
وەکو بولبول بە گوڵ، حافز بە مەحبووبانی شیرازی

لەهەموو وشەکانی نیوە دێڕی یەکەمدا (م)ێك بەشداری دەکات لە بنیاتی وشەکەدا کە سیانی یەکەمیان ناون و بەدوای یەکتریدا ریزکراون، ئەو سێیەکەی دواتریش ئاوەڵناون.

— عەینەکی عەینم عەزیزم من بە تۆ تەقدیم دەکەم
مەخزەن و میفتاحی قەڵبی خۆم بە تۆ تەسلیم دەکەم

هاتنی سێ (ع) له سێ وشەی دوای یەکی نیوه دێڕی یەکەمدا رسته ئاوازێکی دروست کردووه، له کەرتی دووەمی هەردوو نیوه دێڕدا، هاوتەریبیو هاوتەرکیبی رێزمانی هەیە:

/ من / به تۆ / تەقدیم / دەکەم/

/ خۆم به تۆ/ تەسلیم / دەکەم /

ئەم لایەنانەی له بەرهەمی شاعیردا خرانه روو مشتێکه له نموونەی خەروارێك، بێ گومان پشکنینو سەرنجدانی ووردو بەحەوسەلە زۆر دیاردەی تری دەنگیو وشەییمان لەو بەرهەمانەی بۆ روون دەکاتەوە، به تایبەت له مەیدانی دووباره بوونەوەی پیته دەنگدارو بێ دەنگەکانو رۆلگێڕانیان لەبەرپاکردنی ئاوازەی وشەکان.

بۆ مەسەلەی وشەی ئاوێتەو تەرکیباتی تازەو زاراوەسازی تازەو داهێنراو که رۆلێکی گرنگ له خولقاندنی بنیاتی ئاوازی ناوەوه دەگێڕن، ئێمه لەکاتی توێژینەوەمان له مەسەلەی زمانو شێواز له سەرەتای باسەکەماندا، به ئەندازەی پێویست روونمان کردۆتەوەو تیشکمان خستۆته سەر ئەولایەنه له بەرهەمی هەر یەکێك له شاعیرانمان، بۆیه دووبارەکردنەوەی لێرەدا به شتێکی پێویست نەزاندرا.

ئاوازی ناوەوه له بەرهەمی سەیفی قازیدا :

دووبارەبوونەوه یاخود (تیکرار) بەتایبەت له شیعرو هۆنراوەدا یەکێکه لەو بنچینانەی که بنیاتی مۆسیقای ناوەوه پێك دەهێنێ، تیکرار خۆی دوو شێوەی هەیە: یەکەمیان تیکراری مەعنەوییە، که دەبێته مایەی رۆشنیو جەختکردنی ئاخاوتن، ئەمەیان دەچێته خانەی واتاناسییەوه، دووەمیان تیکراری لەفزی (بێژەیی)یه، که هەم جەختکردن دەنوێنێو هەم خرۆشو ئاهەنگێك پێك دێنێ که دەبێته هەوێنی رازانەوەو جوانکاری شیعر.[53] ئەمەشیان بریتییە له دووبارەبوونەوەی دەنگ یا دووبارەبوونەوەی وشه، بەلام هەموو دووباره بوونەوەیەکیش نا، بەلکو له هەندێ حالەتدا دەبێته مایەی لەکەدارکردنی شیعرو ئاخاوتن. لەمەوه چاوێك به بەرهەمی شیعری سەیفدا دەگێڕینو پەرده لەسەر رووی چەند لایەنێکی ئەم هونەره لادەبەین.

له دیوانی شیعری کلاسیکی کوردی دا بۆته داب که به شیعرێکی ئاینی دەست پێ بکات، بەو شێوەیه دیوانی سەیفی قازی به قەسیدەیەك له (ستایشی خواو پێغەمبەر) دەست پێدەکات. شاعیر روودەکاته قاپی خوداو دەپاڕێتەوه، لەم پاڕانەوەیدا ئەوەی

---

(53) درباره ادبیات ونقد ادبی: ٥٦٥.

سەرنج رادەکێشێ زۆری دووپاتکردنەوەی (تۆ، ئەتۆ، بە تۆیە...)ی جێناوی سەربەخۆی کەسی دووەمی (موخاتەب)ە، بە هاوڕێتی جێناوی لکاوی (ی) کە وەکو زەرووڕەتو دەنگدانەوەیەکە بۆ هی یەکەم:

بۆ تۆیە، هەر بۆ تۆیە، دەتوانم بکەم سەنا
ڕۆژو شەوێ تۆ دێنیو دەبەی مەغریبو عیشا
هەر چاویان لە تۆیە، هەر ئومێدیان بە تۆیە
هەرچی غەنی فەقیرە لەهەر لا گەداو شا
ماسی لە شەوقی تۆیە لەبەحران دەکەن شەنا
تەیران لە عیشقی تۆ لە سەمادا دەکەن سەما

دووبارەکردنەوەی ئەم جێناوە کەسییانە جۆرە جیناسو هاوئاهەنگییەکی گونجاوی لەگەڵ چەمکی (تۆی باڵاو تاکو تەنیای پەروەردگار)دا پێکهیناوە. شاعیر لە سیاقی (٣٩) دێڕدا هەر لە وەسفو ستایشی ئەو (تۆ)یەیە، ئەنجا لەگەڵ وشەی دیکەدا ئاوێتە دەبێ ئاوازەی ناوەوەی ڕستەو گوزارەکان قووڵتر دەکات.

گەورەو گرانو بێ کەسو بێ جێ بێ مەکان
بۆ بێ کەسان کەسی بۆ بێ جێیەکان پەنا

چەند بارەبوونەوەی (بێ) لە پێش وشەکاندا، هەروەها پاتەبوونەوەی (کەسی، کەسان، کەس) جیناسو گەردانکردنی تیایە.

تەنهاو بەرقەراری هەر بوویو هەر دەبی
بێ ئارەزوو نیازی، بێ بابو بێ برا

لە باری دەنگەوە (ب)ەکان ئاوازێکی سازکردووە، وەکو چۆن، هەر + کاری هەبوون، بێ + باب، بێ + برا، بێ بەش نین لە بنیاتێکی مۆسیقایی کە لە سیاقی ڕستەکاندا بەرپابوون.

هەرچی پەڕی گوڵانە، لە بۆ زیکری تۆ زمان
هەرچی گەڵای بەدارەوە دەستن لە بۆ دوعا

بێجگە لە جوانی بایسو وێنە هونەرییەکەی لەم دێڕەدایە، لەنێوان (گوڵو گەڵا)دا تەناسوبێکی جوان هەیە.

/ موحتاجی / روحمی/ تـۆیه/، نـهبی بێ، ئهگهر وهلی
حهیرانی / وهسـفی/ تـۆیه /، ئهگهر شێخ ئهگهر ت مهلا
/ ماسی / لهشهقی / تۆ یه /، له بهحران دهکهن شهنا
/ تهیران/ لـه عیشقی/ تۆ /، لهسـهمادا دهکهن سـهما

لهکهرتی یهکهمی هـهردوو نیـوه دێڕی هـهر یـهکێك لـه دێڕهکان، هاوتـهریبی ههیـه، ههروهکو لهباری پێکهاتهی ڕێزمانیشدا یهکن.

تـــۆ زیـــاتری لهههرچـــی خـــهیاڵاتی لـــێ دهکـــهی
نـــهوهك کهســـی، نهکـــهس وهك تۆیـــه، نـــه کـــهس وههـــا

له (وهك)، (کهس) دا دووباره بوونهوه (تیکرار) ههیه.

بهخسوس شهفیعی ئێمهیه، ئهو خۆشهویستهکهت
شابازی دهشتی مهروه، شـههی شارهکهی سهفا

هـــاتنی دوو دهنگـــی خـــشۆکی (ش)و (س) لـــه وشـــهکانی دوو نیـــوه دێڕهکـــهدا هاوئاههنگییهکی ناوهتهوه.

هـــــاتو چـــــوو، بیـــــستی، زوو گهڕایـــــهوه
ئـــالقهی دهرهـــهر دهلـــهرزی چـــرای ماڵـــێ هـــهرگرا

لهم دێڕهدا ئاههنگساز سیستمی پاتهبوونهوهی وشهکانه لهسهر ئاستی بڕگهو مۆرفیم له نیوه دێڕی یهکهمدا:

هاتو چوو ، بیستی، کوتی، زوو، گهڕایهوه
٣ + ١ + ٢ + ٢ + ١ + ٢

یانی نهملكو ماڵه له بۆ مه، نه حاڵو باڵ
بێ جـاهو بێ جهلالو بێ حاڵو بێ سهلا

لهکۆکردنهوهی (مال، حاڵ، باڵ) ڕهگهزدۆزی ناتهواو ههیه، (بێ جاهو بێ جهلالو بێ حال)، تهرکیباتی هاوئاهەنگن.

نه مهدرهسه، نهعیلم، نه دهرسو ، نه سهنعهتێك
زوله لهگهڵ مه، هـهر که بهچاوێك نهکهن نیـگا

پاتهکردنـهوهی ئـامرازی نـهرێی (نـه) لـه بـهرایی وشـهکان ریتمێکـی سهنجراکێـشی پێداون، له گرێی (زوڵمه لهگهڵ مه) ئاههنگێك سازبووه.

دامەزراندنی هەموو سەرواکان لەم قەسیدەیەدا لەسەر دەنگی کشاوی (ێ)دا، تەرجیعێکی بۆ دێڕەکان سازکردووە، کە لەگەڵ ئاوازی پاڕانەوەو (دوعا)و (نزا)دا ڕێك دێتەوە.

★ ★ ★ ★ ★ ★

ـ پێم کوت، لە خوتەن دێیەوە یا خوتتەیی تاتار
یا ئەهلی بەهەشتی کە دڵت پڕ لە سەفا کرد

ئاهەنگی (ت) باڵی بەسەر نیوە دێڕی یەکەمدا کێشاوە بە هاتنەوەی لە چەند وشەیەکدا بەخەستی.

/ ئەستاری/ وەکو/ زولفی/ عەروسانە/ موسەلسەل/

/ ئەلفازی/ هەموو/ گەوهەرە/ چەن جوانی/ ئەداکرد/

هاتنی چەند جارەی (س) لەنیوەی یەکەمداو هاوتەریبی نیوە دێڕەکان، ریتمو ئاهەنگێکی هاوسەنگی داهێناوە.

ئەم دەستە گوڵە بەستەیی ئەم دەستو بەنانەن
بۆیە وەکو بولبول حەسەنی نەغمە سەراکرد

لەنێوان (دەستە)و (بەستە)دا جیناسی ناتەواوو لەنێوان (دەستەو دەست)دا جیناسی مەزید هەیە.

- دەرژێنیێ بە یەك غەمزە نیگات خوێنی سپایەك
دەشکێنی بە رووی تۆ بەشکەن، تاقی خەوەرنەق

لەنێوان (دەشکێنیێ)و (شکەن)دا پەیوەندی گەردانەییو لە هاتنی (ق) لە دوو وشەی دواییدا زەق بوونەوەی ئاواز هەیە.

ـ ڕێی وانە کەهکەشانو ڕێی ئێمە بەردەڵان
جێی وانە تەختو بەختو جێی ئێمە بەردو چێو

لەهێنانەوەی دووبارەی (ڕێی) لەنیوە دێڕی یەکەمو دووجار (جێی) لە نیوەی دووەم هاوسەنگی هەیە، کەهکەشانو بەردەڵان هاوکێشو هاوسەرواو هاوئاوازن. لە (تەختو بەخت) ڕەگەزدۆزی هەیە.

لا هەڵداڕاوو، جەرگ بڕاوو، فڕێ دراو
بێ شوێنو بێ نیشانو پەرێشانینو پەشێو

(ڕ) بنیاتی ئاهەنگێکی دەروونی لە پێکهاتەی هەر سێ کەرتی نیوە دێڕەکانی یەکەم خولْقاندووە، سەرباری بەدوای یەکدا هاتنی (و)ی سەرواکان. لەنیوەی دووەمدا (ش) ئەرکی سازدانی ئاهەنگێکی نەرمو خشۆکی گرتۆتە ئەستۆ، لەگەڵ هاتنی دوو (بێ) لەسەرەتای دوو وشەی یەکەمو دوو (پ) لەسەرەتای دوو ووشەی دوایی.

ــ فکـــرێ لـــە حـــالی خۆکـــەنو بگـــرین بـــە حـــالّی خـــۆ
هـــەر بـــێ ســـەرىو عـــەداوەتی خۆتـــان دێتـــە رێ
لـــە دووبارەبوونـــەوەی، حـــالی خـــۆ، تەئکیـــد هەیـــە.
ــ سەرچـــوونی تـــەختی رۆینـــی ســـەرداری پـــێ دەوێ
خۆشـــیم لـــەو شـــەهادەتی شـــخانە، نێـــو بـــەنێو

دووبارەبوونـەوەی (ی) لـە کۆتـایی وشـەکاندا، ئـاواز بەندییـەکی لەنێوانـدا دروسـت کـردوون، لـەنیوەی دووەمـدا بـەدوای یەکـدا هـاتنی (ش) خۆشـییەکە دەکاتـە دوو چەندان.

ـ بۆ وانـە هەرچی جوانـە، لـە جێ، دێ، لـە ژن لـە مـاڵ
هـەر شـاخو داخـە بـۆ مـە، کـوڕی رەش کـچی دزێـو

لە ریزبوونی (وانە، جوانە ــ جێ، دێ)دا جیناسی ناتەواو هەیە، لەنیوەی دووەمدا دوو (خ) دوو (ك)، ئاوازی چۆن یەکیان بە وشە لێك نزیکەکان بەخشیوە.
تێکستی (بوومە چاوەش) سەرەتاکەی بەم شێوەیەیە:

چ خۆشـــە مـــن نـــەخۆشو یـــاری مـــەهوەش
لـــە رێگـــەی لوتفـــەوە بمخاتـــە بـــاوەش
پەرێـــشانم لەبـــەر زولفـــی بـــلاّوت
نـــەخۆشو مەســـتی ئـــەو دوو نێرگـــسی گـــەش
نیـــشانم دە فیـــدات بم جووتـــە خاڵـــت
لـــە ئـــەوەڵ نـــەردەوە چـــەند خۆشـــە دوو شـــەش
بـــە دەردی ئـــاهی مـــن رەشپۆشـــە گـــەردوون
بـــە ڕووی تـــا خـــاڵو پەرچـــەم بـــوون مـــشەوەش

کێشی شیعرەکە رەوتـی ئاهـەنگێکی خێـرای بـە دێڕەکـان بەخـشیوە، تێکئاڵقـانی پێیـەکانی ئـەم ئاهەنگـە خێرایـە لەگـەڵ دیـاردە دەنگییـەکانی نـاو وشـەکان سـۆزو

ریتمێکی رازاوەی داهێناوە، لەهەر دێڕێکدا زایەڵەی (ش)، دەنگەکانی تری خستۆتە ژێر سێبەری خۆی تا لە کۆتایی دێڕەکەدا لەگەڵ (ش)ی سەرواکەدا تێکەڵاو دەبێتەوە، لە (خۆش)و (نەخۆش)دا جیناسو نەفی کردن هەیە.

کزو زیزی لە کەم مەیلی عەزیزم
عەیامێکە عەوامە، تەبعی سەرکەش

(ز) لەنیوەی یەکەمدا جلەوی ئاوازەی گرتۆتە دەستو لە نیوەکەی تردا گۆڕاوە بە (ع). لەنێوان (عەیامێکە)و (عەوامە) لارکردنەوە هەیە کە سۆزێکی ئاوازەیی هەیە.

وەرە جاریٚ بە جاریٚ لامەدە لێم
دەبیٚ وابیٚ وەفای یارانی مەهوەش

★ ★ ★

بەڵیٚ بەو شەرتە خۆشە وەسڵی دولبەر
کە دەمەدەم دەم لەنێو دەم دەس لە باوەش

لە (جاریٚ)دا جیناسی تەواو هەیە، لە (دەبیٚ) (وابیٚ) ئیبدال واتە جێگۆرکێی دەنگی هەیە، لە هێنانەوەی (دەم)ەکانی (دەم دەم، دەم لەنێو دەم)، هەم جیناسو هەم گونجانو هەم هاوئاهەنگی هەیە.

ـــ تا دیدە بە دیداری مونیرت نییە رەوشەن
وەك کانییەکەی قوڵقوڵەیە، قوڵ قوڵو جۆشی

لەنێوان (دیدەو دیدار) پەیوەندی ئیشتیاقو جیناسی موحەرەفە هەیە، لە (قوڵقوڵەو قوڵ قوڵ) دا جیناسی هاو بناغەیی هەیە لە دارشتندا، هەر دووك لە دەنگی سروشتی هەڵقوڵینی ئاوەوە وەرگیران.

ـ دەبا / ساتێکی/ ساکیت/ بیٚ / لە / نالین/ قەڵبی/ خوێن/ بارم
دەبا/ تاوێکی/ فاریغ/ بیٚ / لە/ گریان/ چاوی/ غەم/ بارم

هاوتەریبی لەنێوان پێکهاتەکانی هەردوو نیوە دێڕدا لە هەردوو لایەنی وشەسازیو رستەسازیدا بەدی دەکرێت کە ئاهەنگێکی هاوسەنگی بە هەریەك لە وشەو ئامرازەکانی لە هەردوولادا بەخشیوە. (دەبا)ی ئامرازی خۆزی، لە دەستپێکی نیوە دێڕەکان ئاهەنگی پاڕانەوە دەبەخشی، (سا)ی دەستپێکی (ساتێکی/ ساکیت) پێکەوەی گرێداون، لە لەتی دوهەمیان (تیك – کیت) هەڵگەڕاوەی یەکتر ین.

ـ شەتی ئەشکم هەتاکەی بێ مەگەر سەیحون‌و جەیحونە
بە چاوم کوت دما بەس بێ، کوتی جۆبارو رووبارم

لە (سەیحون‌و جەیحون) و (جۆبارو رووبار) رەگەزدۆزی هەیە، گونجانی دووتایی هەر یەکێکیان لە کێش‌و سەروادا هاوسەنگی ئاوازەیی پێ بەخشیون.

ـ لە تاوی زولفی چین چینت، ئەسیری چین‌و ماچینم
لە سایەی رۆژی رووت گا رۆژ پەرست، گا بەستە زننارم

لە نێوان (چین چین)و (چین‌و ماچین) جیناس‌و زاڵبوونی دووبارەبوونەوەی ئاوازەی (چ) رۆشنە، (رۆژ)و (گا) لە لەتی دووەم پاتەکردنەوەیە.

ـ قەدی یا سەروی جۆباری ئەتۆ ئەی زولفی لاولاوی
سەراپا حەڵقە حەڵقە وا لە باڵای بەرزی هاڵاوی

هاتنی چەند جارەی (لا) لە (لاولاو، باڵا، هاڵاو) ئاوازێکی هەڵکشاو بە وشەکان دەبەخشێ، (حەڵقە حەڵقە)، دووپاتەی یەك مۆرفیمە، وشەیەکی لێکدراوی دوو کەرتی سازکردووە.

ـ لەبی/ وەك/ قەندی/ شیرینە: جەبین/ وەك/ عەقدی/ پەروینە
دوو کوڵمی لالەیی حەمرایە، رووی وەك تیغی خوێناوی

نیوە دێڕی یەکەم بەهۆی کەرتکردنەوە بووە بە دوو بەشی هاوتا کە لە پێکهاتەی رێزمانیدا وەکو یەکن بۆیە ئاوازی هاوتەریبی وەرگرتووە.

ئەو تێکستانەی سەیفی قازی لە وێنەی نامەی شیعریدا نووسیونی، کە بەشێکی شیعرو بەرهەمی شاعیر پێك دەهێنن لەباری کێش‌و ریتمەوە لەگەڵ شیعرە عەرووزییەکانی جیاوازن، لە شوێنی خۆیدا ئەوەی پەیوەندی بە کێش‌و بە ئاوازی دەرەوەی ئەو تێکستانەوە بێت روونکرایەوە، بۆ مەسەلەی ریتم‌و ئاوازی ناوەوەش ئەوا ناشێت بە پێودانگی شیعری عەرووزی مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت، چونکە ئەم جۆرە شیعرە لە ئاهەنگی ناوەوەدا لەگەل شیعری میللی‌و فۆلکلۆری کوردیدا سەبارەت بە کێش‌و پێیە برگەییەکانی تێك دەکاتەوە، وەکو چۆن لێکۆڵینەوە تازەکانیش دەریان خستووە کە (هێزو سترێس) رۆڵی بنەرەتی دەگێرن لە سازکردنی ئاهەنگ‌و ریتمی ئەم جۆرە هۆنراوەیە، کە ئەویش لە (شیعری گۆرانی کوردیا لەسەر بنچینەی دووبارەکردنەوەی ژمارەیەکی دیاریکراوی سترێسی بنەچەیی دادەمەزرێت).[54] بۆیە

---

(54) کێش‌و ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی: ١٥٩.

ئەم مەسەلەیە پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی هەیە، کە لە دەرەوەی سنووری باسەکەی ئێمەدایە.

ئاوازی ناوەوە لە شیعری شەوقیدا:

لە باسی زمانو شێوازو وێنەی هونەریدا ئاماژە بۆ ئەو لایەنە کرا کە شاعیر لەگەڵ ئەوەی لە باری کێشو قافیەوە رەچاوی بنەماکانی شیعری کلاسیکی کردووە، کەچی شیعرەکانی لە رووی ناوەرۆکەوە رێچکەو سروشتێکی رۆمانسییانەیان وەرگرتووە، لە شیعری رۆمانسیدا شاعیر زیاتر لە رێگەی وەسفو وێنەی هونەرییەوە سۆزو خەیاڵەکانی بەرجەستە دەکات لە بری ئەوەی پەنا بۆ وێنەی رەوانبێژیو وشەئارایی وەکو، جیناسو تیباقو تیکرارو جۆرەکانی بەرێت. لێرەدا وەستاییو هونەرکاری لە هەڵبژاردنی وشەی رێكو گونجاوو دلگیر، لە سیاقی رستەو دێرە شیعرەکاندا بۆ پێکانی مەبەستو رازاندنەوەی وێنەکان، شوێنی ئەو هونەرانە دەگرێتەوە. بەو پێیەش ئاوازو ریتمی ناوەوە لە سازانی زمانو شێوازو جۆشو خرۆشی وێنەکانەوە بەرپا دەبێت. بۆیە ئەم لایەنەی وشەئاراییو هونەرە قسەییە ئاشکراکان لە شیعری (شەوقی)دا کزو کەم بایەخەو، لەبەرامبەردا لایەنی زمانو شێوازی شیعریو داهێنانی وێنەی هونەری بەهێزن کە لە شوێنی خۆیدا تیشکمان خستوونەتە سەر، لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ دەدەین چەند لایەنێك لەو هونەرانەی هاوکاری دەکەن لە پێکهاتنی ریتمو ئاوازی ناوەوەی شیعری شەوقی روون بکەینەوە:

لە (هاواری دایکێ)دا هاتووە:

(١) / لە تەئسیری فسوونی رۆژی تابان / عالەمی شۆری /
/ مەگەر تۆ چاوەکانم مێری کوردان / هێشتا مەخمووری /

(٢) سەدای هاتو نەهات دەنگی زەنگۆڵ قۆری کاروانە
کە بارت کۆچی کردو دەستەداوێن هێشتە مەهجووری

(٣) ئەوێستا تا لە بیخەی رۆژهەڵاتی، تاوهەڵات ڕا بە
بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری

(٤) دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە بۆ یارو ئەغیاران
بە دەستڕە بسترە فرمێسکی شەوقیو چاوی بێ نووری

له دابەشبوونی هەردوو نیوە دێڕی (١)دا بۆ سەر دوو کەرتی هاوتەریب، ئاوازێکی کشاوی درێژ سازبووە، لە (٢) دا پەیوەندی (هاتو نەهات) نەفی کردنە، ئاوازی ئەم دوو دەنگی (ە)یە لە نیوە دێڕی یەکەمدا لەگەڵ دوو (ە)ی (هێشتە مەهجووری)دا پێك دەگەنەوە. لە (٣)دا لە (رۆژهەڵات، تاوهەڵات) تیکرار هەیە، تەئکیدی مەعنا دەگەیەنێ، (س) هەر دوو وشەی (دەستو بەستراو)ی بەیەکەوە گرێداوە. لە (٤)دا لەنێوان (یارو ئەغیار) برگەی (یار) کە دەنگی کشاوی (ێ) ناوکەکەیەتی، یەکێتی ئاهەنگی بەهەردوو وشەکە بەخشیوە ئەگەر چی لە رووی واتاوە پێچەوانەن. لە (بەدەسترە بسترە)، برگەی کۆتایی (رە) هەردوو وشەکەی لە رووی ئاوازەوە بەیەکەوە بەستۆتەوە.

لە (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن) شاعیر دەڵێ:

بـا بێــتو بــە تەئــسیری فــسوونی نەفەســی تــۆ
وەك خونــچە بپــشکوێ دەمــی ئــەو کــوردە کــە لاڵــە
بــا بێــتو ســبەینان نەلــەمو دەردی شــەوی هــەجر
بێــژی کــە لــەوەی پــاش خــەوی مــە، مــەحزی وە باڵــە

هاتنــەوەی وشــەی خــۆزی (بابێــت) لــە ســەرەتای هــەردوو دێڕەکــەدا بــە مەبەســتی بەیەکەوە گرێدانەوەیانە. دەنگی (س) لـە ناوەراستی وشـەکانی (تەئـسیری، فسوونی، نەفەسی)دا ئاهەنگێکی رێکی بەردەوامی بە دەستەواژەکە بەخشیووە.

لە تێکستی (هاوڵی ماتەمدار)دا هاتووە:

(١) بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە
لەشکری زولفت، کە خاوو کاڵە، بۆ چ رووی گرتووە

(٢) قەڵبی شەوقی چۆن حەریمی عیشقە جێی دێرینە تە
بۆ چ دەناڵێنی، لەســەر لێوت، لە بـۆ چ بارکەوتووە

(١). هاتنی وشەی پرسیار (بۆچ ، چ، لەبۆچ، بۆچی...) لە دووتوێی دێڕە شیعرەکەداو پاتەکردنــەوەی بــۆ سەرەنجراکێــشانو پــێ داگرتنــە لەســەر مــەعنای پرســیار لــە بارەوەگراوەوە، هەرچەندە هەڵوەستەیەکی ئاهەنگیش دروست دەکات، ئـەم نـەریتی پرسیارکردنە لە شیعری شەوقی دا دیارو ئاشکرایە:

لــه مــن بــۆچ زیــزی عــەمرم؟ چــاوەكانم، مــاهی تابــانم
تــەویڵت بــۆ چــی گــرژە، یــا چ قەومــاوە چــیە تــاوانم

★ ★ ★ ★

ســـەراپا مەوتـــەنی ئەجـــدادی پێـــشووت جـــا تەماشـــاكە
لـە بـۆ چ رووخـاوە؟ بـۆ چ سـووتاوە؟ كاكـت بۆچـی خنكـابوو

★ ★ ★ ★

وەتــەن ئــەی مــوڵكی بــاپیرم، لــە بــۆچ ئەورۆكــە رووخــاوی
لــە بــۆچ جــیّو مەســكەنی وەحــش‌و تیــوورە خاكەكــەی پــاكی

لەلایێكی تـرەوە وەكـو لـە (١)دا هـاتووە دەسـتپێكی ئـەم تێكسـتە نیـوە دێـڕی (بـۆچ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆچ باركەوتووە)یـە، وەكـو لـە (٢)شـدا هـاتووە نیـوە دێـڕی كۆتایی تێكستەكەشە، واتە هـەمان نیـوە دێـڕ بۆتـە (دەسـتپێك‌و كۆتـایی) تێكستەكە، لێرەدا دووبارە بوونەوەی میسراعی یەكەم لە كۆتایی پارچـەكەدا جۆرێـك لـە قـوفڵ‌و كۆتایی هێنان (خیتام) بۆ تێكست پێك دەهێنیّ.[55]

لە تێكستی (فەریاد)دا هاتووە:

(١) جەبین میناى زیو / گەردن هوما / خاڵ مشكی تاتاری/
شەدەشل / چاو بەكل / روو سوورە گوڵ / تەراڕو عەییاری

(٢) كە ئـاوی جۆگەڵەی سابلاغیّ نەشئەی چاوی مەخموورت
لە مێرگۆڵەی سەهەندو كێوی لاجانیّ بەفر بۆ عالەمیّ باری

(٣) وەرە تـا شــەرحی ئەحواڵی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم
وەرە تا من بە فرمێسكم بشۆم بۆت پەردەیی تاری

(٤) علیم الله لە پاش تەشریف‌و چوونی تۆ لە سابلاغیّ
وەتەن وێران‌و ماڵ سوتاوو كیژ بیّ لاوو خوێن باری

(٥) بە زوڵم‌و جەوری دوژمن بوو بەهاریان زەردە پاییزێك

---

(55) قضايا الشعر المعاصر: ٢٨٠.

لە دابەشبوونی هەردوو نیوە دێڕی (١)دا بۆ سەر دوو کەرتی هاوتەریب، ئاوازێکی کشاوی درێژ سازبووە، لە (٢) دا پەیوەندی (هاتو نەهات) نەفی کردنە، ئاوازی ئەم دوو دەنگی (ھ)یە لە نیوە دێڕی یەکەمدا لەگەڵ دوو (ھ)ی (هێشتە مەهجووری)دا پێك دەگەنەوە. لە (٣)دا لە (رۆژهەڵات، تاوهەڵات) تیکرار هەیە، تەئکیدی مەعنا دەگەیەنێ، (س) هەر دوو وشەی (دەستو بەستراو)ی بەیەکەوە گرێداوە. لە (٤)دا لەنێوان (یارو ئەغیار) بڕگەی (یار) کە دەنگی کشاوی (ێ) ناوکەکەیەتی، یەکێتی ئاهەنگی بەهەردوو وشەکە بەخشیوە ئەگەر چی لە رووی واتاوە پێچەوانەن. لە (بەدەستڕە بستڕە)، بڕگەی کۆتایی (ڕە) هەردوو وشەکەی لە رووی ئاوازەوە بەیەکەوە بەستۆتەوە.

لە (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن) شاعیر دەڵێ:

> با بێتو بە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ
> وەك خونچە بپشکوێ دەمی ئەو کوردە کە لاڵە
> با بێتو سبەینان ئەلەمو دەردی شەوی هەجر
> بێژی کە لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وە باڵە

هاتنەوەی وشەی خۆزی (بابێت) لە سەرەتای هەردوو دێڕەکەدا بە مەبەستی بەیەکەوە گرێدانەوەیانە. دەنگی (س) لە ناوەراستی وشەکانی (تەئسیری، فسوونی، نەفەسی)دا ئاهەنگێکی رێکی بەردەوامی بە دەستەواژەکە بەخشیووە.

لە تێکستی (هاوالّی ماتەمدار)دا هاتووە:

(١) بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆ چ بارکەوتووە
لەشکری زولفت، کە خاوو کاڵە، بۆ چ رووی گرتووە

(٢) قەڵبی شەوقی چۆن حەریمی عیشقە جێی دێرینە تە
بۆ چ دەناڵێنی، لەسەر لێوت، لە بۆ چ بارکەوتووە

(١). هاتنی وشەی پرسیار (بۆچ ، چ، لەبۆچ، بۆچی...) لە دووتوێی دێڕە شیعرەکەداو پاتەکردنەوەی بۆ سەرەنجراکێشانو پێ داگرتنە لەسەر مەعنای پرسیار لە بارەوەکراوەوە، هەرچەندە هەڵوەستەیەکی ئاهەنگییش دروست دەکات، ئەم نەریتی پرسیارکردنە لە شیعری شەوقی دا دیارو ئاشکرایە:

لــه مــن بــۆچ زیــزی عــەمرم؟ چــاوەکانم، مــاهی تابــانم
تــەویڵت بــۆ چــی گــرژە، یــا چ قەومــاوە چیە تــاوانم

★ ★ ★ ★

ســەراپا مەوتــەنی ئەجــدادی پێــشووت جــا تەماشــاکە
لە بۆ چ رووخـاوە؟ بـۆ چ سـووتاوە؟ کاکت بۆچـی خنکابوو

★ ★ ★ ★

وەتــەن ئــەی مــوڵکی بــاپیرم، لــە بــۆچ ئەورۆکــە رووخــاوی
لــە بــۆچ جێ‌و مەســکەنی وەحــش‌و تیــوورە خاکەکــەی پــاکی

لەلاییکی ترەوە وەکو لە (١)دا هاتووە دەستپێکی ئەم تێکستە نیوە دێڕی (بۆچ دەناڵێنی لەسەر لێوت لە بۆچ بارکەوتووە)یە، وەکو لە (٢)شدا هاتووە نیوە دێڕی کۆتایی تێکستەکەشە، واتە هەمان نیوە دێڕ بۆتە (دەستپێك‌و کۆتایی) تێکستەکە، لێرەدا دووبارە بوونەوەی میسراعی یەکەم لە کۆتایی پارچەکەدا جۆرێك لە قوفڵ‌و کۆتایی هێنان (خیتام) بۆ تێکست پێك دەهێنێ.[55]

لە تێکستی (فەریاد)دا هاتووە:

(١) جەبین میناى زیو / گەردن هوما / خاڵ مشکی تاتاری/
شەدەشل / چاو بەکل / روو سوورە گوڵ / تەراڕو عەییاری

(٢) کە ئاوی جۆگەڵەی سابلاغێ نەشئەی چاوی مەخموورت
لە مێرگۆڵەی سەهەندو کێوی لاجانێ بەفر بۆ عالەمێ باری

(٣) وەرە تا شەرحی ئەحواڵی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم
وەرە تا من بە فرمێسکم بشۆم بۆت پەردەیی تاری

(٤) علیم الله لە پاش تەشریف‌و چوونی تۆ لە سابلاغێ
وەتەن وێران‌و ماڵ سوتاوو کیژ بێ لاوو خوێن باری

(٥) بە زوڵم‌و جەوری دوژمن بوو بەهاریان زەردە پاییزێك

---

(55) قضايا الشعر المعاصر: ٢٨٠.

له بێ ڕەحمیو دڵ سەختی بەباریان بار له لێو باری

له (١) دا نیوه دێڕەکه بۆته سێ کەرتو سازگارییەکی روون لەنێوان هەر سێ بزوێنی درێژی زمانی کوردی (و، ێ، ی)ی سەرواکانیانەوه هەیه، لەنیوه دێڕی دووەمدا سێ ئاوەڵناوی لێکدراوی هاوسەروا وەکو (شەدەشل، چاو بەکڵ، روو سووره گوڵ) جۆشو ئاوازێکی ناسكو جوانیان ناوەتەوه. له دێڕی (٢)و (٣)دا ئاوازەی دەنگی (ی)و (ێ)کراوه، له ریزبوونو گونجاندنو بەستنەوەی قەتارەی وشەکان (ناوەکان) بەیەکەوه، چ حەشرو سۆزو ئاهەنگێکی خولقاندووه. لەنیوه دێڕی دووەمی (٤)دا (و)ی درێژ ئەو رۆڵەی گێڕاوه. له (٥)دا سەرچۆپی کێشی ئاوازی وشەکان دەنگی کپو نەرمی (ب)و بڕگەی کورتو ناسکی (به)یه، که له کۆتایی دێڕەکەدا باز دەداته ئاستی وشەسازیو، (بار) له (بەباریان بار له لێو باری) سێ پاته دەبێتەوه ئاوازو ئاهەنگی دێڕەکه دەگەیەنێته لوتکەی جۆشو جوانیو لەباری، شیعریەتو ئیستاتیکای دەقەکەشی گەیاندۆته ئاستی داهێنان.

له ئاستی دەنگسازیدا وا دەبێ تیپه (نەبزوێنه – بێ دەنگ)کانیش رۆڵێکی ئاوازەیی گرنگ دەگێڕن، با ئەم دوو دێڕه له (تەحەسوری جەوانی تەرانەیی وەتەن) بەسەر بکەینەوه:

لەوێ تێر ئاو دەبێ خولیای جوانی رووحی غەمگینان
ئوفوولی ئەرغەوانی رۆژی رووی پاش مانگی تابانه
که خاکی پاکی وی لانکه لەبۆ ئیسقانی باپیرمان
لەسەر قەبری جەوانان دیدەی شللێره گریانه

لەدێڕی یەکەمدا دەنگەکانی (ف، غ) لەناوەڕاستو (ر) لەسەرەتادا جۆره ئاهەنگێکی جوانو هەمەچەشنەیان پێکهێناوه، لەدێری دووەمدا سەرەتا (ك)و ئەنجا دەنگی (ل) له (شللێره)دا لەرینەوەیەکی نەرمو ناسکی هەیه.

- لەژێر زنجیری زوڵمو بەندی یەخسیری چ مەحزوونه
تەماشای دایکی مەحبووبت بکه چۆن دەستی بەسترا بوو

دەنگی (ز) له (زنجیرو زوڵمو مەحزوون)دا بۆته زەنگو زایەڵەی ئاهەنگی وشەکان لەنیوه دێڕەکەدا. رۆڵی (س) له شەتەك دانی (دەستی بەستراو) روونو ئاشکرایه، ئەم تەعبیره چەند جار له شیعری شاعیردا دووپاته بۆتەوه. له دوا تێکستی (مەگەر لێم عاجزی) دا هاتووه:

- له پێشا پێشی تابووری موژەت هەردوو برۆت کە چ بوو

دەڵێی بۆ تیپی عاشق زولفەقارە تیغی بوورڕانم

ج

کە مەندی زوڵفی خاوت چونکە بازووبەندی بازوومە

چ حاجەت واعیزی سەر زڵ بە ئەفسون بەستی دەستانم

تەلیسمی گەنجی حوسنی تۆ، موعەممای عالەمی کۆنە

لە حەللی وی بەسەرچوو عومرم‌و هێشتاکە هەر جوانم

کە نەرمین باوەشی تۆ، بێشکەیە بۆ قەڵبی مەجرووحم

بە لەنجە لێی گەڕێ ساتێ هەدادا توفلی گریانم

(پێشاپێش) جووتە وشەیەو لەپاتەبوونەوەی وشەیەکدا دروست بووە، لەنێوان (تیپ)و (تیغ)دا رەگەزدۆزی‌و تەناسوب هەیە، دەنگی (ز) لە (زولف، بازووبەند، بازوو)، هاتۆتەوەو سەدایەکی وەك یەکی پێداون، (بازوو بەند)یش لە وشەی (بازوو + پاشگری - بەند) سازکراوە. لە (موعەممای عالەمی کۆن) هەردوو دەنگی (م)و (ع) رۆڵی سازشی ئاوازەیی نێوان هەر دوو وشەیان بینیوە. لە دێڕی دواییدا ئەوە دەنگی چەڵەنگی (ب)یە کە ئەو تەناسوبە جوان‌و لەبارەی لەنێوان (باوەش‌و بێشکەو قەلب)دا پێکهێناوە.

بەشی پێنجەم

مەبەست و ناوەڕۆك لە بەرهەمی شیعری شاعیرانی ناوچەی موکریاندا

باسی یەکەم

مەبەستی شیعری لە بەرهەمی مەلامارفدا:

١. پاڕانەوە لە یەزدان:

دەستپێکی دیوانی مەلا مارف قەسیدەیەکە لە وەسفو ستایشی پەروەردەگاری مەزندا لەژێر ناوی (سوپاسی یەزدانی مەزن) کە تیایدا دەڵێ:

هەچـــــی زەڕڕاتـــــی عـــــەرزو عاسمانـــــە
کـــــوراتی بـەرهەتـــــاوی لانـــــساری
لـــــەدێری رووپـــــەڕەی دەورو زەمـــــانی
بەهـــــەر نـەخـــــشێ تماشـــــاکەم دیـــــاری
عـــــەزیزی تـــــۆ لـــــە هـــــەر لا خۆشەویـــــشتە
زەلیلـــــی تـــــۆ بەکـــــەس نایـــــەت قوتـــــاری
گوڵـــــستان‌و گـــــوڵ‌و گـــــوڵزارو گوڵـــــشەن
نـــــەی‌و شمـــــشادو ســـــەرووی جوێبـــــاری

ئـەنجا شـاعیر دەسـت بـە دوعـاو پاڕانـەوە دەکـات بـۆ ئـەوەی بکەوێتـە ژێـر لوتـفـو مەرحمەتی کردگار:

بـــــەنازو رزاو ئیعجـــــازی موحەممـــــەد
بـــــە ئەســـــحاب‌و بـــــە ئـــــاڵ‌و چـــــوار یـــــاری
بـــــە هـــــاوارم بگـــــە لانم زەلیلـــــە
بـــــە غەیـــــری تـــــۆم نییـــــە هومێـــــدەواری
ئـــــەمن مەعروفەکـــــەی تـــــۆم‌و پەشـــــێوم
ســـــەری تێکـــــردووم پـــــیری‌و هـــــەژاری

شاعیر لـە قەسیدەی (بـاڵی سـەمەندەرو یارمـەتی دوازدە ئیمام)، دەکەوێتـە وەسـفـو ستایشی ئیمامەکانی ئاینزای شیعەو یەکە بە یەکە ناویان دەبات:

رەسمەن لەسەرم لازمە عەرزێکی بنووسم
بۆ مەحکەمەی سالحەیی حەزرەتی (حەیدەر)
ئەی (بول حەسەنا)، بم بە غولامی حەسەنەینت
خاکی قەدەمی سەییدی (سەججادی) منەوەر
چارۆکەشی خاکی قەدەمی (باقری) تۆیە
کەیخوسرەوو داراو فەرەیدوون و سکەندەر
یەك نوختە لە عیلمی لەدونی (سادیق)ە ئەورۆ
نووسراوە لە ئەوراقی دڵو سینەوو دەفتەر
قوربانی سەراپەردەی (موساو رەزا)تم
بالاترە قوببەی لە سەراپەردەیی ئەخزەر

تا دەڵێ:

ئەی پادشەهی مەسنەدی ئیقلیمی ویلایەت
ئەو رۆژە کە (مەهدی) لە تەرەف حەزرەتی داوەر
خەلعەت دەکرێ ئەفسەرو ئەورەنگی عەدالەت
نامێنێ لەسەر سەتحی زەوی ناوی ستەمگەر
من عاریزم ئەو رۆژە لە ئەو زاتە بزورگە
تەعقیبی دەکەم تا دەگەمە دامەنی مەحشەر

٢. وەسفی سروشت

لە لیریکی (خیوەتی گوڵو تنۆکەی شەونم)دا دوای ئەوەی لۆمەو سەرزەنشتی وشکە سۆفی دەکا لەوەی کە چاوی بە بەهاری رەنگینی وڵات هەڵنایە ئەنجا دەڵێ:

تێفکرە تماشاکە لە کووچەو لە خیابان
سۆزی نەیە نەشئەی مەیە ئاوەزەیی تارە
پۆڵ پۆڵ سەفی مەحبووبە لە گوڵزارو چەمەندا
تۆ دێوی مەگەر مەنزڵی تۆ هەر لە موغارە
رایخستووە فەرپراشی سەبا فەرشی زومەڕڕەد
وەك ئەتلەسی یەك رەنگە بەبێ گەردو غوبارە

شاعیر لە نامەیەکی شیعریدا کە بۆ (ئاغای موهتەدی) نووسیوە لە وەسفی سروشتی جوانی دێیەکەیدا (ئاشی گوڵان) گوتویە:

ئاشـــی گوڵانـــە مـــەنزلی یـــانی لەبـــەر گـــوڵان
قـــوترو موحیـــتو مـــیحوەرو قـــوتبی مـــوعەتتەرە
تـــا چـــاو هەتـــەر دەکـــاتو هـــەتا دڵ دەڵـــێ بەســـە
بـــاغو درەخـــتو عـــەرعـــەڕو ســـەروو ســـنەوبەرە
خـــەملیوە ســـەر زەمینـــی بـــە غونـــچەی گـــوڵ ئاتەشـــی
ئـــاوی لەتیفـــە، ســـافە، هـــەوای عـــەتر پـــەروەرە
فەرشـــی زومـــەڕڕەدی، گـــوڵی زەردو ســـوورو ئـــاڵ
تێکـــەڵ بـــووە دەڵێـــی تەبـــەقی عـــودو مەحجـــەرە

لە وەسفی جوانی یارەکەیدا دەڵێت:

کـــە حوســـنی یـــارو ئـــەغیارم لـــە میزانـــی خـــەیاڵم دا
بـــە دڵ دیـــتم هەمـــوو لاییێکـــە، ئـــەو تـــەنیا لـــە لاییێکـــە
خەزێنـــەی روومـــەتی لـــەعلی، لـــەبو ســـیمی زەنەخـــدانی
گـــوتم بێتـــو خـــودا بیـــدا عەجـــەب گـــەنجو تەلاییێکـــە
ئیـــشارەی کـــرد لامـــی زوڵفـــی ئـــەلفی قامـــەتی یـــەعنی
جـــەوابی قـــەددی داڵـــی تـــۆ فەقـــەت لامەلفـــە لاییـــێکە

لە وەسفی شاری مهاباد دا دەڵێ:

هـــەزار حـــەیفو ئەفـــسووسە بـــۆ ئـــەم شـــارە رەنگینـــە
کـــە قابیـــل بـــوو ببێتـــە مەرکـــەزی هـــەر شـــاوو شـــازادە
عیمـــاراتو قـــســـوورو بـــاغو بـــاغاتو گوڵـــستانی
هـــەزار ســـوێندت دەخـــوارد دەتگـــوت بەحەشـــتی بـــاغی شـــەدادە
موغـــازەو قەیـــسەریو دوکـــانو حـــوجرەی وا موجەلـــەل بـــوو
وەکـــو قەســـرێ کـــە بـــۆت قەیـــسەرت کـــرا بـــێ ســـازو ئامـــادە
لەبـــەر پارچـــەی حـــەریری زەردو ســـوورو ئەتلـــەسو زەڕڕی
لـــە رەنگـــی ســـەوزو ئـــاڵو کەســـكو شـــینو میـــشکیی ســـادە
فتـــوورەی پـــڕ فتـــووری روسو ژاپـــۆنو بـــەریتانی
مـــەتاعی هینـــدیو مـــاڵی فـــەرەنگو چـــینو کانـــادە

بەیــەك ئەنــدازە رەنگــین‌و موزەیــەن بــوو كــە پێــت وا بــوو
نموونــەی ئەســكەلەی بێــرووت‌و شــام‌و شــاری بەغــدادە

دیوان: ٣٨

٣. رووداوی مێژوویی

١. شاعیر قەسیدەیەكی درێژی هۆنیوەتەوە سەبارەت بەو كارەساتی لافاوەی لە ساڵی ١٩٣٦دا بەسەر شاری مهابادا هاتووە، كە دواتر ساڵی رووداوەكە لە مێژووی ناوچەكەدا بە (ساڵی سێڵاوی) تۆماركراوە،[1] شاعیر رووداوو كارەساتەكەی لە قەسیدەیەكی (٤٥) بەیتیدا بەناوی (سێڵاوی بەدبەختی) تۆماركردووە، سەرەتا وەسفی پەرێشانی حاڵی خەڵكە لێقەوماوەكەی شار دەكات‌و ئینجا دێتە سەر رووداوەكە:

لــە تــاریخی هــەزارو ســێ ســەدو ســی‌و پێنــچی شەمــسیدا
بــە رۆژی جومعــە دوازدەی جیمــی ئــەوەل نــۆوی مــوردادا
لەهــەوری قــودرەتی بــاری قــەریبی نیــو ســەعات بــاری
چ بارانێــك نــەبارانێ كــە وا مــەعهودو مــوعتادە
موبــەدەل بــوو بــە چــەندین ســانیە ئــەو ســافی بــارانی
بەیــەك دەریــایی عوممــانی كــە هــیچ تــاریخ نیــشان نــادا
خوداوەنــــدا چ تۆفانێكــــە وابــــێ عاتیفــــەو روحمــــە
خوداوەنــــد چ ســــێلاوێكە ئــــەم ســــێڵاوە بێــــدادە

ئەنجا لە تین‌و تەوژمی لافاوەكە دەدوێ:

ئــەوەی دەیهاتــە پــێش هــەر دەیروفانــدو لای دەداو دەیــبرد
لــە حــەیوان‌و جیمــادات‌و نەبــات‌و ئــادەمی زادە
بەمــەوجی ئــەووەڵی دەیــبردە ئــەوجی رەفعــەت‌و عیــزەت
لــە مــەوجی دووەمیــدا گــوم دەبــوو وەك دوڕ لــە دەریــادا
لــە پــاش تــالانی نێــو شــاری هجــوومی بــردە بــازاڕی
بــە زیــددی شــوغڵی میعمــاری كــە داوێنــی بــەلادادا
مــــوحیتی دایــــرەی دوكــــان‌و بــــازاڕی بــــە ئاســــانی
بــە ســەتح‌و ســەقف‌و ســەربانی خــولی پێــدا قــولی بــادا

---

(1) مهابادو كورتە مێژوویەك: ٧٤.

٢. سالّی ١٩٣١ لەنێوان هێزەکانی سمکۆی شکاك‌و هێزەکانی دەوڵەت شەڕو تێکهەڵچوونێك لە دەوروبەری شاری مهاباد روودەدا، لە ئاکامدا هێزەکانی دەوڵەت تێك دەشکێن، ئەنجا هێزەکەی سمکۆی شکاك کە بەشی زۆری لە عەشایەرو خێڵەکانی ناوچەکە پێکهاتبوو هێرش دەکەنە سەر مهابادو تالآن‌و بڕۆیەکی زۆری تیادا بەرپادەکەن، ئەو رووداوەش بەناوی (سالّی شکاکان) لە مێژووی ناوچەکەدا تۆمار کراوە.(2) کۆکەیی لە قەسیدەیەکی نەفرەت ئامێزدا ئەو مێژووەی بۆ تۆمار کردوین، تیادا هێرش دەکاتە سەر عێل‌و عەشایەری ناوچەکەو سووك‌و چروکیان دەکات:

کوردیش چ کوردە میللەتی خۆ خۆرە پێکەوە
بۆ گیان‌و مالّی یەکتری سمکۆڵ دەکەن لە خۆڵ
دێوو درنج‌و ورچ‌و بەرازو رێوی‌و چەقەڵ
کوێرو کەڕو شەل‌و کەچەڵ‌و گۆج‌و گێڕو گوڵ
یەعنی گەورك‌و مەنگوڕو پیران‌و کالّە موو
زەرزاو شکاك‌و مامەش‌و هەرکی سەگی گەرۆڵ
بۆ مالّی کوردی هاتنە سەماو رەقس‌و پێکەنین
بەربوونە گرمەگرم‌و چەقۆ لوورو گۆڵەگۆڵ
وەك گورگی هارو برسی بلاوبوون لە دەشت‌و دەر
دەخولێنەوە هەموو ئەشکەوت‌و خڕو شیوو دۆڵ

ئەنجا لایەنێکی دیکەی کارەساتەکە روون دەکاتەوە:

ئاوەل کراسی کیژو کچ‌و خانمی وەتەن
دایان ڕنین ئەوان دەسەبابانی قون ترۆڵ
سابلاغی دەستو پێ بە خەنەی قەت هەتاو نەدیو
رەنگین‌و نازەنین‌و سپی‌و سۆڵ‌و نەرم‌و نۆڵ
قازی‌و مەلا تاجیرو ئەسناف‌و ئەهلی شار
گیران بە سوغرە کەوتنە ژێرباری دارو کۆڵ
سەردارو کەیخودایی موکریان خەلآت کران
رانکێکی کون‌و لەتلەت‌و چۆغێکی بێ گڕۆڵ

(2) سەرچاوەی پێشوو: ٧٤.

ئـــەو ڕۆژە غـــیرەتو شـــەرەفو دینـــی خـــۆت فـــرۆت
ئـــەی ئافـــەرین ڕەئیـــیسو ئـــەمیرانی تـــوندو تـــۆڵ

٤. شانازی

کۆکـەیی لـە زۆر شـوێنی دیوانەکەیـدا شـانازی بـە خـۆیو بـە شـاعیریەتو بـەرەوانی تـەبعو سـەلیقەی خـۆی دەکـاتو بەخۆیـدا هـەڵ دەڵێـت، وەکـو لـەم نموونانـەدا ڕوون دەبێتـەوە:

مـــن کـــە مـــەعرووفم لـــە گوڵـــشەندا غـــەزەل خـــوانی ئەکـــەم
جـــارێ تـــەرحی نەقـــشی ئـــەرژەنگو دەمـــێ مـــانی ئـــەکەم
دەفعـــەیێ مـــەیلی تـــەرەب تـــاوێ موســـولمانی ئەکـــەم
گـــا هـــێ پـــەروازی بڵنـــدی ئـــەوجی ڕووحـــانی ئەکـــەم

دیوان: ١٤

چـییە سـا بەسـیە شـاعیر مـەوعیزەو شـیعرو غـەزەل خـوانی
مـــەتاعی تـــۆ هـــەمووی بـــێ قیمـــەتو بـــێ ڕەونـــەقو ڕەنگـــە
کـە شـعرت وەك سـەدەف فـەرزەن هـەموو پـڕبن لـە دانـەی دوڕ
لـــەلای ئەشـــخاسیو شـــكو بـــێ تـــەبیعەت ئاســـنو ســـەنگە
کـــە مـــەقبوولی جـــەنابی شـــێخو ئـــەربابی تەبیعـــەت بـــێ
نیگـــارین خانـــەیی نەققاشـــی چـــینو نەقـــشی ئەرژەنگـــە

دیوان: ٢٤

هـەر بـۆ نیشاندانی دەسـەڵاتو توانـای شاعیری خـۆی، لـە پارچـەیەکدا بـۆ (عـەزیز) ناوێك دەنووسێ:

بـــۆ بـــە شـــارەت نەقـــدی جـــانو قیـــسمو ئـــەنواعی غـــەزەل
کامـــەیان چـــاکن بـــەوە بـــۆ تـــۆ ئـــەمن تـــەعزیم دەکـــەم
ئـــەووەڵی شـــەو شـــێعری شـــوکرو نیـــوە شـــەو شـــێعری بـــەقا
ئـــاخری شـــەو شـــێعری حوســـنی عاقیبـــەت تـــەنزیم دەکـــەم
توتیـــی تـــەبعم بـــە یـــادی قـــەندی لـــوتفو ســـوحبەتت
شـــەککەر ئەفـــشانە منـــیش هـــەر شـــوکری تـــۆی تـــەعلیم دەکـــەم

دیوان: ٨٩

٥. پەرێشانیو داخی دەروون

وەکو لە ژیاننامەکەیدا بۆمان ئاشکرا دەبێت، کۆکەیی بە درێژایی ژیانی دووچاری چەرمەسەریو نەگبەتیو نەهامەتی هاتووە. جگەرسووتان، وێڵیو دەربەدەری، هەژاریو دەست تەنگی، کوێریو نابیناییش دەبێتە سەرباری هەموو دەردان، بۆیە لە زۆر شوێنی بەرهەمە شیعرییەکانی تەعبیری رەوانو روونی ئەم حاڵەتی هەژاریو پەرێشانیەی بەدی دەکەین، هەست بە ناڵەو داخو کەسەرەکانی دەکەین:

مەڵێن یا شێتە یا مەستی شەرابو ئارەقو بەنگە
خەیاڵاتم پەرێشانە، دڵم تاریکە هەم تەنگە
مەکەن مەنعم لە هەوری بیری من بارانی خوێن بڕژێ
لە سەحرای سینەدا دیسان هەرایە شۆڕشە جەنگە
شەهی ئقلیمی بەدبەختی لە بۆ تەسخیری مولکی دڵ
هوجوومی کردووە تالب بە تاجو تەختو ئەو رەنگە

دیوان: ٢٢

لە تێکستی (سکاڵاو زایەڵە)دا زبانی شاعیر بەم شێوەیە هاتۆتە گۆ:

رووی زەمانەی بێ وەفا رەش بێ وەکو رووی مودەعی
بێ بەشی کردم لە سوحبەت کونجی میحنەت جێگەمە
ئاهی سەردو رەنگی زەردو میحنەتو جەورو جەفا
مونیسو یارو رەفیقو هەمنشینو هەمدەمە
کێوی کەللەم وەك دەماوەند دەمێ خاڵی نییە
یا بە تەم مەشغوولە یا مەشمووڵی هەورو ماتەمە
بۆ مەتاعی دیدە چاوم خوێن دەرێژێ دەم بەدەم
رۆژی رووناکم شەوی تاریکو لەیلی موزلەمە
لەشکری فەقرو پەرێشانی هوجوومیان کردووە
دەورەیان داوم بە نێزەو خەنجەرو شیرو قەمە

دیوان: ١٠٣

شاعیر بە چاکی پەی بە زوڵمو ناعەداڵەتی کۆمەڵایەتی دەبات، بەتایبەت لە کۆمەڵێکی خێڵەکیو دواکەوتوودا بۆیە دەڵێ:

کـه مـن شـەمعی ئومێـدم کەوتـە نێـو فـانۆسی زولـمانی
بە من چی گەر چرای عالەم هەموو وەك ڕۆژی ئەنوەر بێ
کـه مـن شـاهی وجـودم بـەیتول حـوزنی وەحـدەت بـێ
بـە مـن چـی گـەر هـەمو دنیـا نیـزامو تـۆپو عەسـکەر بـێ
کـه مـن جـامی شـەرابم پـڕ لـە ژەهـری مـارو ئـەفرەب بـێ
بـە مـن چـی شـەربەتی تـۆ پـڕ لـە شیرو شـەهدو شـەککەر بـێ

دیوان: ٢١

شاعیر گلەیی لە دەست بێ وەفایی‌و وەرگەڕانی ڕێ‌و ڕەسم‌و نەریتە مرۆڤایەتییەکان دەکات:

دەردی بێ دەرمان‌و سەرباری هەموو دەردی گران
بـێ وەفـایی دۆسـتان‌و ئینقلابی عـالەمە
رایەڵ‌و پۆی تێکچووە ماشینەکەی چەرخی فەلەك
هەروەکو ئەوزاعی من ئاڵۆزو دەرهەم بەرهەمە

دیوان: ١٤

٦. ستایش‌و سەرزەنشت

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دوو چەمك‌و مەبەستە دژ بەیەك‌و پێکەوە ناکۆکن، کەچی بەلای ئێمە دوو دیوی پێکەوە گرێدراون‌و لە بەرهەمی شاعیردا دوو مەبەستی هەرە گرنگ‌و دیارو بایەخدارن، کۆکەیی شاعیرێکی ڕەندو سالووك بووە، بەم دوو چەکە ڕووبەڕووی ناعەدالەتییەکانی دەوروبەرەکەی بۆتەوە، بۆ دابین کردنی بژێوی‌و وەدەست خستنی لوقمەنانێك، کە ئەویش زۆر بـە زەحمـەت بۆی دابـین بـووە، جگـەر گۆشـەی خوێن‌و دەمارو بیرو هۆشی، واتـە قەسیدەو غەزەلـەکانی کردۆتـە شاباشـی ئاغایـەك، وەجـاغ زادەیـەك، خێرومەنـدو خێرخوازێـك بـەو هیوایـەی خـەڵاتو بـەراتێکی لـێ دەسـت بکەوێت، لەبەرامبەر ئەو کەسانەشدا کە قەدریان لـە خـۆی‌و لـە بـەهرەو هونـەرەکەی نەناوە، ئەوا بەندو قافیەو بەیتـە مزرەکـانی کردونەتـە پۆلـوی ئـاگرو بـەری داونەتـە پووشـوی تـەبع‌و زەوق‌و سـەلیقەی وشـکیان‌و هێـرەی پێکـردوون، قـسەی مـزرو موستەحەقی حەواڵە کردوون، تا ببن بە پەندو عیبرەت لەناو ویلایەتدا. سەرەتا ئاوڕ لەلایەنی پیا هەڵگوتن‌و ستایش لە بەرهەمی کۆکەیی دەدەینەوە:-

لە باسی چاو تێری و بەخشایشی حەمەد ئاغای عەبباسیدا دەڵێ:

ئەی سەبا چاوی سەرم زەحمەت بکێشە تا سەرا
سەهلە بۆ تۆ گەرچی دوورەو پێچ و هەورازی هەیە
بۆ حزووری مەرکەزی ئالی بەنی عەبباسیان
ئەو جەوادە شۆرەت و تەعریف و ئاوازی هەیە
مونعمێکە ریزە خواری نیعمەتی بێ مینەتی
خۆش ترە وەزعی لە ئاغایەك کە دەریازی هەیە

ئەنجا شاعیر دێتە سەر ئەسڵی مەبەست و دەڵێ:

پرتەوی شوعلەو شوعاعی دایرەو ئینعامی تۆ
بۆ شەوی تاریکی ئەو حوکمی چرا گازی هەیە
گەرچی چەن ساڵە لە دەروازەی سەرایی هیمەتت
یەك حقوق و قیمەتی بێ کەسرو سەر ئەفرازی هەیە
مونتەها ئەو ساڵ لەبەر دەخلی کەم و خەرجی گەزاف
ئینتیزاری جایزەی مەخسووس و مومتازی هەیە

دیوان: ٥٠

هەروەها لە تاریف و ستایشی حەسەنی سەیفی قازی دا دەڵێ:

ئەی حەسەن ئەی ساحەبی وەجهی حەسەن
مەزهەری فەرمایشی جەددول حەسەن
یانی فەرموویە ئەگەر خێرتان دەوێ
(أطلبُوهُ مِنْ ذوِي الوَجْهِ الحَسَنْ)
تا دەمێنم دەس لە تۆ هەڵناگرم
پارەم کەن بە سەیفی بوڵحەسەن
هیچ و پووچە قیلوقالی مودەعی
گشتی بێ ئەسڵ و پڕو پوچ و قسەن
چەندە پێم خۆشە ببینم دوژمنت
پێ لەسەر کورسی لەگەردندا رەسەن

دیوان: ٥٦

هەروەکو لە شوێنێکی تردا بۆ (قازی حەمامیانی) نووسیوەو دەڵێ:

قەڵـــەم هەســـتە بنووســـە بـــۆ حـــزووری حـــەزرەتی قـــازی
لـــە پـــاش عـــەرزی ســـەلامو ئیحتیرامـــاتو ســـەر ئـــەفرازی
لـــەوێ رۆژێ کـــە تـــۆ رۆیـــی لـــە شـــاری هیجرەتـــت فـــەرمو
وشـــك بـــوو نـــەهری شـــێعرو بـــەحری فیکـــرو نیکتەپـــەردازی

لە تاریفی (سەییدی شەمسی)یشدا دەڵێ:

ســـەییدی شەمـــسی کـــە شەخـــسێکی نەجیبـــەو موحتـــەرەم
واقیعـــەن شایـــستەیە گـــەر پێـــی بڵـــێین ئـــەهلی کـــەرەم
مـــن لـــەلام وایـــە کـــە نەیـــدیوە لـــە مەکتـــەب حـــەرفی لا
بۆیـــە کـــەس نـــەی بیـــستووە لـــەو ســـەییدە ئـــیللا نەعـــەم
کافییـــە بـــۆ مـــەتحی وی ئـــەمڕۆ لـــەنێو ئـــەم شـــارەدا
فیلمەســـــەل مـــــەشهوورە وەك نـــارولقوڕا فەوقـــەل عەلـــەم

دیوان: ٦١

سەبارەت بە میرزا کەریمی شاتریش گوتویە:

ئافـــارین (پاشاســـن) ئـــەی مـــیرزا کـــەریمی شـــاتری
ئیفتیخـــــاری خانـــــەدانو دوو دمـــــانی تـــــاجری
مەئخـــەزی ئیـــسمت ســـەبەب بـــوو ناتیقـــەی هێنایـــە کـــار
وەرنـــە عـــەزمم کردبـــوو لادەم لـــە خـــەتتی شـــاعیری
فـــەخرە بـــۆ ئـــەربابی هیمـــەت گـــەر بـــە یـــادی نێـــوی تـــۆ
لێبـــدەن شـــامو ســـەحەرگاهان لـــە تـــەپڵی نـــادری
بـــا کـــەریمانی مـــەجازی پـــڕ بکـــەن بـــۆ ئیمتیـــاز
گـــوێ لـــە حەڵقـــەی بەنـــدەگی گـــەردن لـــە تـــەوقی چـــاکری
جەوهـــــەری ئیکـــــرامو حوســـــنی ئیحترامـــــت لایقـــــە
گـــەر بڵـــێم تـــۆ هـــەر لـــە خـــاكو بـــادو ئـــاوو ئـــاوری

دیوان: ٩١

ئـەم ئـەدگارە لـە بەرهـەمی کۆکەییـدا رووبـەرێکی فراوانـی داگـیر کـردووەو لـە نموونـەکانی وەکـو (کـاکی چـەلەبی، بـۆ ئاغـای بلـووری مهابـادی، شـێعری قەشمـەرو جـەحێل، بـۆ مـەلا حوسـێنی مەجـدی، دۆزەخو جەنـنـەت، قەلعـەی ئەلـەموت، گـوڵو

گولزارو باغی ئەدەب)دا دووبارە دەبنەوە، دەردی گوتەنی[3] ڕەنگە هەندێ جار ستایش کراو لەکەر کەتر بوو بێت بەڵام شاعیر لەبەر موحتاجیو لە پێناوی نیو کیلۆ گۆشتدا، یا دوو کەللە قەند، یا کۆنە عەباییێكو دەستە لیباسێکی پەرپووت، هەستاوە بەناچاری شیعرو قەسیدەی پێشکەش کردووەو بە شانو باڵی خۆیو بنەماڵەکەیدا هەڵگوتووە. دیارە زۆریش هەبوون کە پیاوی خێرومەندو چاكو قەدرزانی شیعرو شاعیری بوونو لایان لە شاعیر کردۆتەوەو دەستی پیاوەتییان لە ئاستیا نەگێڕاوەتەوە. بەڵام خەڵکانێکی سەقیلو قرچۆكو چرووکیش هەبوون کە دەستیان بە ڕوویەوە ناوەو لە ئاست بانگو هاواری شاعیر گوێیان کەڕکردووە، ئەویش مەردانە لە حەقییان هاتووە، بەتایبەت ئەو بەناو خەلیفەو قازیو کەسایەتییە نەفامو نەزانە ویژدان مردووانەی دڵ ڕەقییان لە بەرامبەریا نوواندووەو لەبەر خۆشەویستی پوولو پارە هیچ خزمەتێکیان بە شیعرو شاعیری لەبەرچاو نەگرتووە، یا ئەو عێلو تیرەو تایەفانەی لەبەر خۆ خۆریو بەرژەوەند پەرەستی هیچ کۆمەکێکیان بە ڕێبازی گەلو نیشتمان پەروەری لەبەرچاو نەبووە. شاعیر دلێرانە، بێ ترسو دڵەراوکێ پەردەی شەرمەزاری لەسەر ڕەفتارو هەڵسوکەوتی نالەباریان لادەدا.

لە قەسیدەی (سێلاوی بەدبەختی)دا شاعیر کاتێك بە وردی وێنەی ئەو کارەساتە جگەر بڕە دەکێشێ کە لافاو بەسەر شاری مهابادو دانیشتووانەکەیدا هێناوە، کەچی ئەوەش لە بیر ناکات کە لەولاوە کەسانێکی نەفس نزم هەبوون کە بەناو لەخوا ترسو زاهیدیش بوون، ئەو دەرفەتەیان بەهەڵ زانیوە بۆ تاڵانو بڕۆو ماشتنەوەی کەلو پەلو ماڵی خەڵکی لێقەوماو، لاشیان وابووە دەسکەوتو غەنیمەتێکی موفتو حەڵاڵە:

وەکو فەیئو غەنیمەت بۆ مەتاعی موفتو بێ قیمەت
دەیان هێنا بەبێ زەحمەت بە بارو کۆڵو عەرڕادە
لە بۆ یەك تۆپە چیت بوو خۆی دەخستە چۆمو بن گۆمێ
ئەوەی خەڵکی دەیانگوت ئەهلی زیکرو فیکرو ئەورادە
بەلێشاوی دەهێنا ماڵی ئاوبردەی موسوڵمانان
لە لاشی وابوو سەرکردەو ڕەئیسی جەیشی زوهادە
کە دەتگوت چت لە چیت، داوە حەرامە پیسە مورداره
دەیانگوت نیعمەتێکە موفتو ماڵێکی خودا دادە

دیوان: ٤٣

(3) چێشتی مجێور: ٣، ٤٥.

شاعیر لە ریسواکردنی هەڵمەتی عێلانی تالانچی بەناو کوردو هاونیشتمانی، بۆ سەر شاری مەهاباد لەکاتی شۆڕشی سمکۆدا، لە هیچ ناپرنگێتەوە، قسەی وایان پێ دەڵێ شستو شۆیان دەشکێنێ:

بـــۆ مـــاڵی کـــوردی هاتنـــە ســـەماو رەقـــس‌و پێکـــەنین
بەربوونـــە گرمـــەگرم‌و چـــەق‌و لـــوورو گۆڵـــە گـــۆڵ
وەك گـــورگی هـــارو برســـی بڵاوبـــوون لـــە دەشـــت‌و دەر
دەخولێنـــەوە هـــەموو ئەشـــکەوت‌و خـــڕو شـــیوو دۆڵ
بـــۆ کاڵـــە کـــۆن‌و ناڵـــە شـــکاوی فـــڕێ دراو
خۆیـــان دەخـــستە ئـــاوو ئـــاورو ژێـــر ئـــەرزی چـــاڵ‌و چـــۆڵ
پـــوول‌و ئەســـاس‌و دەوڵـــەت‌و مـــاڵی نـــە کـــەم نـــە زۆر هیـــچیان
نەهێـــشت‌و بۆمـــە نـــەما غـــەیری خـــاك‌و خـــۆڵ
عـــێلات کـــە رووی رەشـــە لـــە شـــەرەف پـــاکی بـــێ بەشـــە
ئـــەمما بڵـــێن بـــە خـــان‌و خـــەوانین‌و مـــیرو قـــۆڵ

کۆکـەیی لـە ئاسـت دڵرەقـی‌و گـوێ پێنـەدانی خەلیفـەی گونـدی ئێنـدرقاش بـە داواکارییەکانی لێی توورە دەبێت‌و لە چەند شوێنێکدا زۆر چاکی دەشێلێت:

خـــەڵاتی نـــارد خەلیفـــەی دەســـت‌و پـــێ رووت
عـــــەبایێکی رزیـــــوو کـــــۆن‌و فـــــەرفووت
کـــە تێفکـــریم ســـەنەی تـــەئریخی عـــومری
موعاســـیر بـــوو لەگـــەڵ تـــالووت‌و جـــالووت
بـــە حـــوکمی زەڕەبینـــیش نەتـــدەزانی
کـــە عەســـلی پەمپەیـــە یـــا پـــەشمی مـــەخلوت

دیوان: ٧١

هەروەها لە باسی رەوشت‌و خووی خەلیفەدا گوتویە:

لـــە بـــاب‌و فەســـڵی تـــەزویرو ریـــا هێنـــد چوســـت‌و چـــالاکە
هـــەموو کـــەس خـــۆ دەپـــارێزێ لـــە مـــەکرو کەیـــدو تـــەزلیلی
وەکـــو جـــەردەی موســـەللەح دەچـــتە ســـەر رێگـــەی موســـولمانان
بـــە ئیمـــان ئیکتیفـــا ناکـــا دەکـــا نـــەزعی ســـەراویلی

هـــەموو رۆژێ لـــە مەكتەبخانـــەیی تـــەدریس‌و تەدلیـــسی
دەنووســـن ســـەد جـــەوازی نـــومرە یـــەك روتبـــەی عـــەزازیلی
بـــە ریـــش‌و ســـورمت‌و عەمامـــەو شـــكڵ‌و هـــەیولائی
بـــە لـــەحنی نـــازك‌و قـــەوڵی ئـــەكازیب‌و ئـــەباتیڵی
فریـــوی جـــاهیلی وەحـــشی دەدا بێـــچارە نازانـــێ
مـــەقام‌و مـــەنزلی ئیبلیـــسە ریـــش‌و پـــێچ‌و مەنـــدیلی
(أیـــا مَـــن قُلـــتَ إن الـــشِعرَ عِـــصْیانٌ ونُقْـــصانٌ)
(لکُمْ إحْـســـاتکم یـــا لائِمي نُقْـصـــي وذَنْبي لـي)

دیوان: ٧٢

كەسانێكی بەمـەزەو خـۆش زەوق دەچـنە بـن كلێـشەی مامۆسـتا كۆكـەیی‌و وای بـۆ دەهۆننەوە كە جەنابی مەلا حوسێنی مەجدی سەرۆكی زانایانی مهاباد زەمت دەكات، مەلا مارفیش نایكاتە نامەردی ئەم چەند دێرە نەستەقەی حەواڵە دەكات:

خـــواهیش دەكـــەم بڵـــێن بـــە جـــەنابی مـــەلا حوســـەین
زۆر عـــەیب‌و حەیفـــە لـــە بۆمـــە بـــەعزێ قـــسان بكـــەین
ئـــەو زەمـــی مـــن بكـــات‌و مـــن مـــەتحی ئـــەو بكـــەم
تێكیـــش بگـــەین كـــە هەردوكمـــان درۆ ئەكـــەین

دیوان: ٩٨

٧. بابەتی كۆمەڵایەتی

گۆڕان‌و نوێبوونـەوەی شـیعری كوردی لـە دوای جـەنگی جیهانیی یەكـەم لـە گۆڕانی ناوەڕۆكـەوە دەسـتی پێكـردووە، كاتێـك مەبەسـت‌و بابەتـە كۆمەڵایەتییـەكانی چـاكەخوازی‌و زانـست پـەروەری‌و بـانگی عەدالـەت‌و یەكـسانی لـەژێر كاریگـەری ئاڵوگۆڕەكـانی جیهـان‌و ژیـان‌و دەسـتكەوتەكانی شارسـتانیەت چـەكەرەی كردۆتـە نـاو شـیعری كـوردی‌و دەروازەی تـازەی بـەڕوودا كردۆتـەوە، هـەر ئەمـەش بۆتـە مایـەی ڕەنگدانەوەی بابەتگەلێكی جۆراوجۆرو تاڕادەیەك جیاواز لەگەڵ پێشوو لە نـاوەڕۆك‌و مەبەستەكانی شیعری كوردییەوە، كە هەر ئەم ئاڵوگۆڕو پێشكەوتنە لە پاشانا دەبێتـە مـاكی گـۆڕان‌و نوێبوونـەوە لـە شـیعری كـوردی لـەباری شـێوەو روخساریـشەوە. بابەتگـەلێكی لـە وێنـەی زانـست پـەروەری‌و، چاكـسازی كۆمەڵایـەتی لـە ریـزی مەبەستەكانی شیعری كۆكەیین‌و لێرەدا ئاوڕیان لێ دەدەینەوە.

شاعیر لە تێکستێکیدا رووی قسەی لە رۆڵەکانی میللەتەکەیەتیو داخو کەسەر بۆ هەژاریو نەخوێنەدەواریو دواکەتووییان هەڵدەرێژێ، ئەنجا داوایان لێدەکات کە ئاگاهی پەیدابکەنو رووبکەنە زانیاریو سەنعەتو باوەش بۆ دەستکەوتەکانی شارستانیی بکەنەوە:

بیشۆنەوە پێم چاکە بە سابوونی سەداقەت
ئەم چڵکی نیفاقە لە دەمو چاوو لە دەستا
ئیقدامو قیامێکی بکەن روو بە سەنایع
هەر بۆ مەیە تەنیا کە بەهار بۆتە زمستان
ئەورۆ لە فونوونو هونەرو عیلمو سەنایع هەرکوردە
کە بێ حیسەیە باقی هەموو وەستان
بڕوانە لە نووری هونەرو شەمعی مەعاریف
تاریکە شەویش بۆتە قەمەرستان

دیوان: ١٧

لە بارەی رەوشتو خوی نالەباری کۆمەڵی کوردەواری شاعیر زۆر بە توندی دەدوێو زیادە رۆیی دەکات کاتێك کە دەڵێ:

من لە داخی کوردی بەد ئەخلاقو بێ عیلمو سەواد
یا دەبێ بمرم وە یا هیجرەت بکەم بۆ کێوی قاف
عونسورو ماهیەتی ئەم قەومە هەر کیبرەو غروور
هیچ لەباریاندا نییە غەیری درۆو لافو گەزاف
حەق نەناسو ناسپاسو بێ ئەساسو بێ حەواس
موفسیدو ئەهلی غەرەز مایل بە جەورو ئیعتیساف
کەس نییە پێیان بڵێ ئەی پڕ نیفاقی بێ ویفاق
تابەکەی تو خودا هەتاکەی ئەو شیقاقەو ئیختیلاف
غەیری کوردی بێ تەعسوب میللەتی دنیا هەموو
بوونە ساحێب سەروەتو عیلمو سەوادو مووشکاف

گ / نیشتمان، ژ/٢٠:٣

هەروەها گلەیی لە سەرۆكو سەرکردەکانی عەشایەری کورد دەکات کە نەیانتوانیوە رێبەرایەتی میللەت بکەن بەرەو پێشکەوتنو سەرفرازی.

لەبەر بێ فیکرو ئیقدامی رەئیسانی عەشایر بوو
کە رۆژن بۆتە زولماتی شەوی تاریکی دەیجووری

هـــەموو میللـــەت گەیـــشتنە مـــەنزڵی مەقـــسوودو خۆشـــنوودی
فەقـــەت کـــوردن بـــە جـێ مـــاون بـــە مـــەحروومی بـــە مـــەهجووری
عـــەزیزم ئیفتخـــاری خـــاریجی هـــەم عیلمـــە هـــەم ســـەنعەت
بـــە ملیـــۆن‌و بـــە فرســـەخ تـــۆ لـــە عـــیلم‌و مەعریفـــەت دووری
تەماشـــاکە لەبـــەر شـــوعلەی چـــرا بـــەرق‌و ئەلـــەتریکی
کـــورەی ئـــەرزی هـــەموو یەکپارچـــە بۆتـــە یـــەك کـــورەی نـــووری

گ/ نیشتمان، ژ/٥: ١٩

٨. کوردایەتی

شاعیر سەرباری ئـەوەی کـە خـۆی گوتـەنی (پـیری‌و فـەقرو بـێ چـاوی) بازییـان پـێی کـردووەو برسـتیان لـێ بڕیـوە، بـەڵام مەسـەلەی نیـشتمان‌و میللەتەکەشـی خـەم‌و سـەودایێکی زینـدوو بـووە لـە بـیرو لـە دەروونیـدا، بەتایبـەت ئـەو لـە رۆژگـارو سەردەمێکدا ژیـاوە کـە کوانـووی بزووتنـەوەی کوردایـەتی لـە سلێمانی‌و لـە موکریـان لەگەشانەوەو پەرەسەندن دابووە، کۆکەیی مرۆڤێکـی هوشـیارو بـە ئاگـا بـووە، ئاشـنای بـاس‌و خواسـتی (حیزبـی هیـوا)و بڵاوبوونـەوەی گۆڤـاری (گەلاوێـژ) بـووە، دواسـاڵانی تەمەنیـشی هاوکاتـە لەگـەڵ پێکهـاتنی کۆمەڵـەی (ژێ. کـاف)و بڵاوبوونـەوەی گۆڤـاری (نیشتمان)، چەند تێکست‌و پارچە شیعری کوردایەتیشی لـە ژمارەکـانی ئـەو گۆڤـارەدا بڵاوبۆتەوە. لێرەدا ئاماژە بە هەندێ لایەنی کوردایەتی لە شیعری کۆکەییدا دەکەین:

لە شیعرێکدا کە بۆ (کۆمەڵی هیواو حەرفی ژ.ك)ی گوتوە دەڵێ:

ئـــەی خودایـــە بـــۆم بنێـــری قاســـیدێکی ســـینە ســـاف
ـچتە خزمـــەت کۆمـــەڵی هیـــواو حـــەرفی ژێ‌و کـــاف
ـیر نـــەبێ بـــڕوا لـــە قـــەولی مـــن بـــچێ پێیـــان بڵـــێ
ـەی مـــودیری ئیتیحـــادو ئـــەی مـــەداری ئیئتـــیلاف
هیممـــــەت‌و ئەورۆکـــــە بـــــێ، ئەورۆکـــــە رۆژی غیرەتـــــە
دەســـت بدەینـــە دەســـتی یـــەك رووبکەینـــە مەیـــدانی مەســـاف
رەفعـــی زوڵـــم‌و حیفـــزی نـــاموس‌و حقـــوقی میللـــەتی
چـــاکترە ســـەد مەرتەبـــە لـــە زیـــارەتی بـــەیتی تـــەواف
یـــا بـــە ئـــازادی‌و بـــە شـــادی دەچـــنە نـــاو حەڵقـــەی میلـــەل
یـــا لەســـەر کورســـی ســـەرو مـل دەچـنە نێـو حەلقـەی تـەناف

گ/ نیشتمان، ژ/ ٣: ٢١

هەروەها شاعیر نوقلانە بۆ دەرچوون و بڵاوبوونەوەی هەردوو گۆڤاری (گەلاوێژو نیشتمان) لێ دەدات و دەڵێ:

لە شەوقی نیشتمان و شوعلەی ئەستێرەی گەلاوێژە
برینی رووح و قەڵب و قالبم فیلجوملە ساڕێژە
ئەگەر باوەر دەکەن یاران سەدای تەپڵی بەشارەت دێ
مەڵێن ئەم شاعیرە دێوانەیە یا شێتە یا گێژە
دەڵێن ئەو کاروانی قافیلەی کوردی وەپاش کەوتوو
کەمی ماوە ئەجاتیان بێ لە ئەم هەورازو ئەم لێژە

ئەو بانگەوازەی شاعیریش لەکاتی خۆیدا (برا بییری چرایێکی بکەن بیکەن بە جەمهووری) هەتا لەپێش پێکهاتنی کۆماری کوردستانیشەوە بووە، وەکو دروشمێکی زیندوو لە دڵی مێژوودا ماوەتەوە وەك مەشخەڵێك بۆنەوەکانی دوای خۆی، کاتێ دەڵێ:

لە رۆژنامەی مودیری کە چ مەداری چەرخی شەفتووری
ئەنوسێ رۆژی کوردی کەوتە ئەوجی بورجی بێ نووری
برا بییری چرایێکی بکەن تاریکە شەو دادێ
قیامێکی بکەن تا فرسەتە بیکەن بە جەمهووری
کەسێ میللەت پەرەست و خاوەنی فکرو سیاسەت بێ
تەرەققی میللەت و ئاسایشە مەقسوودو مەنزووری
یەقینت بێ لەباوەش ئاگری قەت شاهیدی مەقسوود
هەتاکو پێ نەنێتە مولکی ئازادی بە مەسرووری

گ/ نیشتمان، ژ/ ٥: ٢٠

باســـی دووەم

نـــاوەرۆکی شـــیعری ســـەیفی قـــازی

سەبارەت بە ناوەرۆك مەبەستەکانی شیعری سەیف لە مێژووی ئەدەبی کوردیی د. خەزنەداردا هاتووە: (بەشێك لە مەبەستەکانی شیعری کلاسیکی شاعیر لەگەڵ هەندێ ناوەڕۆکی نوێ بە جووتە لە شیعریدا رەنگیان داوەتەوە، ئەو لەسەر رێگەو شوێنی کۆنەکان نەرۆیشتووە بەڵکو زۆربەی مەبەستەکانی تێکەڵ بە یەکتری کردووە، لەمەدا کارێکی باشی کردووە چونکە لەگەڵ رێبازی شیعری ئەو دەمە رێك کەوتووە بەوەی مەبەستی شیعری لە قاووغی تەسکی چوارچێوەی کلاسیکی دەرهێناوەو بەشێوەی لیریکی تازە بابەت خستوویەتیە روو).[4]

١. شیعری ئاینی:

شاعیر لە ستایشی پەروەردگاری مەزندا دەڵێ:

بـــۆ تۆیـــە هـــەر بـــە تۆیـــە دەتـــوانم بکـــەم ســـەنا
رۆژو شـــەوێ تـــۆ دێـــنی دەبـــەی مـــەغریبو عیـــشا
گـــەورەو گـــرانو بـــێ کـــەسو بـــێ جـــێو بـــێ مـــەکان
بـــۆ بـــێ کەســـان کەســـی بـــۆ بـــێ جێیـــەکان پـــەنا
تـــەنهاو بـــەر قـــەراری هـــەر بـــوویو هـــەر دەبـــی
بـــێ ئـــارەزوو و نیـــازی، بـــێ بـــابو بـــێ بـــرا
بـــێ وێنـــە ســـانعێکی بـــە ئـــەمرێ دروســـت دەکـــەی
ئینـــسان لـــە ئـــاوو گـــوڵ لـــە گـــەڵاو لـــە گـــل گیـــا
هەرچـــی پـــەڕی گوڵانـــە لـــە بـــۆ زیکـــری تـــۆ زمـــان
هەرچـــی گـــەڵای بـــەدارەوە، دەســـتن لـــە بـــۆ دوعـــا

دیوان: ٢٤

---

(4) مێژووی ئەدەبی کوردی، بە٥: ٣٤٥.

لە خۆشەویستیو نەعتی پێغەمبەردا دەڵێ:

بەخــــسووس شـــەفیعی ئێمەیــــە ئــەو خۆشەویـــستەکەت
شـــابازی دەشـــتی مـــەروە، شـــەهی شـــارەکەی ســـەفا

هـــــەردەم ســـــەلاتی زۆرو ســــلاویکی بـــێ ئـــــەژمار
دیـاری بـێ بـۆ رووحــی پـاکی تــۆ ئـەی فـەخری ئـەنبیا
مەقــسود لــە خــەڵقی عالەمــە هــەر زاتــی پــاکی تــۆ
خــەڵکی هــەمووی توفــەیلی هــەر تــۆی کــە بـانگ کـرا
چـــوونە حـــووزورو هاتنـــەوەت لـــەحزەیێکی گـــرت
لـــەو جێگـــەدا مەلـــەك بـــە گـــەلێك کەتنـــە دوا
هاتوچـــــو، بیـــــستی، کـــــوتی، زوو گەڕایـــــەوە
ئالقــەی دەرهــەر دەلــەرزی، چــرای مــاڵی هــەرگرا

سەیفی قازی موریدو مەنسووبی شێخی بورهان بووە، لەوبارەوە لـە پێشەکی دیوانی سەیفدا هاتووە: (هەموو ساڵێك بۆ ماوەیەك خۆی گەیاندۆتـە خانـەقای شـەرەفکەندو ژیانێکی پڕ لە چلە کێشیو عیبادەتی رادەبوارد، خانەقا بۆ ئەو شاعیرە سـەودا سـەرە رووگەی هیـواو هومێدو جێگـای خـۆڵ مـاڵ کردنـی گیـانو لابردنـی ژەنگـو ژاری دڵ بوو).[5]

شاعیر سەبارەت بە پایەو مەقامی ئەو پیاوە وەلیو خواناسەدا دەڵێ:

ئەگـــــەر دەتـــــەوێ دنیـــــاو قیامـــــەت
رووی خـــۆت لـــەو دەرکـــە قـــەت وەرمـــەگێڕە
هـــەر کـــەس دەپـــەنای شـــێخی دانـــەبێ
حییـــزی نەفـــسیە شـــەیتان پێـــی فێـــرە
هـــاتنی ئـــەو دەرکـــەوت قـــەت لـــە دەس مـــەدە
ســـەرو مـــاڵی خـــۆت بێـــرە بـــسپێرە
نێـــوی شەمـــسەددین رۆژە کـــە هەڵـــدێ
هـــەر وەك چەکـــچەکی هەڵـــدێ ئـــەو کـــوێرە

دیوان: ٤٩

---

(5) دیوانی سیف القضات: ١٧.

٢. شیعری دڵداری و جوانی

مەبەستی دڵداری لە بەرهەمی شاعیر دوو ڕێچکەی وەرگرتووە، بەم شێوەیە:

أ. **غەزەل/** شاعیر لە هونەری غەزەلیاتدا هەر لەسەر ڕێوشوێنی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی ڕۆیشتووەو لەم مەیدانەدا شاگردی نالی و وەفاییە.

دەبا ساتێکی ساکیت بێ لە ناڵین قەلبی خوێنبارم
دەبا تاوێکی فاریغ بێ لە گریان چاوی غەمبارم
هەتاکەی غەرقی سێلاوی سریشك و ئەشکی خوێنین بم
دەبا جارێك بە گۆشەی چاوی مەیلێکی بکا یارم
دەرم کەی گەر لەلای خۆت یا جوێنم پێ بدەی ناچم
بە زنجیری دوو گیسوت چونکە پابەندو گرفتارم
بە نای ناڵەو بە سینەی چەنگ و تاری غەم موهەییا بووم
بڵێن بۆ سەیری ئەو بەزمە دەمێك باوا بێ دڵدارم

دیوان: ٤١

لە شوێنێکی دیکەدا شاعیر لە ڕەنج و دەردی دڵداری دەدوێ:

قەدی یا سەروی جۆباری ئەتۆ ئەی زولفی لاولاوی
سەراپا حەڵقە حەڵقە وا لە باڵای بەرزی هاڵاوی
هەموو گیانم بریندارە بە حەملەی تیپی موژگانی
دڵم شەیداو پەرێشانە لەتاوی زوڵفی شێواوی
خەراپم کرد روح و ماڵم، دڵم دانا دەپێناوت
دەسا قوربان بفەرموو بۆچی ئەمڕۆ لێمە تۆراوی
کەلام و عیشقی تۆ بوو باعیسی مەشهووری حوسنی ئەو
کەچی ئێستا وەکو زوڵفی لەبەر پێدا فڕێ دراوی
لەبی وەك قەندی شیرینە، جەبین وەك عەقدی پەروینە
دو کوڵمی لالەیی حەمرایە، ڕوی وەك تیغی خوێناوی

دیوان: ٤٢

ب. لیریکی دڵداری خۆماڵی/

هەندێ لە شیعرە دڵدارییەکانی شاعیر لەسەر شێوەی لیریکی جوانیو ئەڤینو دڵداری خۆماڵین، هەم لەباری کێشو مۆسیقاوە هەم لە رووی زمانی کوردی پەتیو شێوازی کرمانجی خۆماڵییانەی ناوچەی موکریان، ئەم لیریکانە سوارو پاراوو بە ئاهەنگن، وەسفی جوانیو دلگیری یارو دڵبەریش بە وێنەو گوزارەی روونو پاراو خراونەتە روو:

کوڵمە سوورەکەی گوڵە مێلاقە
لە دەوری خاڵان بەرێز بزمێرە
زوڵفی وەك شەوەی رۆژی کردمە شەو
چرای سەر کوڵمەم لە بۆ رادێرە
لە باغی حوسنت وەختی زەکاتە
فەقیری خۆتم هەر بۆ من خێرە
بە رستەی زوڵفان دڵم نێچیرە
لە دارو بەردی بەس دە، مەیگێرە
هەر ناڵەی منە لە دۆڵو نەوالان
نەك فیتەی شوانو دەنگی بلوێرە

دیوان: ٤٨

لە وەسفی جوانیو نازداری شەنگە بێریو کابانو کیژانی خاتوونی لادێی کوردەواریدا دەڵێ:

لە دەوری سەریان دەسرۆکەی هەوری
وەك مانگی چاردە لە نێوان هەوری
کەوتە سەر پیلان چارەکەی نوێژی
کە شەهەوری کرد لە دەوری رۆژی
دەسماڵی ملیان پشتێندی شلیان
چنارو لاولاو چاوی بە کلیان
زوڵفان لەسەر شان تێك چرژان پرژان
لەشکری چینو ژاپۆن تێك رژان
زوڵفان لە دوویان وەك رەشمار دەخشان
شەو نین وەك شەوە بە رۆژ دەدرەوشان

٣. وەسفی سروشتی کوردستان و ژیانی کۆمەڵایەتی

شاعیر عاشق و سەوداسەری سروشتی کوردستان و ژیانی دێهاتی کوردەواری بووە، بۆیە کاتێك پلەی خوێندنی مەلایەتی تەواو دەکات ماڵەکەی دەگوێزێتەوە بۆ لادێ، لەوێ بە کشتوکاڵ و ماڵ و مەڕدارییەوە خەریك دەبێت، لە باغ و بێستانداریدا کارامەو لێهاتوو بووە، (گوندەکەی بە باغ و مەزراو مێشەو چنارستان و بەندو ئاش و خانوبەرەی خۆش و دلگیر رازاندبووەو بەهەشتێکی شاعیرانەی بۆ خۆی پێك هێنابوو).(6) شاعیر لە هۆنراوەی لیریکە خۆماڵییەکانی رازاوەیی سروشتی کوردستان و ژیانی دێهاتی تێکەڵاو دەکات و ئەو وێنەو دیمەنانە پێکەوە دەکێشێ، لە تاریفی حەوزو کانیاوەکانی کوڵتەپەو سەیرانگاکانیدا دەڵێ:

بۆ سەیری "دەروو" دەروونم خوێنە
بۆ "کانی سپی" فرمێسکم سوێرە
"کانی بەردینە" ئاوی حەیاتم
بە "کانیەی قازی" دڵم زەنوێرە
کانی لەتافەت " زنەی بەرباغی"
کانی گەوهەرە مەعدەنی زێڕە
لە یەنگی دنیا تاکو کەڵتەگە
هەڵاڵەو بەیبوون سوێسن و شلێرە
لە دوور دیارە چڵ ئەسحابەکەی
بنەی دوندی رەش جێی لانی شێرە
جێی وەك کوڵتەپەی تەپەی کەلانە
رێ پێلگەی میوان، مەسکەنی مێرە

دیوان /٤٩

لە قەسیدەیەکی دیارو ناوداریدا، باس لە زستانی سەختی کوردستان و ژیانی ئاژەڵداری لادێنشینی کوردەواری دەکات، کە نیشانەی شارەزایی و کارمەیی شاعیر

---

(6) سەرچاوەی پێشوو: ١٥

نیشان دەدات لە ژیانی سەختی جوتیاران و زەحمەتکێشانی لادێو[7] بەم جۆرە دەدوێ:

هەوا بە حاڵم وەك كێوان دەگری
بە تەرزەو بەفرو بارانو هەوری
عەرزیش لە بۆ من هێندەی قوڕپێوا
بەهاری دەگەڵ زستان لێ شێوا
گیاو گوڵی مێرگان بۆم سیسو زەردبوون
بۆ شینی كێوان كەوان هەمدەرد بوون
با لە كێوو دەشت خۆڵ وەسەر دەكا
گریانی كێوان بەحران پڕ دەكا
داری مێشەو باغ بەفر دایپۆشین
پاك دەڵێی مردوون كفنیان پۆشین
كەوی كوێستانان لە قاسپە كەوتن
بێ هۆش بوون یاخۆ خەویان لێ كەوتن
چێرەو جریوەی چورەو چۆڵەكە
نایەو نەیان ما هێلانەو هێلكە
لەگلەگ لەگەل كەوت نەما تەقتەقی
سیرۆش لە سیرەو فیتوو چەقچەقی
پاك پەشیمانن لە بۆ گەرمێنێ
بۆ چ دەهاتنەوە عەمرو نەمێنێ

لەو زستانە ساردو پڕ لە وەیشوومەو بەفرو زریانەدا، حاڵی مەڕو ماڵاتو وڵاتی جوتیاری خۆڵبەسەر دەبێ چۆن بێ:

هێندە لاوازن مەڕو ماڵاتیان
قوربانی ناكرێن نادرێ زەكاتیان
گا لەبەر كزی هەڵناگری نیری
نە مەڕ ماستی ما، نە مانگا شیری
لۆك چەمبەرەی بوو، مایینش مشمشە
گا گوێ رەپەی گرت، گامێش خشخشە

---

(7) هەواری خاڵی : ٣٨

کــــــەڵو گامێــــــشیان بوونــــــە چەکـــــچەکی
وشـــــتریان بەعـــــەین بێـــــچووی لەگلــــەگی
لەبـــــەر بـــــۆ هێــــزی لــــە ترســـی ســــەرما
پـــــشتێندیان بەســـــتن هــــــەمووی جـل کــــرا
بـــــزنو مـــــەڕ رووت بــــوون وەك سوورەســــاقە
یــــەك‌دانــــوو دەیکوشــــت یــــەك بەڵەباقــــە
نایـــــە فیتـــــەی شـــــوان لەســـــەر شـــــەوینێ
میگـــــەڵان چێــــشتان لــــە کــــوێ دەنوێنــــێ

ئەنجا یادی هۆبەو هەوارو خێڵ بەرەو ژوورو کوێستانی ساڵانی پێشوو دەکات، کە ئەوێستا بەفرو زستانی ساردو قڕانە مەڕی ئەو ساڵ نەیهێشتووە:

کـــوا پـــیرۆت ئاغـــا ســـەر خێڵـــی کـــوردان
لــــە قولەســــەنی ڕا بــــچێ بــــۆ کوێــــستان
کوانــــێ ســــەید ســــەمەد ئــــەو مــــەردی رەشــــید
بــــۆ مــــاین بــــلاغ بــــڕوا بــــە تەمهیــــد

لــــە کوێیــــە تــــاغی ئــــەو چــــادری جــــوانی
تیــــپ تیــــپ میــــوانی ســــەر ســــفرەو خــــوانی
کــــوێر بم نــــابینم خێــــڵ بــــەرەو خــــواران
تەقلــــەو رمبــــازیو هەوهــــەوی ســــواران

حاڵی کرمانجو ئاغاواتی لادێ نشین لە ساڵی قڕانە مەڕو زستانی وەیشوومەدا وەکو یەك دێتە بەرچاو:

شـــــەماڵو زریـــــان دایـــــم شـــــەڕیانە
ئاغـــــا وات شـــــڕن کرمـــــانج قڕیانــــــە
زســـتانی ئــــەو ســــاڵ دیــــارە پێــــنج مانگــــە
مــــەڕو کــــاو گیــــا بــــڕا لــــە دانگــــە
تەویلــــەو هــــۆڵو هــــەیوان هەڵوەشــــان
پــــووشو ئــــاڵاشو قــــامیش دەرکــــشان

درا بـــــه گـــــاڕان وەك وێنجـــــەی نوخـــــشان
خـــــرا بـــــۆ مـــــەڕی لەدانگـــــەو حەوشـــــان
کرمـــــانج دەوڵـــــەتی پـــــڕو پاتـــــاڵ بـــــوو
کۆچـــــی دێ بـــــەدێ بـــــە مـــــانگو ســـــاڵ بـــــوو

دیوان: ٥١ — ٥٣

لـه باس‌و وەسـفی بـەزمی شـایی‌و زەماوەنـدی لادێـی موکریانـدا شـاعیر ئـەم وێنـەو دیمەنانەمان پیشان دەدات:

جلیـــــت بـــــازان لەلایـــــەك هاتـــــە
لـــــە ترســـــی داری وان پـــــشتی فەلـــــەك کـــــووڕ
لەلایـــــەك نێـــــزە بـــــازان حەملـــــەوەر بـــــوون
لـــــە هەیبـــــەت وان دەدەن چـــــەرخ‌و فەلـــــەك ســـــوور
لەلایـــــەك نرکـــــەیی زوڕنـــــاو دەهۆڵـــــە
لەلایـــــەك ناڵـــــەی نـــــەی دێـــــت‌و ســـــەنتوور
لـــــە دەوری شـــــاییدا دوژمـــــن لـــــە حەســـــرەت
وەکـــــو گـــــۆلی مـــــەڕی دەس کـــــەن بەســـــەگ لـــــوور

وەکـــــو رێـــــی کەهکەشـــــان رێـــــزی مەجمـــــەعان
کـــــە دێـــــن دادەنـــــێن بـــــەو داب‌و دەســـــتوور

دیوان: ٦٢

٤. **کوردایەتی/** هێمنی شاعیر سەبارەت بەو لایەنە لە شیعری سـەیفی قازیـدا گوتویـە: (سەیفی قـازی لـە شـێعری نیشتمانی‌و شۆڕشگێڕانەشـدا یەکـەم شـاگردی قوتابخانـەی شـاعیری نـەمر فەیلەسـووفی زانـاو رووناکبیری کـورد حـاجی قـادری کـۆیی بـووە، لەمەڵبەنـدی موکریـان شـاعیرێك ناناسـین پـێش ئـەو شـێعری نیشتمانی، ئـەویش ئەوەنـدە حەماسـی دانابـێ).(8) شـاعیر لـەو قەسـیدەیەدا کـە ستایـشی خـواو نـەعتی پێغەمبـەری تیـادا کـردووە لەدواییەکەیـدا بایداوەتـەوە سـەر کوردایـەتی‌و حـاڵی پەرێشانی ئەو میللەتە پیشان دەدات، لەمبارەیـەوە د. خەزنـەدار دەڵـێ: (حەسـەن بـۆ

(8) سەرچاوەی پێشوو: ٣٥.

یەکەمجار لە مێژووی ئەدەبی کوردی غەرەزەکانی شیعری کلاسیکی کوردی تێکەڵاو کردووە، لە موناجاتدا کوردایەتی دەکات و لە ئیلاهیاتدا سۆزی نیشتمانی دەربڕیوە)* .
بۆیە هەر لەو قەسیدەیەی کە ستایشی خواو پێغەمبەری تێدا کردووە، هاتۆتە سەر کوردایەتی و دەڵێ:

کوردین و بێ کەسین و لەهەر لایە دەرکراو
دەستێ وە دەس مەدە، کە لە ڕێت ئێمە لانەدا
یانی نە موڵک و ماڵە لە بۆمە نەحاڵ و باڵ بێ
جاهو بێ جەلال بێ حاڵ و بێ سەلا
لێمە نەشاوو ئەمیرە، نەسەردارو نە وەزیر نە
حاکم و نەنایب و سەرتیپ و نە سوپا
هەریەک غولام و نۆکەری بێگانە میللەتێک
زیرو کزو کەنەفت و کەسیفین و بێ نەوا
نیمانە مەرکەزێکی کە پاڵی پێوە دەین
نە مەزن و گەورەییێکی کە بۆیان بەرین پەنا

دیوان: ٢٦

دوای ئەوەی شین بۆ شێخانی شەهیدی شۆڕشی (١٩٢٥)ی کوردستانی تورکیا دەگێڕێ، دەکەوێتە سەر هاندانی ڕۆڵەکانی میللەت بۆ خەبات و بەرخۆدان:

ئەو ژینی بەو ڕەزالەتە بۆ چیتە چاوەکەم
بپسێین لەرێی نەجاتی وەتەن با بە نێرو مێو
سەرچووونی تەختی ڕۆینی سەرداری پێدەوێ
خۆشیمە لەو شەهادەتی شێخانە نێو بەنێو
کوان شێرە کوردەکان کە لە ترسیان دەلەرزی عەرز
کێ بوو لە شامێ شا بوو، لە میسرێ ببۆ خدیۆ
ئازادی، سەربەخۆیی، میری و گەورەیی
داوا بکەن بەزارو زبان و ددان و لێو

دیوان: ٣٦

---

* د. خەزنەدار لە دانیشتنێکدا لە سابلاغ و لە ماڵی سەلاحەدینی ئاشتی لە ڕێکەوتی ٢٠٠٥/٩/٣٠دا بەم شێوەیە باسی لە سەیف کرد.

لەكاتی هاتنی لەشكری سوور بۆ ناوچەكانی موكریان و ڕووینەوەی دەسەڵاتی شاهەنشاهی و، ئەو دەرەتانە ئازادی و ئاسوودەییەی بۆ خەڵكی موكریان هاتەدی، شاعیر نوقلانە بۆ لەشكری سوورو ستالینی پێشەوای دەوڵەتی سۆڤیەتی لێ دەدا:

كوردینە ئەوڕۆ ڕۆژی گەپ و شادییە
لەو نیعمەتە كە بۆ مە ستالینە حامییە
دەستی وە ئێمە داوە كە چیدی زەلیل نەبین
بانگمان دەكا كە ئێرەكە جێی ئیتمینانییە
ئەو میللەتە ڕەشیدە كە یۆڵداشی وای هەبێ
بۆ قەمع و قەلعی هەرچی ئەوروپایە كافییە
كوردینە مژدە لێو كەچی دی زەلیل نەبین
میر جەعفەریش بە ئەمری وی بۆ ئێمە هادییە

دیوان: ٦٩

لە پارچەیەكی دیكەدا بەشان و باڵی سیستمی سیاسی سۆڤیەتی ئەو كاتەدا هەڵ دەڵێ:

بۆ مەدحیان بەسە كە كەسی بێ كەسان ئەون
بۆ میللەتی زەعیف هومێدو هاناوییە
كاری بە دەستی خۆیەتی هەر میللەتێكی بێ سەردا
دەنێن لە بۆیە لە ڕێی كەس نەماوییە
قەفقازو ڕووس و ئۆزبەك و تفلیس و ئیرەوان
تاجێك و تات و تركەمەن و هەرچی ناوییە

هەر كەس بە مڵك و میللەتی خۆی شادو ڕازییە
ئازادی، سەربەخۆیی وەها پێ دراوییە

دیوان: ٧٣

شاعیر لەجێگەیەكدا باس لە ژیانی ڕەزاڵەت و دەردی سەری خەڵكی موكریان دەكات لەژێر سێبەرو سایەی ڕەزا شادا كە جل و بەرگ و داب و دەستووری كوردەواری قەدەغەو یاساغ كرابوون:

كاری كوردان هەر خۆزگە بە پارە
هەر كەس بە دەردێك چوو گرفتارە
جەمعێك بە بیانووی تەجدیدی نەزەر
سەرگەردان كران لە قاپیەو لەدەر

لەتاو مەشموولی کوردی موکریان
کچیان ئارەزوو لەجیاتی کورپیان
لە خەڵکی دەدەن کوانێ کڵاوت
بۆچت لەسەرنا شەدەی بڵاوت
یەکی دی دەگرن سجیلت کوانێ
ماڵی قاچاغت لەسەر دوکانێ
توتنی نووسراوت بۆ کێ بردووە
ئیمزای مالیەت کوا وەرگرتووە
هێندە پووڵ درا بۆ دەفعی شەڕیان
بەتاڵ بوون جێبو گیرفانی پڕیان
لەتام چۆتە دەر مەزلومی کوردان
خودایە روحمێك بە چوك وردیان

دیوان: ٨٠

٥. نامەی شیعری:

لە بەرهەمی شیعری سەیفی قازیدا کۆمەڵێك نامەی شیعری هەن، کە بۆ دۆستو ئاشناکانی ناردووە. لەم نامانەدا خۆشەویستیو سۆزێکی راستەقینە بەدی دەکرێت، شاعیر چەند نامەیەکی بۆ عەزیز ئاغای هاوڕێی هۆنیوەتەو کە جگە لە دەربڕینی هەستی دۆستیو خۆشەویستی، کۆمەڵێك باسو بابەتی جیاجیاشی لە نامەکاندا دەربڕیوون. لێرەدا دەورێکی شیعرنامەکانی شاعیر دەکەینەوە:

لە یادی عەزیز ئاغای هاوەڵی دەڵێ:

کوێستانی دووریت هەر زەردو ماهە
تەرتو لابەلا رژدو هەڵدێرە
باری فیراقت پشتی شکاندم
بەسەرما دادێ دەڵێی تاوێرە
سەرباری دووریت شانمی جدەوکرد
بەتاو توورەکە بەهۆرو تێرە
وەك مەجنوون لە دوت کەوتمە کێوان
رەفیقم گورگو پلنگو شێرە

بـــۆ هـــــەر جـــێ دەچـــی دڵ بەدوتـــــەوە
کۆنـــــە راوکـــــەرە دیـــــارە شـــــوێن گێـــــڕە
عیـــــشقت لەســـــەرم قـــــەت ناچـــێتە دەر
لەســـــەر سەریـــــشم بگێـــــڕن گێـــــرە

دیوان: ٤٩

هەروەکو لـە شیعرەکانی سـەیف دا بـەدیار دەکـەوێت (هاوڕێیـەتیو برایـەتی لەگـەڵ عـەزیز ئاغـای عەباسـی گەیشتۆتە رادەی دڵداری سـۆفیزمی)،[9] بۆیـە زۆر بـە سـۆزو جۆشو پەرۆشەوە لەچاوەڕوانی دیداریدا دەڵێت:

عـــــەزیز ئـــــارەزووت زۆری بـــــۆ هێنـــــام
فرمێـــــسکم ســـــــووربوو زەردی رووی لێنـــــام
دیـــــسان بـــــە ئـــــاوری دووریـــــت کەوتمـــــە گـــیر
دنیـــــام لـــــێ ســـــاردبوو بـــــوو بـــــە زمهـــــەریر

دنیـــــا وا پـــــڕ بـــــوو لـــــە بـــــەفرو ســـــیخوار
فرمێـــــسکی ســـــوورم بـــــە ســـــپی هاتنـــــە خـــــوار
تـــــا ناهومێـــــد بـــــووم لـــــە هـــــاتنی زوت
جـــــەرگم بـــــۆ پۆلـــــو هەناســـــەم بـــــزوت

دیوان: ٥١

لەبواری نامەی شیعریدا دەگوترێت کە (شاعیرانی کورد لە کۆنـەوە زۆر شیعرنامەیان بـەکار بـردووە...زۆربـەی نامـەکاری شـاعیرانیش لەمـەڕ پێوەنـدی دوو کـەسو بـۆ دۆستیو لەیەك حاڵی بوونە، بەڵام هەمیشە – وێڕای ئەو باسانە چمکی بەسـەرهاتو مێژووی قۆناغێکی ژینـی نەتـەوەی گرتـوە).[10] بۆیـە شـاعیر لەنامەکانیـدا بـۆ عـەزیز ئاغای هاوڕێی وێڕای دەربڕینـی سـۆزی خۆشەویـستی دۆسـتانەی نێوانیـان دەپەرژێتـە سەر باسو بابەتی ژیانی دێهاتو باغو مەزراو کشتوکاڵو ئاژەڵداریو تا بەوە رادەکـات تاریفی جوانانو نازدارانی کوردەواریش دەهێنێتە گۆڕێ. لـەولاوەش کۆمـەڵێك پـەندو ئامۆژگاری دادەدا بۆ جوتیارانی لادێ تا بە مشوورو کارسازو دەست رەنگین بـن، جگـە

(9) مێژووی ئەدەبی کوردی، بە٥: ٣٥٦
(10) ئەدەبی نامەنووسیی کوردی، بە١: ٦١

لەوەش شاعیر لەو نامانەیدا بۆ عەزیز ئاغا باس‌و خواستی ئازادی‌و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی وڵاتان بۆ هاوڕێکەی دەگێڕێتەوە، هەر لەو نامەیەی کە لەپێشەوە چەند دێڕێکمان بە نموونە لێ هێنایەوە، شاعیر باس لە ئازادی‌و یەکسانی ژنان دەکات لە وڵاتی فەرەنگی‌و دەڵێ:

بــــۆ فوتبـــــاڵ دەچـــــن، ســــــیرك‌و تیـــــاتر
کـــــچ لــــــە پێــــشەوە کــــوڕان لــــــەدواتر
کـــــچ‌و کــــوڕ تێکـــــەڵ هـــــەروەك شـــەکرو شـــیر
پیـــــاوو ژن ژینیـــــان وەك یـــــەك جـــــوان‌و پـــــیر
وەرزش زۆرانـــــــی دەکـــــــەڵ یـــــــەك دەگـــــــرن
عـــــەیب‌و عـــــار نیـــــە نابـــــێ تێـــــك فکـــــرن
باســـــك راســـــت دەکـــــەن خـــــۆ دادەنـــــوێنن
ســـــینگ رەپـــــێش دەکـــــەن لاقـــــان هەڵـــــدێنن
ئـــــەوجار هـــــەر کـــــەوتن بـــــۆ کـــــور لایقـــــە
لەســـــەر یـــــا لـــــەژێر هـــــەر ئـــــەو فایقـــــە
ژن‌و پیـــــاو وەك یـــــەك زەحمـــــەت بکێـــــشن
فـــــەرەنگی بـــــەوەی لێمـــــە لـــــە پێـــــشن

دیوان: ٥٨

شاعیر لە وەڵامی دێرە شیعرێکی سڵاونامەی حاجی کاکە رەحمانی فەیزوڵلابەگیدا گوتویەتی:

خـــــەیاڵی هیجـــــری ئێلخـــــانی کـــــە دەکـــــرێ
دڵـــــی گـــــەورەو بـــــچووکی مـــــە گـــــڕ ئـــــەگرێ
ویـــــسالێت چـــــۆن نییـــــە بـــــۆ مـــــن مویەســـــەر
ســـــڵاوت بـــــۆ دەنێـــــرم لێـــــرە تـــــا دێ

دیوان: ٥٦

لەنامەیەکی شیعریدا کە بۆ عەلی بەگ سالار سەعیدی حەیدەری هۆنیوەتەوە، بەم جۆرە نامەکەی بەکۆتا دێنێ:

خـــــوا بکـــــا دائیمـــــەن وا شـــــادمان بـــــی
عـــــەزیزی ئـــــارەزووت خـــــۆی بـــــێ لـــــەرێی دوور
هەمیـــــشە دێیەکـــــەت وا ئـــــاوەدان بـــــێ

ولاتـــــــی دوژمنـــــــت وێـــــــران و خـــــــاپوور

لــــــه داشـــــــالوجه ڕا حـــــــوجرەی فـــــــەقێیان

لـــــه دووری مەوتـــــەنی تـــــۆم زارو ڕەنجـــــوور

دیوان: ٦٢

شاعیر وەڵامی نامەیەکی عەزیز ئاغای ناوبراوی هاوڕێی بەم شێوەیە داوەتەوە:

نامـــــــەی گرامیـــــــت حـــــــەزرەتی نـــــامی

پـــــێم گەیـــــشت لـــــه دەســـــت شەخـــــسێکی نـــــامی

نامـــــــەی گرامیـــــــت وەختـــــــێ پـــــــێم گەیـــــــشت

هێنـــــــده کـــــــەیف خـــــــۆش بـــــووم دنیـــــا تـــــێم گەیـــــشت

تاوەکو دەڵێ:

ســـــــایەی عـــــــەزیزی هـــــــەر کـــــــەس لەســـــــەر بـــــــێ

لـــــــەنێو گـــــــشت ســـــــەران دەبـــــــێ ســـــــەروەر بـــــــێ

خزمـــــــەتت دەکـــــــەین ئێمـــــــەش تـــــــاکو هـــــــەین

تـــــــۆش دەرســـــــان بڵـــــــێ بـــــــەبێ کـــــــەین و بـــــــەین

دیوان: ٦٨

باسی سێیەم

ناوەڕۆکی شیعری مستەفا شەوقی

وەکو راستییەك لە پێشەوە ئاماژە بۆ ئەوەکرا کە بەرهەمی شیعری شەوقی لەباری ناوەڕۆکەوە خەسڵەتەکانی شیعری رۆمانتیکی پێیەوە دیارو ئاشکران، لەمەوەش بەزەحمەت دەتواندرێت هێڵی جیاکەرەوە لەنێوان مەبەستەکانی شیعری شاعیر، بە پێڕەوی شیعری کلاسیکی کوردی، بکێشرێت. نەخاسمە کاتێك کە دەبینین شاعیر سۆزو خۆشەویستی نیشتمانو نەتەوەکەی کردۆتە هەوێنو تێکەڵ بە هەموو مەبەستەکانی شیعری کردووە. لەم بارەوە د.خەزنەدار نووسیوویەتیو دەڵێ: (شیعری مستەفا شەوقی لە رووی رووخسارەوە بەر تەسكو دیاری کراوە، هەروەها لە رووی ناوەڕۆکیشەوە تەنیا لە دڵداری دەدوێنو بە گیانی نیشتمان پەروەریو کوردایەتی موتوربەکراون، واتە ناوەڕۆکیان مەبەستی دڵداریو سیاسییە، بەڵام هەردوو مەبەستی تێك ترنجاندووە بەجۆرێك یەکێتییەکی پتەوی لەنێواندا دروست کرووە، لە یەکتری جیانابنەوە، بینینو خاسیەتەکانی شیعری رۆمانتیکی ئەوروپا لە شیعری مستەفا شەوقیدا روونو ئاشکران، بەشێوەیەك چێژو خەیاڵی ئەوروپایی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە رەسەنایەتی ئەو شیعرەی پاراستووە).[11] لێرەوە گەشتێك بەناو گوڵزاری شیعری مستەفا شەوقیدا دەکەینو تیشکی رووناکی دەخەینە سەر هەندێ لایەنو مەبەستەکانی شیعری:

١. شیعری دڵداریو خۆشەویستی:

شاعیر هەستی ئەڤینو خۆشەویستی یارەکەی لە چەند پارچەیەکی لیریکی لە شێوەی غەزەلدا هۆنیوەتەوە وەکو لە هۆنراوەی (لە بۆ هاوالی ماتەمدار)دا دەڵێ:

بۆچ دەناڵێنی، لەسەر لێوت لە بۆچ بارکەوتووە
لەشکری زولفت کە خاوو کاڵە بۆچ رووی گرتووە
ئاهی تۆ وەك بای سمووم هاتو قەڵبی دادڕیم
ئەی فەلەك گریەت کە ئەو جارە بۆ وات کردووە
چەندە مەحبووبە لەسەر ئەندامی سەروت جلکی رەش

---

(11) مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٥: ١٥٥.

تـۆ بـە فرمێسکی خـوێن ئـەو رەنگـە رووت بـۆ شوشـتووە
رەنگـی تـۆ خـۆ زەردە زولفـت کاڵـە قامـەت مامەشـی
یا لـەنێو پایتـەختی رۆمـی سوێسنەو پشکوتووە

لە هۆنراوەی (وەرەقێك لە دەفتەری خاترات)دا شاعیر دیسان بە زمانی دڵ، دڵدارەکەی دەدوێنێ:

فیـدای چـاوت عـەزیزم ئەورۆکـە حـاڵم پەرێشانە
لـە دووری تـۆ دوو دیـدەم غـەرقی خوێنـە بـەحری عوممانـە
عەجـەب کۆرپـەی دڵـم نـادا هـەدا شـەوگاری تـەنهایی
نـەباتی قەنـدی لێـوی تـۆی دەوێ بێـچارە بـێ زمانـە
بـەناز سـاتێ وەرە دەسـتێ بنـێ سـەر قـەڵبی مـەجرووحم
خەناوی بێ بە سووری پەنجەکانت رەنگی مەرجانە

ئەنجا لە کۆتاییدا هەموو ئەدگارەکانی جوانی بە یارەکەی دەبەخشێت‌و دەڵێ:

مەلاحەت خەتمە سەر تۆ گەرچی وەك نێوت لە چاو دووری
لە بۆ شەوقی دوو کوڵمی پڕ فسوونت تازە دیوانە

لە پارچە غەزەلی (مەگەر لێم عاجزی) دەردی دڵ لەگەڵ خۆشەویستەکەی دەکاو لە شێوەی دیالۆگدا لێی دەپرسێ:

لـەمن بـۆ چ زیـزی عـەمرم؟ چـاوەکانم مـاهی تابـانم
تـەوێڵت بۆچـی گـرژە یـا چ قـەوماوە چـیە تـاوانم
لـە پێـشا پێـشی تـابووری مـوژەت هـەردوو بـرۆت کـەچ بـوو
دەڵـێ بـۆ تیپـی عاشـق زوڵفـەقارە تیغـی بـۆڕڕانم
کەمەنـدی زولفـی خـاوت چـونکە بازووبەنـدی بازوومـە
چ حاجەت واعیزی سەر زڵ بە ئەفسوون بەستی دەستانم

ئەنجا لە کۆتایی پارچەکەدا شاعیر بەم شێوەیە وەڵامەکانی دەسگیر دەبێتەوە:

بەڵێ شەوقی کە کوردە چاو بەخوێنە قەت هەدانادا
بە خوێنی چاوەکانم سوور بووە چاکی گریبانم

لە پارچە لیریکەکانی شەوقیدا، بەشێوەیەکی قووڵ تەعبیر لەو هەستو سۆزانە کراونەتەوە کە دیاردەی جوانیو خۆشەویستی لە دەروونی شاعیردا ورووژاندویەتی، لێرەدا (گرنگ خودی هەستو سۆزەکان نییە بەهەردوو دیوی سلبیو ئیجابی، بەڵکو ئەو کاردانەوە پڕ لە کاریگەرییەی ناخی شاعیرە کە لە دەرەوەیدا وەردەگیرێ).[12]

٢. کوردایەتی

شەوقی بە یەکێك لە پێشەنگەکانی شیعری سیاسیو نیشتمانیی ناوچەی موکریان دەناسرێتو لەم بارەوە لە لێکۆڵینەوەکەی هێرشدا لە گۆڤاری (گزینگ) سەبارەت بەو مەسەلەیە هاتووە، (ئەوەی راستی بێ لە کوردستانی موکریاندا سەرەتای شێعری نیشتمانیو سیاسی لەپێناو ئامانجو بوژاندنەوەی هەستی نەتەوەیی، هاوکات لەگەڵ داگیرسانی شەڕی جیهانیی یەکەمدا بەهۆی دوکتۆر مستەفا شەوقی دەستی پێکردووە).[13] شاعیر لە هۆنراوەیەکی دا بە نێوی (فەریاد) کە بە (مناسەبەتی قەتلو عامی رووسان لە سابلاغێ) نووسراوە، دیارە مەبەستی رووداوەکانی ساڵی ١٩١٥یە،[14]شاعیر لەدوای تێپەڕبوونی ساڵێك بەسەر ئەو رووداوەداو لە شاری موسل هۆنراوەکەی هۆنیوەتەوە کە تیایدا دەڵێت:

وەرە تا شەرحی ئەحواڵی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم
وەرە تا من بە فرمێسکم بشۆم بۆت پەردەیی تاری
عەلیم الله لە پاش تەشریفو چوونی تۆ لە سابلاغێ
وەتەن وێرانو ماڵ سووتاو و کیژێ بێ لاوو خوێن باری
دەنێو مێرگوڵەکاندا سوێسنی زەردو هەڵاڵەی سوور
لە باغو باخچەکاندا بولبولی شەیداوو پاساری
بەزوڵمو جەوری دوژمن بوو بەهاریان زەردە پاییزێك
لەبێ روحمیو دڵ سەختی بەباریان بار لە لێو باری
لە ئاغایانو ئەشرافو مەلایان کەس نەما ئەورۆ
لەسەر ئەنقازی ماڵیان خۆ دەخوێنێ کوند بەبێ عاری

گ/ ژین، ژ/٢: ١٢، ١٣

---

(12)موسوعة نظرية الادب – الشعر الغنائي: ٦.

(13) رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی لە موکریان: ٦٤.

(14) تاريخ مهاباد: ٧٨.

له هۆنراوەی (هاواری دایکێ) شاعیر بەشێوەیەکی دراماتیکی وێنەی نەوجەوانێکی کوردی خەواڵو نیشان دەداو دەیەوێ دەمارەکانی هەستی نیشتمانپەروەری بێنێتە جۆش‌و خرۆش‌و لەپێناوی ئازادی‌و سەربەخۆییدا بکەوێتە کارو تەقەلادان.

بەهار هات‌و نەشئەی بای وەعدەیە عومرم تەماشاکە
لەبەر ماڵی وەسیعی مولکی بابت دەنگی سەمتووری
سەدای هات‌و نەهات دەنگی زەنگۆڵ قۆری کاروانە
کە یارت کۆچی کردو دەستە داوێن هێشتە مەهجووری
چلۆن سەبرێ دەکەی گەر یاری تۆ بدزن لە ماڵی تۆ
لەنێو بێگانەکان تەشهیر بکەن نێو بەندو بەر مووری
وەکو باپیرە گەورەت حیفزی ناموست لەسەر شەرتە
کە دایکت پیرو خوشکت مردو ماڵت چوو لە خاپووری

دیارە هۆکاری ئەم دیلی‌و پەرێشانییەی حاڵ‌و باری کوردان لەلای شاعیر هەر (دەردە کوردە)ە کوشندەکەی (جەهل‌و غەفلەت)ە کە لە ئەدەبیاتی کوردیدا باوە، بۆیە لەو روانگەیەوە شاعیر داوای داماڵینی ئەو زنجیرە دەکات کە باسك‌و بازووی نەوجەوانانی کوردی پێ بەستراوە:

بەڵێ زنجیری دەستت جەهل‌و غەفڵەت بوو رەقیبی تۆ
بە ئەفسوون بەستی قۆڵت چونکە زانی مەست‌و مەسحووری
ئەوێستا تا لە بێخەی رۆهەڵاتی تاو هەڵات رابە
بە ئازایی نەجات دە دەستی بەستراوت کە مەغدووری
سەلاحی کاری تۆ سەعیەو عەمەل بابی نیگەهبانت
بە رووناکی چرای عەزمت برۆ بۆ شاری شاپووری
دەژینێ حەقی خۆت سابیت بکە بۆ یارو ئەغیاران
بە دەسترە بسترە فرمێسکی شەوقی‌و چاوی بێ تووری

گ/ ژین، ژ/ ١: ١٤، ١٥

لە تێکستی هۆنراوەی (حەسبوحاڵ دەگەڵ وەتەن)دا، کە لە دیمەنێکی مەزاری شەهیدی کوردەوە سەرچاوە هەڵدەگرێ، شاعیر دەڵێ:

خەملیوە لەسەر قەبری جەوانان گوڵو لاڵە
یا سووریی خوێنە کە بڵێی رەنگەکی ئاڵە
پێش تابشی خورشیدی فەلەك وەقتی بەهاران
وەك چاو لە فرمێسکی منە قەترەیی ژاڵە
ئەی بادی سەبا هەستە گوزەرکە بە وەتەندا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە
بابێتو بە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ
وەك غونچە بپشکوێ دەمی ئەو کوردە کە لاڵە
بابێتو سبەینان ئەلەمو دەردی شەوی هەجر
بێژێ، کە لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وەباڵە
قەهری فەلەكو جەوری رەقیبو ستەمی دۆست
سەرناسیەیی پڕ شکەنی کرد بە قەباڵە
چارت نییە ئەورۆکە ئەتۆ دەستە شکاوی
بەد مەستیی مەی بوو کە شکا جامو پیاڵە
شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە
بێ خاکی وەتەن عیززەتی تۆ مەحزی خەیاڵە
بەم کاکۆڵی رەش رەنگە کە بۆزی فیراقە
بارام بێ لە بۆت فەزلو هونەر چونکە حەڵاڵە

گ/کوردستان، ژ/ ٥: ٥٦

ئەم تێکستە لەباری مەبەستی نیشتمانیو سیاسییەوە (یەکێکە لە پڕ ناوەرۆکترین هۆنراوەکانی شاعیرو شەوقی دەمی کوردی لاڵی بە خونچەیەکی نەکراوە چوواندوە کە تەنیا بای سەبا "کە پەیامی شاعیر خۆیەتی" دەتوانێ بیپشکوێنێو وەك گوڵاڵە کە بیرخەرەوەی خوێنی هەزاران لاوی کوردە، زمانی حاڵیان بێتە ئاخاوتنو وەخۆکەوتن، داوای ئازادیو سەربەخۆیی بکەن).(15)

شەوقی لە شەوقی زیندووبوونەوەی کۆمەڵەی (هێڤی)دا، دوا بەدوای کۆتایی هاتنی جەنگ، هۆنراوەیەکی بەنێوی (جەوانان) هۆنیوەتەوە کە لە سەرەتایەوە دەڵێ:

---

(15)رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانیو سیاسی: ٦٥

هەڵسـتاون جـەوانانی وەتـەن دیـسان بـەبێ بـاکی
لــە حەسـرەت دەردی کۆنـە مـوڵکی بابیـان هاتنـە چاڵاکی
دەدڵ عـەزمو لەسـەر شـۆڕی جـوانی هـاتوو دەخـوازن
کـە بـرژێنن لەسـەر خـاکی وەتـەن خوێنییـان بەسـەر پـاکی
بـڵا تێـر ئـاو ببـێ بـەو خوێنـە سـوورە گـوڵ لـە مێرگـوڵان
بـە شـوعلەی نـووری ئومێـدیان وەتـەن بابێتـە روونـاکی

ئەنجا لە کۆتاییدا رۆڵی (هێ وی) لە یەکخستنی ریزی ئازادیخوازانی کورد دەخاتەڕوو، کە چۆن ناوو ناوەڕۆك بوونەتە یەكو مایەی ئومێدی لاوەکانی گەلی کورد، کە شاعیر خۆیشی یەکێکە لە ریزی ئەوان:

لــەنێو جوانــان لــە پێـشدا شـەوقی بێـچارە وێـستاوە
بــە نــووری حــوببی مەوتــەن دڵفــرووزەو هاتــە روونــاکی
لـەرێگای دەوری (هـی وی) یـەعنی ئومێـد دەسـت بـە دەسـت دەگـرن
بە عیلمو مەعریفەت تێر ئاو بکەن جا خاکەکەی پاکی

گ/کوردستان، ژ/ ٩

بەرلەوەی باسی ئەم لایەنە لە شیعری شەوقی بەکۆتا بێنین ئەو سەرنجەی هێرش دێنینەوە کە دەڵێ (شەوقی یەکێکە لە ئالا هەلگرانی قۆناغی رۆشنگەری، کە زوڵمو زۆری داگیرکـەرانو دوژمنـانی کـورد لـەلایێكو چـەند دەسـتەییو پاشـکەوتوویی‌و نەخوێنـدەواری کۆمەڵگـەی لـە لایێکـی دیکـەوە کاریـان تێکـردووەو هەسـتیان هاروژاندووە، بۆیە بنـەمای بیرو بۆچوونی نەتـەوەخوازی لـە تـەواوی شێعرەکانیدا هەست پێدەکرێ، ئەو لەباری شێعرەوە نەك تەنیا ئارمانج خوازە بەڵکو بە کردەوەش پیاوی کارو تێکۆشان بووە).(16)

---

(16) سەرچاوەی پێشوو: ٦٦.

ئه نجام

له کۆتایی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتووینەتە کۆمەڵێك ئـەنجام و دەتـوانین لەچـەند خاڵێکدا دەستنیـشان و چـڕیان بکەینـەوەو بیـان خەینـە روو، کـە مـۆرك و تایبەتمەنـدی بەرهـەمی شیعری ئـەم قۆناغـەی نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیـستەم لـە تاقیکردنەوەی ئەدەبی ناوچەی موکریان پێك دەهێنێ ئەویش بەم جۆرەیە:

١. نەوەی یەکەمی گەورە شاعیرانی ناوچەی موکریـان لـە وێنـەی (وەفـایی، حـەریق، ئەدەب) لەسەر بنەماو بناغـەی قوتابخانـەی شیعری کرمانجی خـواروو، ئـەزموونێکی شیعری بەبڕشت و دەوڵەمەنـدیان لـەو ناوچـەیەدا داهێنـاوە و بـەرپا کـردووە، ئـەنجا پایـەکانی ئـەم ئەزموونـەیان بـە جـۆرێ دارشـتووە کـە دوای ئـەوانیش بـەردەوامی هەبووەو چەند نەوەی دیکەی لەشاعیران پێگەیاندووە.

٢. نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە ناوچەی موکریان رێنیسانسێکی روونـاکبیری و ئەدەبی لەئاراداهەبووە کە سێ شاعیری ناوداری ناوچەکە وەکو (مـەلا مـارفی کۆکـەیی – سـەیفی قـازی – مـستەفا شـەوقی)رێبەرایـەتییان کـردووە، ئەمانـە هەرسـێ کۆڵەگەکەی ئەم جولانەوە شیعرییە پێك دەهێنن لەو ماوەیەدا.

٣. سـەبارەت بـە هونـەرەکانی روخـسارو نـاوەڕۆك لەبەرهـەمی شـیعری شـاعیرانی نـاوبراو کۆمـەڵێك گـۆڕان و داهێنـانی تـازە بـەدی دەکـرێ کـە بوونەتـە هـەوێنی رەنگرشتنی بزووتنەوەیەکی نوێ لە رەوتی بەردەوامی شیعری کلاسیکی کوردی لـەو ناوچەیەدا.

٤. ئەم بزووتنەوە تازەیەی شیعری ناوچەی موکریان لەو ماوەیە لەباری هونەرەکانی روخسارەوە لەزمان و شێواز و وینە و بنیات و ئـاوازی شـیعرییەوە بـەدیار دەکـەوێت، وەکو چۆن لـەباری ناوەڕۆکیشەوەلەپاڵ مەبەستە تەقلیدییـەکانی شیعری کلاسیکی، مەبەستی شیعریی تازەش هاتۆتە نـاوەوە، لەوانـە تێکـەڵاوکردنی گیـانی کوردایـەتی و خۆشەویستی نیشتیمان و میللەت پەروەری لەتەك شیعری ستایشی ئـاینی و شـیعری عاشـقانە و وەسـفی سروشـتدا، وەك بەتایبـەت لـەناوەڕۆکی شـیعری سـەیفی قـازی و شـەوقیدا دەدرەوشـێتەوە.هـەروەها بابـەتی شـیعری تۆمـارکردنی مێـژووی کارەسـات وپەرێشانی و داخی دەروون و شیعری سەرزەنشت و بابەتی رەخنەی کۆمەڵایـەتی کـە لەبەرهەمی مەلا مارفدا رەنگی داوەتەوە.

٥. شیعری ئەو دەورەیە لە چوارچێوەو سنوورو دەستوورەکانی شیعری کلاسیکی کوردی تێپەڕیوە و مۆرکی لیریکی شیعری تازەبابەتی بەخۆیەوە گرتووە لەڕووی روخسارو تەکنیکی شیعرییەوە، هەروەها لەباری ناوەرۆکیشەوە پەلی بۆ لیریکی سیاسی و نیشتیمانی و رەخنەی کۆمەلایەتی هاویشتووە.

٦. خاسیەتەکانی ئەدەبی رۆمانتیکی، ریالیزمی فۆتۆگرافی و رەخنەگرانە لەبەرهەمی شیعری ئەم دەورەیە و بەتایبەت لای شاعیرانی ماوەی باسەکەی ئێمە لەناوچەی موکریان، بەروونی بەدی دەکرێن لەڕووی زمان و شێواز و وێنە و وەسفەوە، هەموو ئەمانەش بە ئەدگارێکی کوردانە و خۆمالّی تەعبیریان لێ کراوەتەوە.

٧. تایبەتمەندییەکی دیکەی بەرهەمی ئەدەبی ئەو دەورەیە بریتییە، لە خۆ نزیک خستنەوە لە زمان و دەربڕینی ئاسانی خۆمالّی، زەوق و سەلیقەی کوردانە، لەپالّ پاراستنی مۆرکی رەوانبێژی و بیناسازی هەلّبەستی کلاسیکی، بەنموونە لەبەرهەمی سەیفی قازیدا کۆمەلّێك بەرهەمی هۆنراوەی کێشی برگەییمان بەرچاو دەکەوێت، لەپالّ پاراستنی یەکێتی سەرواو کێشی عەرووزی لەبەرهەمەکانی دیکەی دا. لەلای مستەفا شەوقی گیانی زیندووی کوردەواری و کوردایەتی لەچوارچێوەی تەکنیك و بیناسازی کۆندا دەربڕاوە و بەڕوونی و ئاشکرایی هەستی پێ دەکرێت.

٨. ئەم ئەزموونە ئەدەبییەی ناوچەی موکریان کە شاعیرانی ماوەی باسەکەمان برەویان پێداوەو بەردەوامییان پێ بەخشیوە، بۆتە بناوان و سەرچاوەو رێگە خۆشکەرێك بۆ پێگەیاندنی نەوەیەکی تازە لەشاعیرانی ناوچەی موکریان لەناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا لە وێنەی (هەژار و هێمن و هێدی و خالەمین و سەید کامیل و حەقیقی و نوری ....) کە تاقیکردنەوەکەیان بە پۆپە گەیاندووەو سامانێکی گەورەیان خستۆتە سەر مێژوو گەنجینەی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی.

ABSTRACT

The Poetic Works of Mukriyan in the First Half of the Twentieth Century (1920 – 1940)

This thesis is concerned with a description and analysis of poetic output of three contemporaneous poets of Mukriyan area, namely, Mala Marif of Kokayi (1874 – 1954). Saif of Qazi (1876 – 1944) and Mustafa Shawqi (1896 – 1950). The study is restricted to the period between the two World Wars, which constitutes the acme of the three poet's perfection, on the one hand and one of the most important eras in the history of Kurdish literature, and poetry in particular, on the other.

The nature of the study necessitated that it be divided into five chapters, preceded by an introduction, and closed off by the conclusions that the study reached, apart from a list of references, documents and photographs that support the study.

The first chapter is a preamble to the basics of the study. It presents a brief account of the historical, social and cultural conditions of the whole area, with emphasis on the emergence and the originality of the classical school of poetry, pioneered by the classical poets like, Wafayi (1844 – 1920), Hariq (1856 – 1909) and Adab (1859 – 1916), stressing that the original prolific literacy store created by the minds of those pioneers formed an appropriate rich background that triggered off a remarkable everlasting literary experiment later in this area.

The second chapter presents a brief account of the literary and life style of the peots under the study with a short reference of the published sources which deal with these aspects.

The third chapter is devoted to the study of formal characteristics of their poetic product, pointing out their style and poetic language, the rhetorical and descriptive images of each.

The fourth chapter explores other the formal features like structural patterns, the rhythmic and the metric patterns and rhyming schemes. To each of these artistic devices a separate section in the third and fourth chapter is devoted, where citations from their poetry occurs, where necessary.

The last chapter explores the varied literary content and themes of the poetic output of the three poets, elaborating on the traditional or classical poetic themes and pointing out, meanwhile the modern themes that coincided with, and accompanied, the modern literary trends and approaches, including the Romantic trend in the Kurdish Literature of the first and second decades of the twentieth century.

Finally, come the most important conclusions that the investigation arrives at, with a list of Kurdish, Arabic and Persian consulted sources, and a special file of relevant documents and photographs in the appendix.

سەرچاوەکان

١. کتێب

أ. بە زمانی کوردی:

١. ئەدەبو رەخنە، عەزیز گەردی، چاپخانەی (الحوادث)، بەغدا، ١٩٧٤.

٢. ئەدەبیاتی نوێی کوردی، د. عیزەدین مستەفا رەسول، مگبعە التعلم العالی، اربیل، ١٩٨٩.

٣. ئەدەبی نامەنووسی کوردی، کەمال رەئوف محمەد، جزمی ١-٣، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

٤. بارودۆخی سیاسی کوردستان، موجتەبا برزوویی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە: نازناز محەممەد عەبدولقادرو ئەوانی تر، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٥.

٥. بەشێك لە بەرهەمەکانی دکتۆر مستەفا شەوقی قازی زادە، گردوکۆی: ئەحمەد شەریفی، چاپ لەیزێر، مهاباد، ١٣٨٤.

٦. بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری کوردی دا، سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٧. بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردی دا، د. دلشاد عەلی، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ١٩٩٨.

٨. بووژانەوەی رۆشنبیریو نەتەوەیی کورد، جەلیلی جەلیل، لە عەرەبییەوە وەرگێڕانی: سدیق ساڵح، چاپخانەی هەواڵ، سلێمانی، ٢٠٠٠.

٩. بیرەوەرییەکانی وەفایی، گردوکۆی: قازی محەممەد خزر، وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەممەد حەمەباقی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.

١٠. پاشەڕۆك، هێمن، چاپەمەنی سەیدیان، مهاباد، ١٣٦٢.

١١. تاریكو روون، هێمن، لە بلاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، بەغدا، ١٩٧٤.

١٢. تحفەء مظفریة، پێشەکیو ساخکردنەوەی: هێمن موکریانی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

١٣. تۆفیق فیکرەتو شاعیرە نوێخوازەکانی کورد، ئەحمەد تاقانە، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.

١٤. جووتە وشەی لێکدراو لە زمانی کوردیدا، د. کەوسەر گەلالی، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٥. چێشتی مجێور، هەژار، چاپی یەکەم، پاریس، ١٩٩٧.

١٦. حاجی قادری کۆیی، مەسعود محەممەد، ب١، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٢.

١٧. خەبات لە رێی کوردستانا، ن.أ. خالفین، وەرگێڕانی لە روسییەوە: جەلال تەقی– چاپخانەی راپەڕین، سلێمانی، ١٩٧١.

١٨. دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، حمە سعید حمە کریم، چاپخانەی (دار الحریە)، بەغدا، ١٩٨٦.

١٩. دیوانو شەرحی حاڵی شێخ ئەحمەدی کۆر، عەزیز موحەممەد پور، چاپخانەی پەیام، تاران، ١٣٧٨.

٢٠. دیوانی ئەدەب، کۆکردنەوەو ساغکردنەوەی: محەممەد حەمە باقی، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
٢١. دیوانی سیف القضات، گردەوە کۆیی، قازی ئەحمەد، چاپخانە سبز، ١٣٦١.
٢٢. دیوانی ملا معروف کۆکەیی، سیدیان، مهاباد، ١٣٤٦.
٢٣. دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، لێکۆڵینەوەو ساغ کردنەوە: د. مارف خەزنەدار، دار الحریه للطباعة، بەغداد، ١٩٧٧.
٢٤. دیوانی وەفایی، لێکۆڵینەوەی: محەممەد عەلی قەرەداغی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨.
٢٥. ڕابەری ڕۆژنامەگەری ی کوردی، جمال خزنەدار، چاپخانەی (الجمهوریه)، بەغدا، ١٩٧٣.
٢٦. ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، عەزیز گەردی، چاپخانەی دێکان، سلێمانی، ٢٠٠٣.
٢٧. ڕەخنەی ئەدەبی کوردی و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، د. پەرێز سابیر، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
٢٨. ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا، عەزیز گەردی، ب١، چاپخانەی (دار الجاحظ)، بەغدا، ١٩٧٢.
٢٩. ڕاپەرینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠، د. جەلیلی جەلیل، وەرگێڕانی لە ڕووسییەوە: د. کاوس قەفتان، چاپخانەی (الزمان)، بەغدا، ١٩٨٧.
٣٠. ڕۆژنامەگەریی کوردی لە عێراقدا، فاروق عەلی عومەر، و: تاریق کارێزی - عەبدوڵڵا زەنگەنە، دەزگای چاپ وبڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١ .
٣١. ڕۆژی کورد، بڵاوکردنەوەی: جەمال خەزنەدار، چاپخانەی (المؤسسة العراقية)، بەغدا، ١٩٨١.
٣٢. زانایانی کورد، محەممەد ساڵح ئیبراهیمی، ناشر — چاپەمەنی سەقز (محەممەدی)، تاران، ١٣٧٩.
٣٣. زانستی ئاوەڵواتا، د. کامل حسن البصیر، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨١.
٣٤. زمانەوانی، محمد معروف فتاح، (دار الحكمة للطباعة والنشر)، هەولێر، ١٩٩٠.
٣٥. زمانناسی و هەندێ بابەتی زمانناسی کوردی، سەلام ناوخۆش بەکر، چاپخانەی ژین، هەولێر، ٢٠٠٤.
٣٦. ژیان و بەسەرهاتی عەبدولرەحمانی زەبیحی، عەلی کەریمی، چاپخانەی کاربین، سلێمانی، ٢٠٠٥.
٣٧. ژین — گۆڤارا کوردی — ترکی، م. ئەمین بۆز ئەرسەلان، جلد ١ — ٥، وەشانا دەنگ، سوید، ١٩٨٥.
٣٨. سەروا، د. عەزیز گەردی، دەزگای ئاراس بۆ چاپو بڵاوکردنەوە، هەولێر، ١٩٩٩.
٣٩. سەوداو سنوور، د. احسان فؤاد، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٠.
٤٠. سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ب١، جمال بابان، دار الحريه للطباعة، بەغداد، ١٩٩٣.
٤١. سوارەو پەخشانی کوردی، محەممەد بەهرەوەر، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.
٤٢. سۆسیۆلۆژیای شیعری کوردی، ئازاد عەبدولواحید کەریم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.
٤٣. شرفنامە، هەژار کردویە بە کوردی، چاپخانەی نعمان، نەجەف، ١٩٧٢.
٤٤. شعرو ئەدەبیاتی کوردی، رەفیق حلمی، مگبعه التعليم العالي، هەولێر، ١٩٨٨.

٤٥. شێواز لە کورتە چیرۆکی کوردیدا، سەلیم رەشید سالّح، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٥.
٤٦. عەبدوللا بەگی میسباح – دیوان، د. مارف خەزنەدار، چاپخانەی ئیرشاد، بەغدا، ١٩٧٠.
٤٧. عەرووزی کوردی، نووری فارس حەمەخان، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
٤٨. فەرمانرەوایی موکریان، محەمەد جەمیل رۆژبەیانی، دار الحریه للطباعة، بەغدا، ١٩٩٢.
٤٩. کوردستان لە سالەکانی شەری یەکەمی جیهاندا، د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چاپخانەی کۆری زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.
٥٠. کوردستانی موکریان، حسین حزنی، مطبعەی زاری کرمانجی، رواندز، ١٩٣٨.
٥١ . کوردو عەجەم، صالح محمدامین، چاپخانە؟، چ١، شوێنی چاپ ؟، ١٩٩٢.
٥٢. کوردو کوردستان، نیکیتین، وەرگێر: خالیدی حسامی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٧.
٥٣. کوردو کوردستان، محمدامین زکی، انتشارات سیدیان مهاباد، چاپخانەی دار السلام، بەغدا، ١٩٣١.
٥٤. کۆمەلەی ژیانەوەی کوردستان، حامید گەوهەری، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
٥٥. کۆ وانەکانی کێش ناسی، م. محمد بەکر، قۆناغی بەکالۆریوس، هەولێر، ١٩٩٣.
٥٦. کێشەی کورد، لازاریف، بەشی ١-٢، د.کاوس قەفتان لە رووسییەوە کردویە بە کوردی، مطبعة الجاحظ، بەغدا، ١٩٨٩.
٥٧. کێشو ریتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی، د. محەمەد بەکر، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
٥٨. کێشو مۆسیقای هەلبەستی کوردی، عبدالرزاق بیمار، چاپخانەی (دار الحریه)، بەغدا، ١٩٩٢.
٥٩. کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، عەزیز گەردی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.
٦٠. گۆڤاری نیشتمان، جەمال نەبەز، بنکەی چاپەمەنی ئازاد، سوید، ١٩٨٥.
٦١. مهابادو کورتە مێژوویەك، عومەر بالەکی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٤.
٦٢. میدیا، دیاکۆنوف، برهان قانع لە فارسییەوە کردویەتی بە کوردی، دار الحریة للطباعة، بەغدا، ١٩٧٨.
٦٣. مێژووی ئەدەبی کوردی، علاوالدین سجادی، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٧١.
٦٤. مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب١-٧، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١ – ٢٠٠٦.
٦٥. مێژووی کورد لەسەدەی نۆزدەو بیست دا، کریس کۆ چێرا، وەرگێراوی – محەمەد ریانی، چاپخانەی (صدف)، تاران، ١٣٦٩.
٦٦. مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمرۆ، صالح قەفتان، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، بەغدا، ١٩٦٩.

٦٧. ناسیوناليزمی کوردی (١٨٨٠ – ١٩٣٩)، هیوا عەزیز سەعید، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٣.
٦٨. نالی و زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، کەریم شارەزا، چاپخانەی (الادیب)، بەغدا، ١٩٨٤.
٦٩. هەواری خاڵی – سەرجەمی نووسینی هێمن، بەسەرپەرشتی: بەدران ئەحمەد – عوسمان دەشتی، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٣.
٧٠. هونەری شیعر، ئەرەستۆ، وەرگێڕانی: عەزیز گەردی، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٤.
٧١. هێمن – لە بارەی ناوەڕۆکی سیاسیو کۆمەڵایەتی شیعرەکانی، عوسمان دەشتی، چاپخانەو ئۆفیستی تیشك، سلێمانی، ٢٠٠٣.
٧٢. وێنەی شیعری لە ڕێبازی ڕۆمانسی کوردی دا، عەبدولقادر محەمەد ئەمین، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

ب. بە زمانی عەرەبی:

٧٣. الاكراد – ملاحظات وانطباعات، مينورسكي، ترجمة: الدكتور معروف خزنەدار، مطبعة النجوم، بغداد ١٩٦٨.
٧٤. البيتوشي، محمد الخال، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٥٨.
٧٥. الثابت والمتحول (صدمة الحداثة)، ادونيس، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بغداد، ١٩٨٦.
٧٦. الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن، الدكتور عبدالستار طاهر شريف، شركة المعرفة للنشر والتوزيع، بغداد، ١٩٨٩.
٧٧. اللغة والفكر، الدكتور نوري جعفر، مكتبة النوحي، الرباط، ١٩٧١.
٧٨. النقد الادبي الحديث، الدكتور محمد غنيمي هلال، دار العودة، بيروت، ١٩٨٧.
٧٩. بنية الايقاع في الخطاب الشعري، د. يوسف اسماعيل، مطابع وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٤.
٨٠. بنية اللغة الشعرية، جان كوهن، ترجمة: محمد الولي ومجهد العمري، دار توبقال للنشر، الدار البيضاء، ١٩٨٦.
٨١. تاريخ الادب العربي – العصر الجاهلي، دكتور شوقي ضيف، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٠.
٨٢. تحليل النص الادبي بين النظرية والتطبيق، محمد عبدالغني المصري ومجد محمد الباكير البرازي، مؤسسة الوراق للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٢.
٨٣. دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، الدكتور كمال مظهر احمد، مطبعة اركان، بغداد، ١٩٨٥.
٨٤. شعر عمر بن الفارض – دراسة اسلوبية، رمضان صادق، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨.
٨٥. فنون الشعر الفارسي، دكتورة اسعاد عبدالهادي قنديل، مكتب الشريف وسعيد رأفت للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ١٩٧٥.
٨٦. قافلة من شهداء كردستان ايران، كريم حسامي، ترجمة: نزار محمود، بغداد، ١٩٧٣.
٨٧. قضايا الشعر المعاصر، نازك الملائكة، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٦٢.
٨٨. مقالة في اللغة الشعرية، محمد الاسعد، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٨٠.

٨٩. موسوعة نظرية الادب – الشعر الغنائي، سكفوزينكوف، ترجمة: الدكتور جميل نصيف التكريتي، مطبعة وزارة الثقافة والاعلام، بغداد، ١٩٨٦.

جـ. بەزمانی فارسی:

٩٠. ادوار شعر فارسی، دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، توس، تهران، ١٣٣٥.

٩١. ایرانی که من شناختەأم، ، ب ـ نیکیتین،ترجم علی محمد فرەوشی، ناشر: کانون معرفت، تهران، ١٣٢٩.

٩٢. تاریخچه خانواده قاضی در ولایت موکری، خلیل فتاح قاضی، تبریز، ١٣٧٨.

٩٣. تاریخچه روزنامه های تبریز أر صدر مشروطیت، عبدالحسین ناهیدی آذر، موسسه انتشارات تلاش، تبریز، سال چاپ: ؟.

٩٤. تاریخ فرهنگ وادب مکریان، ابراهیم افخمی، ٢ جلد، انتشارات محمدی، سقز، ١٣٧٣.

٩٥. تاریخ وجغرافیای کردستان (سیر الاکراد)، عبدالقادر ابن رستم بابانی، چاپخانەی ارژنگ، ١٣٦٦.

٩٦. تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، انتشارات رهرو مهاباد، چاپ میلاد، ١٣٧٧.

٩٧. جغرافیای طبیعی کردستان مکریان، سعید حجری، انتشارات ناقوس، سنندج، ١٣٧٩.

٩٨. خاطرات دکتر هاشم شیرازی، به کوشش هاشم سلیمی، انتشارات توکلی، تهران، ١٣٨٠.

٩٩. دربارهء ادبیات ونقد ادبی، دکتر خسرو فرشید ورد، جلد دوم، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٧٨.

١٠٠. زبانشناسی ونقد ادبی، راجر فالر – رومن یاکوبسن، ترجمه: مریم خوزان – حسین پاینده، چاپ مهدی، تهران، ١٣٨١.

١٠١. زندگینامەی عارف ربانی – شمس الدین برهانی، ابو بکر خواجه سپهرالدین، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه، ١٣٦٨.

١٠٢. زیباشناسی سخن پارسی – بدیع، میر جلال الدین کزازی، کتاب ماد، تهران، ١٣٨١.

١٠٣. سالهای اضطراب – خاطرات خلیل فتاح قاضي، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه، ١٣٧٠.

١٠٤. سبك شناسی شعر، دکتر سیروس شمیسا، نشر میترا، تهران، ١٣٨٣.

١٠٥. شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی، نشر احسان، تهران، ١٣٧٥.

١٠٦. شعرنو، محمد حقوقی، ٢ جلد، نشر یوشیج، تهران، ١٣٧٧.

١٠٧. صور خیال در شعر فارسی، دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، موسسة انتشارات آگاه، تهران، ١٣٨٠.

١٠٨. کردها و یك بررسی تاریخی وسیاسی، حسن ارفع، ترجمه ازمتن انگلیسی، لندن، چاپ دانشکده اکسفورد، نیویورك، ١٩٦٦.

١٠٩. کلیات سبك شناسی، دکتر سیروس شمیسا، نشر میترا، تهران، ١٣٨٤.

١١٠. گلزار شاعران کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی، چاپخانەی رامین، تهران، ١٣٦٤.

٢. گۆڤـــار

أ. به زمانی کوردی

١١١.نۆرژینالّی ژماره (٢)ی (هتاوکرد)، عەبدوڵلاّ زەنگەنە، گـ رۆژنامەنووس، ژـ ٩ ،٢٠٠٦ .

١١٢. بەرگری له هەڵبەست، کامل ژیر، گ – رۆشنبیری نوێ، ژـ١٣٦، هاوینی ١٩٩٠.

١١٣. پێشرەوانی شێعری نوێ لە رۆژهەلاّتی کوردستان، جوان بۆکانی، مانگنامەی (پەیام)، ژـ١٠، لەندەن، ١٩٩٨.

١١٤. تەئسیری زمان و ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبی کوردی، د.محەمەد نوری عارف، گـکۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، ژـ٨، ١٩٧٤.

١١٥. چاوگی "بوون"و "هەبوون" له زمانی کوردیدا، نوری عەلی ئەمین، گـ رۆشنبیری نوێ، ژ – ١٠٩، ئاداری ١٩٨٦.

١١٦. دانشتنێك لەگەڵ گۆران، عبدالرزاق بیمار، گـ بەیان، ژـ٢، شوباتی ١٩٧٠.

١١٧. دوو رۆژنامەی (کوردستان) له ئەستەمبوول، د. مارف خەزنەدار، گـ رۆژی کوردستان، ژـ (٤٣-٤٤)، زستانی ١٩٧٧.

١١٨. رەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانی و سیاسی له موکریان، س.ج. هێرش، گـ گزینگ، ژ.(١٣ – ١٥)، پایزی ١٩٩٦.

١١٩. زاراوەکانی زمانی کوردی و زمانی ئەدەبی و نووسینیان، کمال فؤاد، گـ زانیاری، ژـ٤، بەغدا، سەرماوەزی ١٩٧١.

١٢٠. شاعیرانی کوردو ئەدەبیاتی فارسی، ئەمین موتابچی، گـ کۆلیجی ئەدەبیات، ژـ١٦، ١٩٧٣.

١٢١. شیعری کوردی، سیاسەت – کۆمەلاّیەتی – کوردایەتی، د.مارف خەزنەدار، گ – رۆشنبیری کوردستانی، ژـ ١، ت٢، ١٩٩٩.

١٢٢. شێخ بابا – شێخی شەهید، سەید سمایلی بەرزنجی، گ – مهاباد، ژ – ٩، سەرماوەرزی ١٣٨٠.

١٢٣. له بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە، عەلی رێبوار، گ/ سروە، ژ/ ٨٦، خەرمانان، ١٣٦٥.

١٢٤. مەلا مارفی کۆکەیی، کەمال کۆکەیی، گ/ سروە، ژ/ ٢٥، گەلاوێژ، ١٣٦٧.

١٢٥. هەتاوی کوردو سەردەمی راپەڕین، محمود زامدار، گ – کاروان، ژـ ٥٣، مارت ١٩٨٧.

١٢٦. هەڵوەستەیەك له ئەدەبیاتی هاوچەرخی رۆژهەلاّتی کوردستان، سامان حوسەینی، گ – بیری نوێ، ژ – ١٨، ١٩٩٧.

ب. به زمانی عەرەبی:

١٢٧. نالی، مؤسس الادب الكردي الحديث في كردستان الجنوبية، الدكتور معروف خەزنەدار، مجلة شمس كردستان، العدد (٥ -٦)، ايلول – تشرين الثاني ١٩٧١.

جـ. به زمانی فارسی:

١٢٨. کوکەنی شاعر از یادها محو شده، مهرداد رامیدی نیا، نشریه رصید، شماره (٦٤٦ – ٦٥٦)، (آذرماه – دی ماه)، ١٣٨٠.

٣

. نـــامەی ئەكادیـــمی

١٢٩. دیلان و تاقیكردنەوەی شیعری، نامـەی دكتۆرا، دلـشاد عـەلی محەمـەد، كۆلیجی ئـاداب، زانكـۆی سەلاحەدین، ١٩٩٦.

١٣٠. نوێكردنـەوەی شیعری كـوردی لـە سـاڵی ١٩٣٢ تـا كۆتـایی ١٩٤٩ لـە كوردسـتانی عێراقـدا، نامـەی ماستەر، حوسێن غازی كاك ئەمین، كۆلیجی پەروەردەی ئیبن روشد، بەغدا، ٢٠٠٥.

١٣١. هـاودەنگ لـە زمـانی كوردیـدا، نامـەی ماسـتەر، فتـاح مامـە علـی، كـۆلیجی ئـاداب، زانكـۆی سەلاحەدین، ١٩٨٩.

٤. فەرهـــەنگ

١٣٢. فرهنگ اصطلاحات ادبي، سیماداد، انتشارات مروارید، چاپ دوم، ١٣٨٣.

١٣٣. فرهنگ عمید، دو جلد، حسن عمید، مؤسسه انتشارات امیر كبیر، چاپ سوم، ١٣٦٠.

١٣٤. فرهنگ فارسی، ٦ جلد، دكتر محمد معین، مؤسسة انتشارات امیر كبیر، تهران، ١٣٦٠.

١٣٥. المنجد في اللغـة والاعـلام، المطبعـة الكاثوليكيـة، الطبعـة السابعة والعشرون، دار المشرق، بيروت، ١٩٨٦.

١٣٦. هەنبانە بۆرینە، هەژار، چ١، سروش، تهران، ١٣٦٩.

٥. نـــامەی تایبـــەتی

١٣٧. دكتۆر مستەفا "شەوقی" قازی زادە، سەید نجم الدینی ئەنیسی، مهاباد، لە ٢٠٠٥/١٢/٥.

١٣٨. لە بابەت مێژووی لە دایك بوون و كۆچ كردنـی مـەلا مـارف دا، عەبـدوڵڵا سـەمەدی، مهابـاد، لـە ٢٠٠٦/٤/٩.

٦. دیـــدارو چاوپێكـــەوتن

١٣٩. مستەفای كۆكەیی، مهاباد، لە ٢٠٠٥/٩/٢٧.

١٤٠. سید عبداللەی سەمەدی، مهاباد لە ٢٠٠٥/٩/٢٨.

١٤١. رەحمانی میسباح/ مهاباد لە ٢٠٠٥/٩/٢٨.

١٤٢. كاك ئەحمەدی قازی، مهاباد لە ٢٠٠٥/٩/٢٩.

١٤٣. یونسی رەزایی، بۆكان لە ٢٠٠٥/٩/٣٠.

٧. ئینتـــەرنـێت

١٤٤. برا بیری چرایێكی بكەن تاریكە شەو دادێ، عەبدوڵڵا سەمەدی، www.dengekan.com

١٤٥. ناودارانی موكریان، عەبدوڵڵا سەمەدی، www.dengekan.com

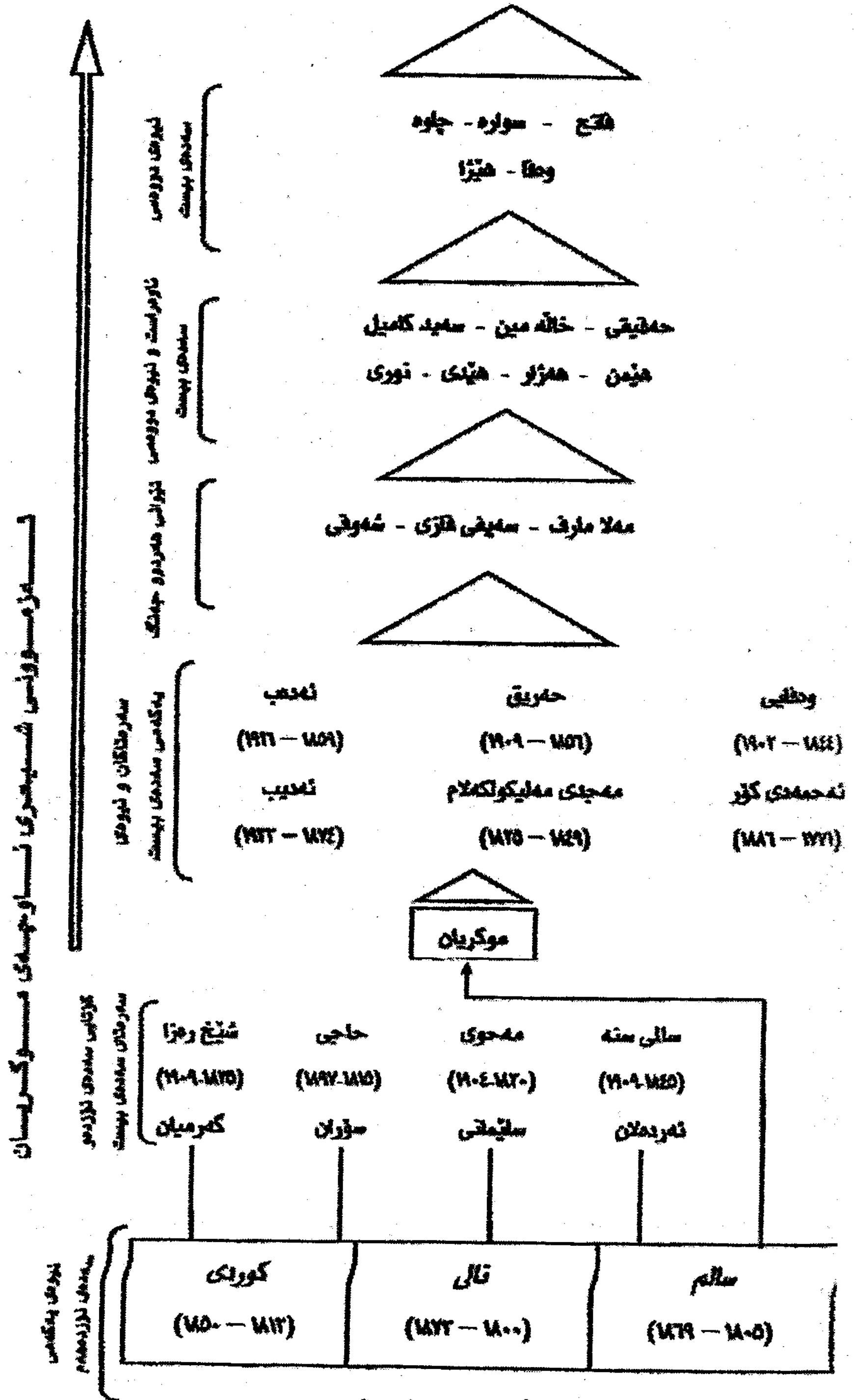

قوتابخانەی شیعری کرمانجی خواروو

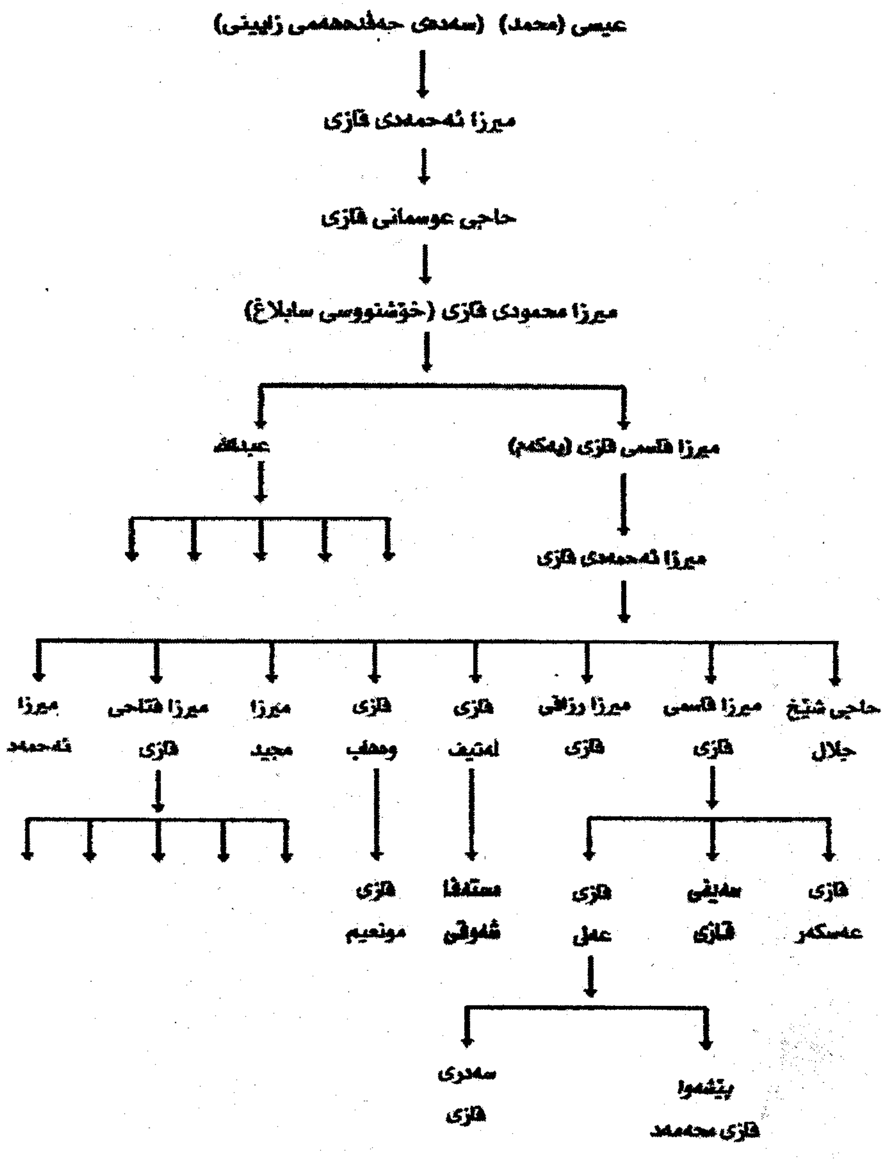

شەجەرەی بنەماڵەی سەیفی قازی و مستەفا شەوقی (*)

* بە کورتەی زانیارییەکانی ناو کتێبی (تاریخچە خانوادە قاضی در ولایت موکری) رێکخراوە.

له بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی

بەرهەمی نووسین

١-فەرهەنگی ڕێزمانی کوردی، د. کەمال میراودەلی.
٢- فەرهەنگی زەویزانی، جەمال عەبدول.
٣-حركات الخوارج في غربي إقليم الجبال وشهرزور والجزيرة الفراتية:عطا عبدالرحمن محي الدين.
٤- سۆفیزم و کاریگەریی لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورددا: ١٨٨٠- ١٩٢٥، د. جەعفەر عەلی
٥-قضاء هەڵەبجە، دراسه في الجغرافيه الإقليميه: عطا محمد علاءالدين.
٦-ڕۆڵی هۆکارە سیاسییەکان لە دابەشبوونی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانیدا: جاسم محەمەد محەمەد
٧-پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و تورکیا، ١٩٩١-١٩٩٨: هێرش عەبدوڵڵا حەمەکەریم.
٨-ڕۆژنامەگەریی خوێندکارانی کورد لە ئەورووپاو ئەمریکا، ١٩٤٩-١٩٩١ ، ئەوزاد عەلی ئەحمەد.
٩-هوشیاری کۆمەڵایەتی، فواد تاهیر سادق
١٠-شاری سلێمانی ١٩٣٢-١٩٤٥ ، د. ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی.
١١-إقليم كوردستان العراق في دائرة السياسات النفطية العالمية، د. محمد رؤوف سعيد مهندس زمناكو سعيد
١٢-بەعەرەبکردن لە هەرێمە کوردنشینەکاندا ٦٣- ٨٤٧ ز، رحيم ئەحمەد ئەمین
١٣-تعريب قضاء خانقين من منظور جيوسياسي، صلاح الدين انور قيتولي
١٤-کۆیە، کامەران طاهر سەعید
١٥-بوون لە شیعری مەحویدا، د.محەمەد ئەمین عەبدوڵڵا
١٦-شێواز لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا، حەمە نوری عمر کاکی
١٧- ئەرمەنۆساید، مامەند ڕۆژە
١٨-کولتوور و ناسۆنالیزم، د. ڕەفیق سابیر
١٩- بنیاتی کارنامەیی لە دەقی نوێی کوردیدا، د. عبدالقادر حمە امین محمد
٢٠-ڕستەی باسەند لە زمانی کوردیدا، کاروان عومەر قادر
٢١- جیۆگرافیای باشووری کوردستان، د. عەبدوڵڵا غەفوور
٢٢-دابەشبوونی دانیشتوانی شاری هەولێر، فاتیمە قادر مستەف
٢٣- ئیدیۆم چەشنو پێکهاتنی لە زانی کوردیدا، شیلان عومەر حسەین
٢٤-شیعری ناوچەی موکریان ، د. عوسمان دەشتی
25/Report on the Sulaimani District of Kurdistan، E.B. Soane.

بەرهەمی وەرگێڕان

١-کۆمەڵکوژییەکەی دەرسیم، حوسێن یڵدرم، لە سوێدییەوە: کاوە ئەمین.
٢-جەنگی عێراق، کاپلان و کریستل، لە ئینگلیزییەوە: عەبدولکەریم عوزێری.
٣-یاسا دەستوورییەکانی تورکیا و کورد لە سەردەمی نوێدا، م. ئە. حەسرەتیان، لە ڕووسییەوە: د. دلێر ئەحمەد
٤-سلێمانی ناوچەیەك لە کوردستان، ئی.بی. سۆن، لە ئینگلیزیەوە: مینە.
٥- شەرەفخانی بەدلیسی- سەردەم، ژیان، ئەمریی، یڤگێنیا ڤاسیلییڤا، لە ڕوسیەوە: د.ئارام عەلی

❖ گۆڤاری کوردۆلۆجی، ژمارە یەکی ساڵی ٢٠٠٨
❖ گۆڤاری کوردۆلۆجی، ژمارە دووی ساڵی ٢٠٠٩